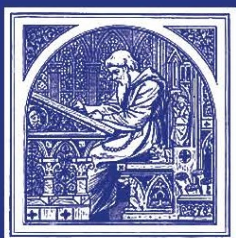

EUROPEAN HUMANITIES STUDIES:
State and Society

**EUROPEJSKIE STUDIA
HUMANISTYCZNE:
Państwo i Społeczeństwo**

EUROPEAN HUMANITIES STUDIES:
State and Society

EUROPEJSKIE STUDIA HUMANISTYCZNE:
Państwo i Społeczeństwo

SCIENTIFIC COMMITTEE/ KOMITET NAUKOWY

Ivan Bekh – Institute of Problems of Education NAPS of Ukraine (Ukraine)
Zlata Boyko – Peoples' Friendship University of Russia (PFUR, Russia)
Magdalena Fiternicka-Gorzko – Pomorska Akademia w Słupsku (Poland)
Maria Groenwald - University of Gdańsk (Poland)
Victor Kotsur – Perejaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University by Grygoriy Skovoroda" (Ukraine)
Oleksandr Ljashenko – National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine)
Ursula Majher-Legaviets – Foundation by Mikolaj Rey (Poland)
Tatiana Martsynkovskaja – Psychological Institute (Russia)
Vladimir Menshikov – Daugavpils University (Latvia)
Katerina Ovcharek – Institute of Positive Psychology (Bulgaria)
Mutlu Parkan – University of Stambul (Turkey)
Janna Petrochko – Institute of Problems of Education NAPS of Ukraine (Ukraine)
Vitaly Rubtsov – Moscow Psychological and Pedagogical University (Russia)
Valentyn Rybalka – East European Institute of Psychology (France - Ukraine)
Oleksandra Savchenko – National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine)
Irina Simaeva - Baltic Federal University by I. Kant (Russia)
Henryk Sobchuk – Polish Academy of Sciences (Representation in Kiev) (Poland)
Beata Stanishevskaja – Polish Academy of Sciences (Representation in Kiev) (Poland)
Olga Sukhomlynska – Institute of Education, NAPS of Ukraine (Ukraine)
Irina Surina – Pomorska Akademia w Słupsku (Poland)
Hideko Takeyasu – Kyoto Women's University (Japan)
Alexandr Vinogradov – National University of "Kyiv-Mohyla Academy" (Ukraine)
Herbert Gottfried Zoglowek – Pomeranian University, Słupsk (Poland); University of Tromsø-Norwegian Arctic University, Alta (Norway)

EDITORIAL BOARD/ KOMITET REDAKCYJNY

Irina Manokha – Chief Editor, Doctor of Science, Professor
Andrzej Mirski – Science Editor, Ph.D., Associate Professor
Gabriele Simoncini – Deputy Editor, Dr., Professor
Wojciech Zhwolinsky – Science and Language Editor (Pol.), EEIP (Ukraine - France)
Natalia Iaremchuk – Science and Language Editor (Pol.), EEIP (Ukraine - France)
Andriy Vornachov – Science and Language Editor (Engl.), EEIP (Ukraine - France)
Daria Arinicheva – Stylistic and Language Editor (Engl.), EEIP (Ukraine - France)
Julia Poliarush – Support Manager, East European Institute of Psychology (EEIP) (Ukraine - France)

Project of cover page and maket-book: **Olexandr Omelyan**

EDITOR/ WYDAWCA:

East European Institute of Psychology (EEIP) / Wschodnioeuropejski Instytut Psychologii
Oddział w Krakowie (Polska) - 30-009 Kraków / Oddział w Kijowie (Ukraina) - 03039, Kijów, Ukraina
str. Holosiivska 13, of. 528-530, 03039, Kyiv, Ukraine

Partnership / Współpraca

Polska Akademia Nauk (Przedstawicielstwo w Kijowie), pl. Defilad 1, 00-901 Warszawa, Poland
Fundacja im. M. Reja, ul. Nad Potokiem 20, 30-830 Kraków, Poland

Peer-reviewed journal / Czasopismo recenzowane

ISSN 2450-6486 European Humanities Studies: State and Society

Issue 2, 2022

<https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.00>

PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY OF WAR
FILOZOFIA I PSYCHOLOGIA WOJNY

1.

PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY
OF WAR

FILOZOFIA I PSYCHOLOGIA
WOJNY

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.01>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Ірина МАНОХА

Война как феномен и реальность: 24.02.2022¹

IRINA MANOKHA. War as a Phenomenon and Reality: 02.24.2022. *The military aggression of Russia (RF) against Ukraine, which began in 2014 and received the status of a full-scale war on February 24, 2022, became a watershed in the history of modern Europe and the world, breaking the world order that existed for almost 70 years after World War II. An analysis of the causes of what happened today should be carried out not with a theoretical, but with an instrumental goal: its results should provide a clear understanding and specific tools of influence – «here and now» – on what is happening, since the war is relevant, it unfolds in real time and space, taking real lives and destroying real cities of a real country - Ukraine.*

The article analyzes war as a Phenomenon and a terrible Reality that occurs and unfolds «here and now»... An ontological analysis of the principle of inequality is undertaken – as a deep mechanism for the coexistence and interaction of states, whose value, discursive, existential and other differences inevitably lead to wars, if systemic “instruments

¹ Текст цілеспрямовано й свідомо публікується російською (Авт. – І.М.)

Отримано 06.12.2022

Рецензовано 06.28.2022

Допрацьовану версію отримано 08.12.2022

Прийнято до друку 08.22.2022

of deterrence” are not purposefully and methodically introduced. And the rules of mutual observance of common values in the process of their existence and life. The attitudes to the Past (History), Truth and the Other are analyzed as ontological foundations of the subjectivity of the state, dysfunctions within which lead to tragic crises, including war. Antinomic (opposite and invariably accompanying each other) traits-signs of societies-cultures are presented, which lead to antagonism and the impossibility of peaceful coexistence, since they reveal an essential, ontological contradiction – the inequality of values. The phenomenon of “subjectivity of the state” is characterized as a key instrument of sovereignty.

Keywords: *Russia’s war against Ukraine; the causes of wars, the principle of inequality of values as the cause of wars; historical status of the state; subjectivity; subjectivity of the state as an instrument of sovereignty.*

1. Введение

Война всегда существует в нескольких измерениях или модулях: 1 – как феномен физической реальности, т.е. как совокупность конкретных военных событий и действий; и 2 – как дискурсивный конструкт – некая совокупность отношений, настроений, семантических знаков, символов и значений, наполняющих информационное и коммуникационное пространство (и объективное, и субъективное; и социальное, и индивидуальное). Второе – всегда предвестник и/или сопутствующий элемент реальных военных действий. Оно – диагноз и следствие одновременно. Как «диагноз», оно подтверждает тот факт, что по характеристикам актуального дискурса (внутригосударственного, межгосударственного или международного) можно наверняка квалифицировать «степень близости к реальной войне», прогнозировать ее возможность и начало. Как «следствие» – это еще одно «поле боя», на котором следует вести активные действия, без чего реальная физическая победа будет либо нескорой, либо – невозможной.

С точки зрения политической онтологии, «вооруженное столкновение любого уровня начинает существовать как война, то есть как историческое, социальное, гуманитарное и т.д. событие, только в рамках его дискурсивного (прежде всего вербального) осмысления. Самая кровавая схватка не является войной, пока о ней не созданы

повествования. Войны приобретают смысл и статус войны только вместе с дискурсивными формами» (Parakhonskyi B., Yavorska H., 2019). По всей видимости, это – одна из причин того, почему в России (РФ), стране-агрессоре, нынешняя война имеет название «спецоперация», но не «война»). В Украине война «существует» и дискурсивно закреплена с 2014 года, даже – с конца 2013-го.

Существует, однако, и третий модус любой войны – *экзистенциальный, сущностный*, связанный с особенностями сущностного устройства и специфики существования противоборствующих сторон, а также – совокупного мира (или миров), в которых они существуют. Экзистенциальный модус войны также всегда идет в сопровождении ее дискурсивного модуса (или – сам его обуславливает и сопровождает). Именно в нем – *причины* того, почему война стала возможной или – неизбежной. В данном контексте война предстает как феномен, который *обнажает противоречия* между сторонами конфликта, обострившиеся до такой степени, что иной способ их разрешения невозможен – и объективно, и субъективно.

Поскольку любая война ведется «ради чего-то», ей присущ и четвертый модус – *гносеологический* или *ценностный*. Часто именно этот модус позволяет более точно определить экзистенциальный (гносеология часто усиливает и выявляет онтологическое, сущностное) и уточнить дискурсивный, поскольку помогает более точно «облечь» в слова и другие дискурсивные формы те *смыслы*, которые всегда скрыты, и их следует «распаковывать», «разгадывать», «выявлять» (не только для других, но и для себя). Ведение войны часто сопряжено с целенаправленным *сокрытием подлинных ее мотивов*. Изобретаются некие «замещающие формы» («демилитаризация» или «денацификация», «освобождение русскоязычных» например), которые легко «встраиваются» в массовое сознание, а потому используются и с информационными, и с пропагандистскими целями. Но и они – подлежат социальной диагностике и дискурсивному анализу, поэтому обретают «открытый», доступный для объективного оценивания, а значит – и влияния, характер.

Пятый модус любой войны – *субъектный*. Война – всегда происходит между кем-то и кем-то. Кто-то третий поддерживает одну или другую сторону, могут образовываться даже целые коалиции вокруг каждой из сторон конфликта. Она – *субъектна*. В ней проявляют и выявляют себя те, кто ее ведет, и те, кто в ней участвуют. Одна

страна рискует получить статус Варвара и Убийцы. Другая – может обрести статус Героя. С точки зрения психологии, математики и химии, война – зеркало, «проверочное действие», лакмус каждой из сторон. Если же учесть, что все происходит не в компьютерной игре и не на страницах учебника, а в реальной истории человечества, то нынешняя война – исторический акт субъективации и признания исторического статуса каждой из сторон. Обретя исторический статус Страны-агрессора, Страны-террориста или Страны-«спонсора терроризма» – стране этой никогда не избавиться от этого имени, надев этот «орден» на все последующие поколения, на всех своих уже родившихся и еще не рожденных детей. Это не смыть, от этого не откупиться. Нет такой исторической ширмы, за которой от этого можно будет когда-нибудь спрятаться, укрыться. От этого «нельзя проснуться», и избавиться, как от плохого сна. С этим придется жить и быть. Другая же сторона, наконец-то может субъективировать себя в истории человечества, как Страна-Герой. И, возможно, не только.

Цель данной статьи – осуществить анализ универсальных и специфических причин нынешней войны России (РФ) против Украины с позиций онтологической и феноменологической. В контексте принципа неравенства ценностей, а также нарушений в дискурсе государства онтологических канонизаций отношения к Прошлому (Истории), Истине и Другому, планируется ответить на два вопроса: 1 – каковы характеристики субъектности государства-агрессора (РФ) в нынешней войне против Украины, делающие его уязвимым, и 2 – какие факторы усиления субъектности Украины как государства на мировой арене позволят упредить последующие возможные посягательства на ее целостность и ускорить победу в войне нынешней? *Используемые методологии:* онтология классическая и политическая; феноменология классическая и социальная; герменевтика, а именно – герменевтический анализ и герменевтический круг, как его инструмент. *Методы и исследовательский инструментарий:* онтологическое моделирование; герменевтический метод; историко-критический анализ; антропологический анализ, компаративный анализ, дискурсивный анализ, архивное исследование, анализ исторических источников; социологические и демографические исследования (открытые данные).

В статье НЕ планируется осуществить сравнительный анализ Украины и России (далее – РФ), которую упоминать придется. Искать сходства и отличия с врагом, поднявшим меч и пришедшим с вой-

ной – не имеет смысла. Любой возможный спор на этом закончен. Мы – кардинально разные. Мы – антиномии, мы – разные полюса, противоположности в системе координат мира ментального, социального, политического, культурного и даже – исторического. Это уже навсегда доказано нынешней войной – худшим и ужаснейшим из доказательств, измеряемым количеством утраченных жизней, убитых и украденных детей, разрушенных домов, сожженных хлебных полей, обесчещенных женщин и оскверненных храмов – украинских, подлинно славянских. В XXI веке, в такой «современной» и «сильной» Европе, в таком «цивилизованном» и «сильном» мире. 24 февраля 2022 года – исторический водораздел в истории славянства, Европы и мира, конец сомнений и давних споров, и, возможно, – Начало Новой Истории и Новой Культуры...

2. Война как феномен и реальность: постижение непостижимого

Даже предполагаемая и потенциально ожидаемая война – всегда происходит *«вдруг»*. И даже вероятностные или потенциально известные причины этой войны – все равно недостаточный ответ на вопрос «почему это произошло?», «зачем?», «по какой из всех возможных причин началась эта война?» – когда это на самом деле происходит. Поскольку начинается она не предположением, не знанием, не текстом, не предупреждением, и даже не прямым заявлением/объявлением, а – взрывами бомб, ракет, разрушением домов и гибелью людей, а также – необходимостью принимать мгновенное (в прямом смысле этого слова) решение: «если бежать, то куда?», «если остаться, то как выжить?» и/или – «как записаться в тер-оборону, если ты не кадровый военный» (в нашем нынешнем случае). И все это тоже происходит *«вдруг»*: прямая угроза жизни, страх за родных и близких, смерть знакомых не-дальних и дальних, отсутствие надежного физического пристанища, потеря дома и всей прошлой жизни – в один миг...

В момент наступления войны, и даже через какое-то время после этого – ты как-бы *между* мирами, между разными измерениями времени: прошлое уже точно закончилось, а вот перейдет ли настоящее в будущее? 3. Фрейд так описывал свои ощущения в момент начала Второй мировой войны: «захваченные вихрем военного времени, односторонне информированные, неспособные дистанцироваться от великих перемен, которые уже произошли

или происходят, неспособные предугадать надвигающееся будущее, мы ошибочно толкуем обрушившиеся на нас впечатления, а наши суждения запутаны и неясны..» (Freud, 1915). Можно было бы продолжить, что по его же главной теории – это бессознательное «застывает», «перекрывает» все возможные рассудочные действия. Многие, кто в первые же часы пытался выехать из больших городов (прежде всего – из Киева), образовав трехдневные автомобильные пробки (идеальные макро-мишени для обстрелов), или бросились на железнодорожные вокзалы, на некоторое время заблокировав возможность отправления эвакуационных составов (поездами сложно назвать эти наспех связанные вереницы 25-35 разно-типовых вагонов) – называют свое состояние в те моменты принятия решения «бежать» как генерализованное паническое состояние, в котором было мало места рассудку, а преобладало чисто инстинктивное поведение с импульсом «избежать гибели» и «защитить детей»...

Далее, следуя логике и динамике начавшейся войны, в работе «Злободневное рассуждение о войне и смерти», как писал Фрейд: «индивид, не сделавшийся солдатом и, тем самым, винтиком гигантской военной машины, чувствует себя дезориентированным и неспособным здраво рассуждать. Думаю, что такой человек, как за спасительную соломинку, ухватится за любой совет, который поможет ему разобраться хотя бы в своих мыслях и чувствах. Из моментов, усугубляющих *чувство вины* оставшихся дома, с которым им так нелегко справиться, я бы хотел выделить два: вызванное войной *разочарование* и изменившееся *отношение к смерти*, к чему она, как и все остальные войны, нас усиленно принуждает» (Freud, 1915).

Но самым актуальным остается вопрос «почему?», «почему так?», всплывающий сквозь звуки сирены – предупредительные или сообщающие о воздушной тревоге, звучащие практически непрерывно. В этот момент не знаешь, а есть ли вообще ответ на этот вопрос. Хотя именно ответ на него – возможная надежда остановить происходящее. Скорее всего – наивная, но надежда. Хотя, по Фрейду, «войны на земле не прекратятся до тех пор, пока народы живут в совершенно *разных условиях*, пока для них *неодинакова ценность человеческой жизни*, и пока их *разделяет ненависть*, выражающая сильнейшие душевные движения... (Freud, 1915). А значит – условия для войны могут возникать всегда? Либо – упреждающий рецепт все же существует?

Итак, в чем же *причины войны* – любой и нынешней? Что есть главной проблемой, настолько нерешаемой другими способами и средствами, что только прямым убийством и разрушением ее можно решить? Онтологически и феноменологически – *причина любой войны в неравенстве*: ценностей, целей, устремлений, мотивов, базовых интенций существования. Все просто и сложно одновременно, поскольку даже при точном определении и описании источников данных причин – нет идеального эффективного способа решения – «раз и навсегда».

Проблема неравенства, как причины войн, только поверхностно – экономическая или политическая. Неравенство – глубинный феномен, корни которого – в *ценностях*, наполняющих (или – не наполняющих) и оформляющих (или – не оформляющих) нашу жизнь. «Война в своей ярости сметает все на своем пути, сметает так, как будто после нее никогда не наступит мир между людьми, как будто после нее не будет уже никакого будущего. Война рвет все узы, связывающие противоборствующие ныне народы, и грозит оставить по себе ожесточение, которое надолго сделает невозможным восстановление прежнего единства» (Freud, 1915) – так Фрейд писал о другой войне, но касается это – каждой. По его мнению, реальными причинами любой войны есть: 1 – неодинаковые условия жизни; 2 – неодинаковые представления о ценности человеческой жизни; 3 – ненависть (или – ксенофобия).

Любой политический эксперт, отвечая на данный вопрос, основной причиной любой войны назовет «стремление политических сил использовать вооружённую борьбу для достижения различных внешне- и внутривнутриполитических целей». Масштаб этих целей определит затем и масштаб начавшейся войны: как мировой или – локальный, местный конфликт. «С возникновением в XIX веке массовых армий важным инструментом мобилизации населения для войны стала ксенофобия (ненависть, нетерпимость к кому-то или чему-то чужому, незнакомому, необычному, чуждому, непонятному, непостижимому, а потому – опасному и враждебному). На ее основе легко разжигается национальная, религиозная или социальная вражда и поэтому со второй половины XIX века ксенофобия является основным инструментом разжигания войн, направления агрессии, манипуляций массами внутри государства и т.д.» (Voyna: prichiny, 2022)

Можно с достаточной уверенностью предполагать и даже утверждать, что если до 2004 года и Майдана Оранжевой революции

(2004) Украина была предметом тривиальных *экономических* и собственно *территориально-имперских интересов* северного соседа (РФ), то после него и, особенно, после Майдана Революции Достоинства (2014) – стала еще и *объектом самой яростной ксенофобии*, методично и систематично разжигаемой в обществе по всей возрастной вертикали – «от мала до велика». Те, кто видели Майдан (не саму площадь Независимости в Киеве, а сотни тысяч людей, заполнивших ее и все прилегающие улицы-артерии, ведущие к ней, стоявших там дни-недели-месяцы в холод и мороз с какой-то непонятной для того же северного соседа (РФ) целью, были там и могли ощутить ту неизъяснимую энергию и мощь, невероятную синергию сил и устремлений к одной цели, которая рождается и проявляется только так... Если попытаться найти приблизительную, но понятную аналогию, то можно задать вопрос: ощущали ли вы разницу в том, как петь соло, в организованном по каноническому стандарту хоре или – в спонтанно выстраиваемом прямо в момент исполнения народном, гортанном многоголосии? То, что рождается в результате – принципиально разнится, как и разнятся ощущения и способы участия в этом самих исполнителей... Еще одна аналогия – бумвейкер-оркестр, где каждый исполняет одну, свою мелодию или задает свой ритм, но в общей картине «сложившихся», «со-настроившихся», синхронизированных ритмических рисунков и мелодий рождается волшебство гармонии «здесь и теперь», магия сочетания-наложения звука и ритмического рисунка. Это, безусловно, очень и очень упрощенное сравнение, хотя по аналогии и механизму – близко.

Феномен украинского Майдана можно пробовать охарактеризовать через категорию *интерсубъектности*, которая в социальном или общественном плане может интегрировать индивидуальные аттитюды в некую «трансцендентальную интерсубъективность», обуславливающую «выход за пределы» отдельной, индивидуальной данности и появление особой категории коллективного субъекта, обусловленной трансцендентальной субъектностью. В развитии идей Э. Гуссерля о методологических основаниях понимания «интерсубъективности», речь идет о «... сообществе многих «Я», конституирующих мир в трансцендентальной интерсубъективности. Трансцендентальное «Мы» становится субъективностью для этого мира. Трансцендентальная интерсубъективность конституируется и одновременно раскрывается в каждом «Я». В пределах одного-единственного объективного мира развертывается универсальный логос

любого мыслимого бытия, являющийся по существу врожденной трансцендентальной субъектностью, а следовательно, и интерсубъективностью» (Gusserl, 1994, 1998, 1999), (Vasiutynskyi, 2005).

Украинский Майдан – это интегрированная мощь сотен тысяч индивидуальных «Я», выражающих стремления десятков миллионов «Они» в то единое «Мы», которое даже профессиональные психологи, социологи или философы с трудом смогут описать и обозначить понятийно или категориально. Это вдруг возникшее «Мы» – не метафора и не сущностно-смысловой конструкт, оно – реально, живо, активно, действенно, результативно. Это – возможно, и это – «работает», это – неизъяснимо мощно и этому – невозможно противостоять (даже оружием, как показывает история современной Украины), если оно возникает. Некоторые философы и психологи Украины говорили о том, что понятие «национальное самосознание» всегда считалось ими некой научной метафорой, до момента, пока не увидели, не ощутили, не пережили хотя бы один Майдан. Интересно, что в российском творческо-символическом тезаурусе есть образы, связанные с Майданом: «Переведи меня через майдан» – стихотворение украинца Виталия Коротича, имеющее более 5-ти официальных переводов на русский язык и несколько романсовых музыкальных воплощений, которые в советское время были очень популярны и транслировались всеми на тот момент возможными медиа... «Перейти через майдан» – значит осуществить символический переход от прошлого к будущему, от одного состояния к новому, от отчаяния к надежде, от утраты к обретению, а сам Майдан (многочисленные люди и их присутствие там) – поддержит и поможет в этом символическом изменении и переходе... Возможно, потому так и страшит этот образ и этот феномен, что имманентен, что откликается многим или – каждому? И в том числе – в России (РФ).

После Майдана Революции Достоинства (2014) – Украина стала *прямой угрозой* распространения уникального опыта ненасильственной смены политических лидеров, правительств, систем, общественных устоев и направлений развития страны и общества. И – превратилась во «врага», «ужасающий образ» которого «поселился» даже в методических материалах дошкольных и школьных учебных заведений РФ. К сегодняшнему дню в стране-агрессоре выросло поколение, которое не знает другого руководителя страны, нежели нынешний, и не знает другого образа Украины, нежели ксенофобски-угрожающий и/или уничижительно-унижающий.

Анализируя причины войн в середине XX века, в ходе и по окончании Второй мировой войны, Питирим Сорокин, один из авторов современной социологии как науки, утверждал так же, что главная причина войн – *ценности*. Вернее – различия в них, неравенство или – *отсутствие единой системы ценностей* в межгосударственном взаимодействии. Связанная с предыдущей причина войн – *отсутствие общепринятых правил поведения*, которые утверждают и воплощают все основные ценности: религиозные, нравственно-юридические, научные, экономические, политические, эстетические. «Главной причиной, или основой, внутреннего социального мира является наличие в данном обществе целостной, твердо вошедшей в жизнь *системы основных ценностей* и соответственных *норм поведения*. Основные ценности различных частей и членов общества должны по существу *гармонизировать* с этой системой и друг с другом (1). Главной причиной, или основой, международного мира является наличие в каждом из действующих обществ целостной хорошо объединенной и усвоенной *системы высших или главных ценностей* и соответственных *норм*, причем эти системы должны быть *совместимы* друг с другом (2). В данной группе общества или внутри данного общества возможность мира находится в прямой зависимости от *усвоения* целостной системы высших ценностей и их взаимной совместимости. Когда их *единство, усвоение и гармония ослабевают*, особенно же когда это происходит вдруг и сразу, увеличиваются шансы международной или гражданской войны (3)» (Sorokin, 1937-1941).

Сорокин обращает внимание, что речь идет именно о *системе ценностей* и *системе правил, позволяющих эти ценности соблюдать*. По его мнению, если хотя бы одна из системных ценностей одного государства становится несовместимой с некоторыми главными ценностями другого, обе системы в целом двух государств становятся несовместимыми. Вослед за Квинси Райт (Wright, 1942), П. Сорокин считает, что можно определить некий *индекс войн* в зависимости от *типа взаимоотношений между государствами*. Так К. Райт было установлено, что наименьший индекс войн имеют сравнительно изолированные народы, а высший индекс имеют народы, пребывающие в широком и тесном культурном общении. В то же время, изолированные сообщества часто втягиваются в военные конфликты между большими государствами, если их системы ценностей и правил не совпадают с аналогичными системами враждующих сторон.

Важным наблюдением есть также то, что гражданские войны возникают быстрее, нежели межгосударственные, поскольку происходят «от резкого несоответствия высших ценностей» внутри одной страны (Wright, 1942).

Исторически доказано, по мнению П. Сорокина, что «Империи, состоящие из крайне несхожих и враждующих народов и культур, часто затевают внешние войны с целью предупредить развитие внутренних движений, угрожающих их единству. В таких случаях несовместимость сначала обнаруживается внутри, в форме беспорядков или гражданской войны, а затем может вызвать международную войну» (Sorokin P. 1937–1941, 1993). Данная квалификация вполне может быть применена к нынешней стране-агрессору России (РФ).

Если анализировать динамику возникновения и характер возникших войн, по мнению П. Сорокина, можно отметить *две основные тенденции*: «I – во всех странах минимум войн и максимум мира падает в точности на *периоды высшего объединения* и усвоения основных ценностей и его распространения на все группы и государства, находящиеся в общении. Так это было в Греции в VI и II веках, в Риме в IV веке до Р.Х. и в течение первых двух веков после Р.Х. Этим же объясняется сравнительно низкий показатель войн в Европе до XIII века, когда христианская система ценностей была единой для всей Европы. В деталях это можно проследить по истории каждой отдельной страны, и, в частности, в ... «Динамике общества и культуры» собраны данные об Англии, Франции, России, Австрии, Италии, Испании, Нидерландах, Польше и Литве. II – *минимум убийств и насилия* также падает на *периоды общего господства одной системы ценностей*. Это же в точности относится к характеру карательных мер, налагаемых одной частью общества на другую – когда ценности общепризнаны, эти меры гуманны; они становятся жестокими и кровавыми, когда ценности разлагаются и вступают в конфликт» (Sorokin P. 1937-1941, 1992, 1993).

По мнению П. Сорокина, для *прочного и длительного мира* «имеется *четыре необходимых условия*: «во-первых, основной пересмотр и переоценка большинства современных культурных ценностей; во-вторых, действительное распространение и внедрение во все государства, народы и общественные группы системы основных норм и ценностей, связующих всех без различия; в-третьих, ясное ограничение суверенности всех государств в отношении войны и

мира; в-четвертых, учреждение высшей международной власти, обладающей правом обязательных и принудительных решений во всех международных конфликтах» (Sorokin P. 1937-1941).

Работа Сорокина, написанная в 40-х годах прошлого века, на фоне событий Второй мировой войны, заканчивается словами, выражающими искреннюю веру автора в то, что человечество пришло к аргументированному пониманию того, что войны – разрушительны, анти-человечны и следует прилагать даже невозможные, на первый взгляд, усилия, чтобы избегать их: «Мы должны построить новое общество, свободное от угрозы войны, насколько это в пределах человеческих возможностей. Частные интересы прошлого, потрясенные или сметенные катастрофой, не могут успешно препятствовать нашим планам. История предоставляет нам исключительный случай свободы от реакционных влияний и давлений. То, что в прошлом было недостижимо, казалось утопическим, в нынешних условиях становится не невозможным. С мудростью, мужеством и верой, во славу Божию и в прославление человека, мы можем наконец приступить к постройке Храма Вечного Мира» (Sorokin P. 1937-1941). К сожалению, все что было создано тогда – уже не эффективно, уже не уберетгло от нынешней войны, а после ее завершения – все нужно будет начинать «с нуля», «с начала».

Возвращаясь к вопросу об экономических и геополитических причинах нынешней войны России против Украины и анализируя их, эксперт и аналитик Виталий Шапран указывает: «Агрессия соседей по отношению к Украине практически всегда имела экономический подтекст. Агрессия современной РФ исключением не является... Украина имеет очень выгодное экономико-географическое положение: такой себе мостик или щит (в зависимости от поворотов истории) между Западом и Востоком» (Shapran, 2022). Затем иллюстрирует: «перед вторжением были провозглашены цели войны, в которых не было никакой экономики, но вот прошло больше 100 дней расширения оккупации, и только очень ненаблюдательный человек мог не заметить, что с оккупированных территорий активно воруется не только сельхозпродукция и ликвидный металлопрокат, но в РФ вывозятся сельхозтехника и даже целые заводы» (Shapran, 2022). Также можно задать вопрос: носят ли причины нынешней войны геополитический характер? «Вопрос о том, какие истинные цели преследует РФ, начав войну в Украине, изначально стоял перед аналитиками, которые обслуживают сектор безопасности и

обороны. Но по мере того, как агрессор начал проявлять интерес к чисто экономическим мероприятиям, например, когда РФ закрыла южные украинские порты, вначале обездвижив порты в Мариуполе и Бердянске, а затем и захватив их, и пыталась продать ворованное в Украине зерно в Египет, то зародились вполне обоснованные подозрения, что агрессора очень интересует вопрос продовольственной безопасности всего Черноморского региона.» (Sharpan, 2022) И это – только один из аспектов геополитики, актуальных в нынешней войне.

Причины и поводы для войн в XX и уже XXI веке детально проанализировали и аналитики издания «Слово і Діло» (Слово і Діло, 2022), продемонстрировав таким образом искусственность (в большинстве случаев) данных поводов, за которыми скрывались и маскировались подлинные интересы агрессоров и их сторонников (См. Рис. 1): последовательная презентация военных конфликтов XX века, которые начинались именно через провокации, подчеркивает действие принципа неравенства ценностей, представляет его в особом свете – как базовый и первичный, когда речь идет о военном способе достижения одной стороной военного конфликта своих интересов за счет другой стороны.

Рис. 1. Casus Belli. Провокації, с которых начинались войны в XX и XXI вв. (Слово і Діло, 2022)

Итак, если признать *принцип неравенства* как основу причинно-следственных интенций любой войны, то, анализируя нынешнюю войну РФ против Украины, следует максимально точно квалифицировать и доказательно описать это неравенство в отношении: 1) характеристик субъектности; 2) актуальных ценностей; 3) экзистенциальных отличий; 4) дискурсивных особенностей; 5) феноменологии души, ментальности и миропонимания – характерных и свойственных этим странам, государствам, культурам. Данное описание следует осуществить не на обще-теоретическом, а на инструментальном уровне – дабы использование и применение полученных интерпретационных моделей на практике могло быть эффективно и результативно в ближайшем времени актуальных событий.

Онтология неравенства, постулирующая *неравенство ценностей* как глубинный феномен и фактор/причину противостояния государств, в том числе – посредством войн, предполагает выбор и анализ онтологических (онтических) оснований данного феномена. В нашем исследовании из всей совокупности существующих такими основаниями избраны: 1 – Отношение к Прошлому (Истории); 2 – Отношение к Истине (Правде и Лжи); 3 – Отношение к Другому. Данные типы отношений и воплощенные ими ценности, различие в которых предстоит проанализировать по отношению к сторонам нынешней войны Украины и России (РФ), являются центром, синтезирующим, формирующим и отражающим сущностное ядро каждого из государств, а значит – сущность его политик и действий, совершаемых, в том числе, посредством войны.

Это то, что *оформляет субъектность государства*, как и отражает *субъектность любого человека-гражданина* – носителя основных ценностей и воплоителя ключевых императивов своей страны и нации, если он принимает и исповедует их, идентифицируя и репрезентуя себя в них и – через них.

3. Отношение к Прошлому и Истории:

«манкурт» или «ответственный субъект»?

В любом периоде развития социума или государства, важно уметь различать «исторические факты» и «исторические предрассудки», как важно отличать «историческую память» от «исторических стереотипов». Это важно в мирное время, но особенно важно – в кризисные периоды, в частности, в связанные с военной агрессией одной страны против другой. Сегодня, однако,

таких «не-отличий» и «перекосов» предостаточно. Сознательная манипуляция историческими фактами, подмена фактов идеологизированными измышлениями, откровенное «фантазирование на тему якобы-истории» – все это, вне сомнения, есть элементами гибридной войны, ведущейся Россией (РФ) против Украины фактически с момента обретения ею независимости в 1991 году, но особенно – последние 18-20 лет.

Агрессивная кампания со стороны РФ против Украины еще с начала 2000-х изобилует примерами невероятных и даже возмутительных искажений истории – самой Украины и соседних стран. Это легко доказать ссылками на многочисленные разнообразные медийные публикации. То же можно наблюдать и сейчас, во время нынешней войны. Однако, «переписывание» истории, сокрытие одних фактов и подмена их другими – неотъемлемая черта государства «Россия» на протяжении всей истории его существования, еще с XV века. С 2014 года искажение исторических фактов и «вольные фантазии на исторические темы» стали регулярными и систематическими.

Отношение к прошлому, к истории – один из ключевых постулатов онтологической целостности субъекта, его экзистенции (существования), его нарушение – свидетельство наличия проблем в настоящем времени и – приумножение их в будущем.

По определению Чингиза Айтматова, человек без прошлого – *манкурт*, существо «не привязанное» ни к месту, ни ко времени. Манкурт – человек, утративший историческую память, духовные ценности и ориентиры, порвавший связь со своим народом. В переносном смысле слово «манкурт» употребляется для обозначения человека, потерявшего связь со своими историческими, национальными корнями, забывшего о своём родстве. В этом значении слово «манкурт» давно стало нарицательным.

Почему ощущение времени и его элементов (прошлое, настоящее и будущее) так важны как для отдельного человека, так и для любой социальной группы, в том числе – страны, государства? Существование всех их и каждого – *темпорально*, оно разворачивается во времени и пространстве, где, *время* – один из базовых экзистенциалов. Человек без ощущения времени, без прошлого – как «дерево без корней». Он превращается в своего рода «экзистенциальное перекасти-поле», которое никогда не знает, «к какому оврагу уже завтра его занесет очередной ураган событий».

Так и с государством: государство без ощущения времени и ответственности перед историей и своими гражданами за их прошлое, а значит – и без ответственности за их настоящее и будущее – *государство-манкурт, социум-перекати-поле...*

Темпоральность человеческого бытия (как и любого социального субъекта, в том числе – государства) определена разворачиванием его содержания во времени индивидуальной и общественной истории. Качественными характеристиками, которые приобретает время человеческого образа существования, являются следующие: 1) *время субъективно переживается* человеком и вполне объективно отражает план жизни данного человека; 2) жизнь человека характеризуется определенной *временной перспективой* (К. Левин) – своеобразным соотношением прошлого и будущего в настоящем человеке; 3) время человеческой жизни *циклично*, определяется *последовательностью развития* биологических, социальных и индивидуальных характеристик бытия человека; 4) время человеческой жизни *имеет изменяющийся ритм* в соответствии с развитием бытия человека и зависит от закономерностей биологического, социального и индивидуального становления этого бытия. «Наполненность, насыщенность времени событиями и темпами их протекания изменяет ритм времени жизни человека» (Rubsinshtein, 2009); 5) каждому периоду человеческой жизни соответствует определенный *темп времени*, обусловленный содержанием данного периода и сам детерминирующий его; 6) время человеческой жизни, как и само человеческое бытие, *исторично*, что обусловлено последовательностью и взаимной детерминацией всех уровней бытия человека; 7) специфична также *способность овладения человеком временем своей жизни*. Таким образом, освоение и овладение временем своей жизни, своего существования – экзистенциально (сущностно) важно для человека (Manokha, 2001). Отсутствие инструментов овладения временем своей индивидуальной и социально (общественной) жизни, либо использование заведомо ложных ориентиров в данной экзистенциальной топологизации своей жизни – ведет к ложному восприятию, «виртуализации», «вымышленному образу» не только времени, но и пространства своей жизни, ее смысло-жизненных ориентиров и ценностных координат.

Отсутствие *реалистичной временной архитектоники прошлого* в опыте человека (или – ложная его конструкция) – лишают человека возможности реалистично воспринимать и качественно переживать

событийность собственной жизни, лишают ее временной перспективы, нарушают циклы и ритмы действования. Реальная жизнь человека, в его представлении о ней, может превратиться в некий *симулякр, подобие реальности*, которое от самой реальности – весьма далеко.

Что же происходит, когда страна, государство, в котором живет данный человек, периодически (или постоянно) предается *мистификациям о прошлом, об истории, о вчерашнем*? Если государство плодит разнообразные симулякры не только о сегодняшнем дне, но и о прошедшем, наполняя ими дискурс всех и каждого в этом государстве – и медийный, и обыденно-бытовой? Считаем необходимым представить выводы исследователей из самой России (РФ), исследовавших отношение к прошлому и к истории в своей стране, общественное мнение своих граждан, и – сделавших выводы о социальной и политической реальности их собственной страны, их собственного государства. Так, А. А. Зиновьев констатирует: «В России после 1917 г. был осуществлен величайший в истории человечества социальный эксперимент – впервые в истории был построен коммунистический социальный строй в огромных масштабах, и этот строй сохранялся в тяжелейших условиях и в непрерывной борьбе с превосходящими по силам врагами в течение семи десятилетий. Этот эксперимент заслуживает самого пристального объективно-научного исследования хотя бы как гигантский исторический феномен. А между тем все сказанное и написанное о нем, за редким исключением, есть *идеологическая фальсификация* как со стороны его защитников, так и со стороны его врагов...» (Zinoviev A., 1995). Историк М. Гефтер назвал ситуацию начала 90-х гг., связанную с переписыванием и пере-истолкованием исторических фактов и событий – «эпидемией исторической невменяемости».

По мнению А.Б. Лихановой, «современное российское обществе, сегодня вряд ли осознает, что «прошлое – не отработанный материал, а неотъемлемая составляющая природы всех социальных явлений (человека, народа, культуры, науки и т. д.), без которой невозможно их существование... Прошлое может мстить за свое искажение. Оно отомстило советской элите, занимавшейся апологетикой советского прошлого, оно отомстило радикал-реформаторам, которые оказались в конце концов на обочине общественно-политической жизни. Но еще больше оно отомстило стране и народу,

которые позволили исказить свое прошлое. Распад Советского Союза, экономическая катастрофа 90-х гг., депопуляция, разрушенное национальное самосознание и другие беды страны стали платой за этот грех. По точному выражению писателя Ю. М. Полякова, «нам мстит оболганное прошлое» (Lihanova, 2008).

Какие существуют и применяются в России (РФ) *способы «искажать прошлое»*? «Информация о прошлом может быть: а) *неполной, частичной, недостаточной* для создания достоверной картины прошлого (поскольку прошлое оставило мало следов – источников; информация частично закрыта, преобладают мифологизированные представления о прошлом и др.); б) *субъективно окрашенной*; одна и та же информация может быть по-разному интерпретирована в зависимости от субъективных качеств информатора, его личностных, мировоззренческих характеристик; в) *идеологизированной* – под влиянием идеологической ориентации интерпретатора или под давлением тех или иных политических сил; г) *намеренно фальсифицированной* (ложной, подтасованной, на основе спровоцированных событий, лживых свидетельств и др.); д) *эмоционально окрашенной* – поданной с акцентом на эмоционально-чувственное, а не рациональное восприятие исторических событий; е) *еще не остывшей, «горячей»*, не созревшей для беспристрастной оценки (Lihanova, 2008).

Историческая культура характеризуется умением (или неумением) людей размышлять о прошлом, анализировать события прошлого, сопоставлять прошлое и настоящее, умением рассматривать события прошлого в том историческом контексте, в котором они произошли, способностью находить причины исторических событий и извлекать из прошлого определенные уроки. В конечном счете, умением учиться у прошлого (Lihanova, 2008). По мнению А. Лихановой – *эта культура сегодня не свойственна ни государству Россия, ни ее гражданам.*

Посредством СМИ, инструментами системы образования – вне сомнения, можно контролировать восприятие людьми прошлого, можно направлять формирование отношения к нему – и постепенно встраивать в когнитивную систему восприятия мира – как отдельного человека, так и страны в целом. «Управлять прошлым очень соблазнительно – это может приносить серьезные политические дивиденды. Но и порождает серьезные опасности. Как показали в своих работах С. Г. Кара-Мурза, З. М. Оруджев, Ю. В. Соколов и некоторые другие, искажение прошлого неизбежно ведет:

а) к неспособности адекватно понять настоящее; б) значительно уменьшает прогностические способности общества (элиты), единственной эмпирической основой которых (способностей) являются факты прошлого; в) порождает сильнейшие деструктивные процессы в общественном организме (Lihanova, 2008).

Как пишут сами российские эксперты и исследователи, что крайне важно зафиксировать именно цитированием: «нынешняя российская ситуация поражает масштабами, длительностью, интенсивностью манипулирования прошлым. Современные СМИ обладают способностью в огромных масштабах создавать виртуальные картины прошлого, отрывать их от реальной исторической ситуации. В постиндустриальную эпоху знания и информация становятся важнейшим ресурсом власти. Возможность интерпретации прошлого через СМИ превратилась в важнейший политический ресурс властей» (Lihanova, 2008).

Следует отметить также еще один аспект, связанный со злоупотреблением «отношением к прошлому», который имеет более широкий – культурно-исторический контекст. *Кризис «отношения к прошлому»* – один из базовых познавательных культурно-исторических кризисов, который может приводить к разноплановым когнитивным и поведенческим дисфункциям в общественном сознании. Этот тип познавательных кризисов формируется в *эпоху Средневековья*. Речь даже не о «заинтересованном или незаинтересованном отношении» к прошлому, то есть отношении, имеющем положительный или отрицательный оттенок. Речь идет об открытии возможности строить настоящее, отталкиваясь от определенного отношения к прошлому, находить определенные мотивы и ожидания через созерцание достижений прошлого. И это было впервые в истории, в мировой культуре.

Можно выделить две базовые тенденции отношения к прошлому, к истории, к имевшемуся ранее опыту: 1 – *принятие прошлого*, 2 – *отрицание прошлого*. На первый взгляд, позиции положительного и отрицательного отношения к опыту прошлого становятся абсолютно полярными. Казалось бы, утверждение, что принятие прошлого является непосредственным продолжением или воспроизведением существующей традиции, в то время как отрицание прошлого создает непосредственные условия для построения чего-то нового, качественно отличного, лучшего, высшего. Однако такое представление является едва ли не величайшей иллюзией, что

и обуславливает признак кризисности данной эпохи (Manokha, 2001, 2001).

Почему абсолютное *«принятие прошлого»* является иллюзией? Во-первых, в историческом плане абсолютно нереальна возможность воспроизведения на протяжении 23 веков (которые вместе составляют хронологические показатели продолжительности эпох Античности и Средневековья) одной и той же традиции мифологизации, философствования и религиозных верований, что следовало бы констатировать при наличии целенаправленно *положительного* воспроизведения опыта прошлого. Речь идет даже не об однородной цивилизации или культуре, в которой при определенных идеологических, политических и культурно-исторических обстоятельствах не без труда, но возможно в течение десятков веков тщательно культивировать воспроизведение традиции на разных уровнях ее существования и воплощения. Речь идет о разнородном западноевропейском пространстве, в котором взаимодействуют (в противодействии или взаимном усилении) различные культурные традиции, которые не могут «договориться» о воссоздании какой-то общей древней традиции на по существу отличных территориях своих культур, а затем планомерно и по схожей схеме воплощать достигнутую договоренность в жизнь. Следовательно, постулирование «преемственности традиций» может восприниматься в большей степени как культурно-исторический лозунг, идея или даже идеология, нежели как историческая реальность в существовании синтетической культуры Западной Европы.

Во-вторых, достаточно иллюзорным представляется и противоположный лозунг относительно *«полного отрицания прошлого»* в культивировании настоящего. В полной мере абстрагироваться от имеющихся культурных тенденций невозможно, поскольку их влияние не осознается как целенаправленно осуществляемое «кем-то» или «чем-то», а значит отрицать и сами тенденции, и возможность их проявления в реальности общественной или индивидуальной жизни – невозможно. Историческим свидетельством этого является множество текстов средневековых авторов, которые якобы отрицают по своему идейному направлению идеалы Античности, однако строят собственные трактаты по *принципу антитезы* ведущим античным идеям. Нужно ли напоминать, что антитетический способ построения философских, теологических или обыденных объяснительных конструктов свидетельствует не о возражении, а прежде

всего о признании действительности тех или иных традиций, которые именно поэтому и следует отрицать, чтобы реализовать намерения идеологического (в культурно-историческом смысле) наследования (Manokha, 2001, 2001).

Можно сказать, что до сих пор тенденция «принимать или отрицать опыт прошлого» довольно часто определяет направления развития различных сфер жизни человека, как и функционирование культуры – или государства – в целом. Если признать, что это так, и по признакам «познавательного кризиса» можно квалифицировать культурно-исторический уровень развития общества, государства или культуры, то в данном смысле можно говорить о том, что государство Россия (РФ) в данный период времени, в первой четверти XXI века переживает свое «*российское средневековье*» – и в отношении к прошлому (истории), и в отношении к ценности человеческой жизни, и в готовности к военным походам за свою имперскую идею, и в излишне легкой (ментальной и инструментальной) готовности физически уничтожать тех и то, кто и что смеет противиться этому. Если это не *исторический диагноз*, то, как минимум – *историческая интерференция*, свойственная значительно более ранней исторической эпохе, давно пройденной другими европейскими странами – раннему Средневековью, но не началу XXI века.

4. Отношение к Истине: «автор благородных императивов» или «государство-лжец»?

На культурно-исторический статус категории «*истина*» претендуют и философия, и религия, и наука, и даже миф. Также не отрицается «моральный», «нравственный» характер данной категории. Безусловное преимущество в этих спорах имеет *онтология*. Онтологическое исследование по сравнению с любым другим типом научного исследования, обусловлено тем, что оно осуществляется в пределах четко обозначенного набора философских категорий, определяющих так называемый «*абрис онтологии*» (Rubsinshtein, 2009). Это категории: существование и сущность; причина и следствие; возможное и действительное; количество и мера; качество и порядок; пространство и время; движение и форма; развитие; *истина*. Перечень данных категорий – не простой механический набор, это – «остов», «скелет» существования индивидуального или коллективного субъекта. Убрать один элемент – рассыплется вся система. «Истина» – системообразующий и базовый элемент

в данной системе. Если он отсутствует – существование системы – «устремляется к нулю».

Феноменологический континуум данного понятия представлен антиномичными парами категорий: правда и ложь; мудрость и беспутство; целесообразность и абсурд; простодушие и хитрость; преданность и предательство; и т. д. Какому антиномическому полюсу в своем существовании и функционировании следует РФ, как страна-агрессор? Правда-мудрость-целесообразность-простодушие-преданность? Или – ложь-беспутство-абсурд-хитрость-предательство? Какое, в таком случае, воплощение «Истины» уготовано в дискурсе данного государства?

Интересно представить мнения на этот счет и результаты исследований некоторых российских специалистов. По их мнению, понятие «истина» в тезаурусе российского общества давно заменено (или – подменено) понятием «внутренняя правда» – неким объяснительным конструктом, который не соответствует действительности (тем более – «истине»), но принимается, считается таковым. Инструменты для такой хитромудрой «трансплантации в сознание», использовались разные (можно сказать – все): идеология, пропаганда, реклама, образование, наука, культура, и конечно – религия. «Мы исходим из предпосылки генетического проникновения в российскую культуру (в ее генетический код и пресуппозиции) православной этики (хитроумно преломленной советской идеологической машиной)», которая получила название «*этика внутренней правды*» (Ulyanovskiy, 2005). Следуя ей, государственная машина, образование, бизнес и т.д., «ориентируются не на истину, а на некую «правду», сгенерированную и сформулированную «руководством страны» или «воплотителями его идей» (Znakov, 1993). «Нами прогнозируются следующие проявляющиеся черты православной этики (в российском бизнесе, например): 1 – ориентация не на истину, а на внутреннюю правду; 2 – нравственная ориентация на процесс внутреннего поединка со своими внутренними эгоистически-животными субличностью (леность, самонадеянность, гнев, черствость). Особенность этой черты в том, что по мере повышения успешности потенциал напряженности и осознанности этого поединка возрастает» (Ulyanovskiy, 2005).

Если говорить о базовых конструктах социальных мифов – в сфере бизнес-общения, например, – то «в России же в самой сердцевине этого общения лежит *фальшь* – между сущностной, основной

целью обогащения организации и формой душевного, искреннего и бессребренического общения». Сравнение западной и российской моделей отношения к бизнесу и ведения бизнеса указывают на своеобразную *социальную феноменологию этой фальши*, «считываемую» даже в простом взаимодействии и общении (Табл. 1).

Таблица 1. Кросс-культурная модель Россия – Запад (Ulyanovskiy, 2005)

Западная модель	Российская модель
Диалог на рациональном, рационально-экономическом уровне. Высокий уровень рациональной вербализации интересов.	Диалог на эмоционально-духовном, зачастую трудновербализируемом уровне (вплоть до подтверждения нахождения в одной реальности). Западный миф: русские <i>угрюмые, нелогичные и неразговорчивые</i> .
Высокая ответственность в узком рациональном диапазоне.	Распределение ответственности в широком онтологическом и рациональном контексте, в результате – тенденция снижения ее доли в узко рациональном диапазоне. Западный миф: русские <i>ленивы и безответственны, поступки непонятны (загадочная душа), им не понятно, что нужно</i> .
Высокое развитие телесно-индивидуальной составляющей индивидуума, четкое осознание границ тела.	Высокое развитие душевно-духовной (полевой) составляющей личности в ущерб телесно-индивидуальной составляющей. Западный миф: русские <i>бескультурны (нарушения культуры «границ тела») и разбросаны</i>
Высокая культура рационального целедостижения (в том числе и личного бизнес-планирования)	Ориентация не на прагматическую цель, а скорее на широкий (в том числе и внутренний) контекст целедостижения (направленное планирование, создающее иллюзию бесцельности) Западный миф: русским <i>не понятно, что нужно, они плохо организованы</i> .

Характеристики русской ментальности – на национальном уровне – имеют, по мнению российских же исследователей, «глубокие общинно-племенные корни: 1) низкое ощущение ценности жизни, сопоставимое с ценностями вещей и идей... 2) значимость коллективного мнения, легкость растворения индивидуального сознания в коллективном; 3) относительная легкость эмоционально-духовного перехвата управления поведением со стороны контекста (среды)» (Ulyanovskiy, 2005). В данном перечне, как не сложно заметить, доминирует *стадный инстинкт, стадный интеллект, логика реагирования и поведения толпы* (или – орды) – над рационализацией, индивидуальным интеллектом, критическим мышлением и субъектным поведением в целом. Если добавить к этому общепринятое *пренебрежение истиной* в угоду некой своей «общепринятой правде» – становится понятно, насколько в социальном плане благодатной является почва для различного рода пропагандистских манипуляций в данном обществе.

Конструкт «этики внутренней правды» интегрирован и в систему образования – от дошкольного, до высшего профильного. Так, например, в экономическом образовании он предполагает (на уровне конкретных методических инструкций): «1 – Рационализацию... в экономическом образовании, *рациональную демонстрацию его выгоды на моделях, в многократных повторениях-внушениях или в кейсах*; 2 – Внедрение в сознание студентов так называемых *принципов этической симметрии* (всегда можно оправдать любое свое действие, «выйти сухим из воды»); 3 – *Снятие со студента ответственности за макросреду его бизнеса* (в России это разрушающая здоровье ответственность) и *делегирование ее надсистемным силам* (например, судьба, удача и др.)» (Ulyanovskiy, 2005).

Социологические исследования среди студентов показывают, что «у молодых россиян ответственность мало коррелирует со свободой и сильно – с независимостью, т.е. западная базовая установка «Я свободен в том смысле, что отвечаю за свои поступки» не работает» (Ulyanovskiy, 2005), просто отсутствует, как императив. Важно отметить здесь, что данная технология «перенастройки массового сознания» под названием «этика внутренней правды» – требует отдельного системного исследования и анализа.

Можно, однако, утверждать, что *отношение к Истине, отрицающее ее (Истины) ценность* и даже саму вероятность ее существования как феномена, принятое в масштабах государства и транслируемое

через все действующие нарративы, приводит к «*этической асимметрии*» в социуме, которая никак не уравнивается изобретенным инструментом «внутренней правды», а только усиливается и обнажается им. Все это находит воплощение в ментальности и социальном мифе народа, живущего в данном государстве. Не удивительно, что механизмы такой социальной мифологизации – актуализируют интенции исторической (и не только) мистификации, на почве которой интенции войны – прорастают, как заполняющий и опустошающий все сорняк.

Если же попытаться с позиций отношения к Истине (а также – к Правде и Лжи) проинтерпретировать базовые самоопределяющие постулаты современной России (РФ) как государства, то возникает один большой вопрос или – серия больших вопросов, ответы на которые, как правило звучат с позиции некой «внутренней правды», но отнюдь – не истины или реальности: *Является ли нынешняя Российская Федерация славянским государством? Каков процент славянского населения она имеет сегодня и какова его динамика в каждом из отдельных исторических периодов существования данного государственного образования? Какой процент территории – нынешней – исторически сопряжен или имманентен территории Древнерусского государства, Киевской Руси, чтобы посягать на его историю как на «свое прошлое»? Объективно – ни географически, ни демографически, ни исторически – данный государственный конгломерат не может на это претендовать. Почему он это делает?* Некоторые эксперты предлагают поискать ответ, скорее, в сфере психологии, психиатрии либо – в популярной психопатологии, в том числе – социальной.

В онтогенезе человека есть периоды, когда, пытаясь обрести свою идентичность, он пытается хаотично присвоить себе ту или иную личину: «ну тогда я буду мамой», «а теперь я буду братом», «а потом я стану папой-царем» (как в нашем нынешнем случае) и т.д. Как правило, эти всплески свойственны либо возрасту 2,5-3 лет, когда формируется базовый конструкт и первичный дискурс «Я», либо – пубертатному (в основном, подростковому) периоду, когда вектор самоидентификации начинает распространяться не только на ближний референтный круг, но и на более отдаленные социальные ареалы. К слову, женские ожидания главного персонажа-нищенки в известной сказке А. Пушкина «Золотая рыбка» «росли» в своих идентификационных притязаниях нищенки от «зажиточной крестьянки» и «столбовой дворянки» до «владычи-

цы морской, которой служит сама Золотая Рыбка и живет у нее на посылках». Похоже, данный персонаж – Анима (архетипическая женская сущность-часть) первого лица соседней северной страны (РФ), которому стоит освежить в памяти (если она еще есть и функционирует), чем оно (повествование) заканчивается, и к чему судьба исходного персонажа данной сказки возвращается, скатывается, исходит.

Московское царство формируется в 13-15 веках – тоже путем захвата нескольких княжеств Киевской Руси и переименования их в Московское. В то же время, Киевская Русь уже к концу первого века нашей эры имеет историческую идентификацию, а своего расцвета достигает к 9-11 векам, сформировавшись не только географически, но и создав и упрочив полноформатную культуру – древне-славянскую. Чего не имело и не имеет государство-преемник не Киевской Руси, а только лишь «отжатого» Московского княжества, будучи государством без тех этапов своей, собственной истории, когда формируется и присваивается целостная система культурных канонов жизнедеятельности – и индивидуальных, и социальных, и культурно-исторических. Государство без прошлого, без истории, без культуры, без вложенного труда в «создание», в которой издавна и поныне ключевой механизм приобретения и приумножения – не «создать», а «отнять».

Страна Россия, волею ее первого царя-императора Петра I, присваивает себе имя, не идентичное, но близкое к древне-историческому Русь (от Киевская Русь) так, как это сегодня делают алая-бизнесмены, подделывая названия известных торговых марок, изменив 1-2 буквы в известном и статусном названии бренда, зарабатывая на этом разнообразные дивиденды. Воочию, имеет место *синдром самозванца*, но в непосредственной (не классической), прямой его интерпретации. Самозванцу нужно, жизненно необходимо все время доказывать всем и себе самому, что он «не самозванец», изобретая при этом все более изощренные версии и методы доказательств. Страна-самозванец, Страна-Хлестаков (по Гоголю, тексты которого были по-имперски отредактированы-переписаны – стоит просто сравнить первое авторское издание «Тараса Бульбы» и любое последующее). Хотя – данной стране это было свойственно всегда. Когда ты «никто», нужно срочно «кем-то» стать. Нужно «что-то такое» сделать или под-делать и – «сказать, что так и было», в полной уверенности, что все поверят и примут. Или – будут вынуждены

принять, а потом, возможно, поверят. А если не поверят – заставим, принудим...

5. Отношение к Другому: «равный Мне» или «Чужой»?

Отношения в системе «Я – Другой» – являются базовыми для субъекта (индивидуального или коллективного) не только в классической онтологии, социальной феноменологии, психологии, религиозных системах и т.д. Они формируют и оформляют целый пласт аксиологических (ценностных) проблем и аспектов в функционировании любого социального субъекта, в том числе – социума, культуры, государства.

Впервые феномен и понятие «Другого» появляется еще в мифологическом сознании – и не случайно, что до сегодня, уже в современном языке и дискурсе сохраняет свое мифологическое значение и коннотацию. Кто он этот «Другой» – «друг», «враг», «свой», «чужой», «похожий», «иной»? Какой он? Сегодня, после распространения в XX веке *принципа идеологизации*, различного рода интерпретации данного понятия обязательно используются в любой идеологически ориентированной системе – политической, религиозной, и даже – научной.

В индивидуально-психологическом плане «Другой» – обязательная и необходимая фигура для идентификации и самоидентификации «Я». Он – некое зеркало, отражаясь в котором «Я» способно обнаружить свои границы и, в итоге, обрести себя. Человек получает знания о себе, поскольку зависит от того, как Другие реагируют на него. Человек пытается интерпретировать свое отношение к Другим, но всегда есть возможность ошибочной интерпретации. Никогда нельзя быть уверенным в значении ответа Других. Хотя существует *идея нашей идентичности*, но она никогда напрямую не соответствует реальности: зеркальный образ – обратен.

Поскольку идентичность личности зависит от познания со стороны Других, существует внутренняя напряженность, чувство страха. Это тема гегелевского рассказа о Господе и Рабе. Гегель утверждал, что сознание не может охватить самое себя без познания Других. Господин требует познания, опираясь на Раба, но это саморазрушающий процесс. Господин ужасается, ведь познание самого себя зависит исключительно от Раба. Мы сводим Других к инструменту – зеркалу. И это – уже момент *агрессии*, ведь мы стремимся преодолеть нашу от них зависимость (Lacan, 1997). Так же – и с соци-

альным субъектом: государством, культурой, народом, страной.

Возникает вопрос: возможно ли взаимное познание? Жак Лакан утверждает, что *интерсубъективность* не может быть полностью достигнута, ведь мы никогда не можем войти полностью в сознание другой личности. Это невозможно из-за двойственности знака. Существует разрыв между сказанным и его значением. Все это реминисценция из Сартра, который сказал, что когда мы любим других, мы хотим любви этих людей – и это наставление превращает любовь в средство. В той мере, в какой лицо является субъектом, другой является объектом. А между тем, человек нуждается в полноте бытия, в переживании единства, но такая полнота практически недостижима (Lacan, 1997).

Лакан утверждает, что рассуждение, в котором субъект находит свое самотождество, является рассуждением Другого на основе символизации. Именно другой трансцендирует субъекта, возлагает всю его историю. Один из лакановских принципов структурного психоанализа заключается в том, что субъективность становится полностью относительной; она только входит в игру через принципы разницы, при противопоставлении «Я» и «Другие» или «Вы» и «Я». Субъективность есть не сущность, а только вершина отношений и может быть индуцированной при задействовании системы значений, которая существует до индивида и определяет его культурную идентичность. Интерсубъективность – условие актуализации диалога «Я – Другой» в сфере интерактивной деятельности человека, в любой из сфер его социального существования (Lacan, 1997).

Феномен «войны», как и «социальной маргинальности», непосредственно, напрямую сопряжен с образом и феноменом «чужого», «чужака». Георг Зиммель, известнейший немецкий социолог, в начале 20-го века одним из первых вводит в тезаурус социологической науки понятие «чужой», «чужак». Принято считать, что социологическое понятие «чужого» имеет в своей основе философский аналог (или – аналоги) – «инаковость», «иной», «другой». Зиммель определял «чужака» как человека, соединяющего в себе одновременно «близость» и «удаленность» в отношении группы (организации, события, пр.). «Чужой» – тот, кто физически находится в группе, но не принадлежит ей изначально, как член этой группы. Это тот, кто не разделяет историю, биографию этой группы. Тот, кто является пришельцем или тем, кто на более или менее продолжительное время остановился «в гостях» в этой группе. Присутствие «чужого»,

как инородного тела, имеет огромное функциональное значение для группы в целом. Во-первых, благодаря чужакам группа получает возможность определить, чем она не является, кто такие «мы» и что к «нам» не относится. Чужак – это тот, кто показывает группе ее границу, воплощает в себе эту границу. Во-вторых, он обладает определенной дистанцией по отношению к группе и потому может претендовать на объективное отношение к ней... Чужак, иными словами, обладает относительной, прежде всего, — пространственной — свободой от группы и всегда волен ее покинуть (Simmel G., 1990, 1994; Ban'kovskaya S., 2012).

У Зиммеля фигура «чужака» появляется как некая реализация *идеи отгороженности* (то есть отклонения, соединенного с пространством). Чужак – тот, кто приходит извне, рассчитывая остаться здесь. Он – странник, он независим, он критичен, его интеллект противостоит традиции. У Зиммеля, не случайно, чужак «олицетворяет модерн» с его страстью к деньгам как самоцели, рассудочностью, бесхарактерностью и индивидуализмом (Simmel G., 1990; Zimmel' G., 1996). Несмотря на любое внешнее развитие взаимодействий и тесное формальное общение группы (социального субъекта) с чужаком, основа внутренних отношений не меняется, «чужак остается чужаком».

«Чужой», по Зиммелю, – имеет двойственную природу и вызывает двойственное отношение группы к себе: 1) он *не принадлежит к группе территориально*, соответственно его черты – незакрепленность и неподчинение территориальным границам; 2) его *появление в группе – неестественно*, поскольку «чужак не принадлежит к группе с самого начала», не разделяет ее уникальную историю и опыт, не является носителем специфических качеств, моделей взаимодействия, чувств солидарности и общности; 3) он *нарушает соотношения физической и психической близости*. Чужой должен быть далеко, но находится близко – это вносит дисбаланс, замешательство в представление группы о том, как относиться к чужому (Simmel G., 1990; Zimmel' G., 1996).

Таким образом, «Чужой» объединяет противоположные, антиномичные для группы характеристики: близость и отдаленность, озабоченность и безразличие, заинтересованность и незаинтересованность и т.д., что в совокупности часто интегрируется в императив «чужой – неопределен, неизвестен, непостижим, поэтому опасен». Если в группе не выработала правила поведения и отношения к

любому «чужому», то скорее группа *отстраниться* от него, либо – будет воспринимать как «врага».

Вслед за Зимелем, образу «чужого» в контексте проблемы социальной коммуникации и интеракции уделяли большое внимание Альфред Шюц (основатель феноменологической социологии), М. Шелером, Р. С. Линд, У. А. Томас, Р. Михельс и М. Вуд с ее работой «Чужак: исследование в области социальных отношений». В других философских традициях этому образу-конструкту посвящены исследования Э. Гуссерля, М. Хайдеггера, С. Рубинштейна, В. Роменца и др.

Понятие «Другого» становится краеугольным камнем в любой государственной доктрине, поскольку именно оно выявляет и проявляет базовую систему ценностей и систему соблюдения/несоблюдения «правил добрососедства» в межгосударственной коммуникации и на международной арене в целом. Именно поэтому квалификация данного отношения – отношения к Другому – весьма диагностична для любого государства, модели его устройства и управления. Например, для государств, имеющих имперские намерения, «Другой» – часто вообще не имеет права на существование, зато все, что он («Другой») имеет, может стать предметом притязаний и присвоений. В украинской ментальности «Другой» – не чужой, не враг, не недруг, он – «иной, равный мне».

6. Онтология субъектности

украинской культуры и государства

Современная реальность такова, что «если страна не является субъектом, она попадает в ситуацию объекта чьих-либо посягательств». По мнению Б. Парахонського и Г. Яворської, «в этом случае привлекаются концепты объективистской парадигмы, в формате которой страна – это только территория, которую настоящий субъект имеет право присвоить, а народ – это просто население, которое можно превратить в обслуживающий контингент настоящих хозяев, которым все ресурсы страны должны принадлежать. Такова позиция современных российских политиков в отношении других народов, которые, по их мнению, находятся в «законной» сфере влияний Москвы. Эта позиция логически получает и практическое воплощение – захват чужих территорий, наглое зачисление граждан другого государства к числу своих подданных, грабеж ресурсов и собственности. Подобных установок притер-

живается и московская православная церковь, провозглашающая территорию бывшей империи своей канонической территорией» (Parakhonskyi B., Yavorska H., 2019).

Анализируя субъектность государства, страны, важно учитывать тот факт, что «в современном мире взаимосвязи между государствами переплетены настолько, что отношения доминирования и подчиненности, господства и подчинения, влияния и зависимости пронизывают весь комплекс международной социально-политической реальности, придают ей целостный характер. В международных комплексах системные и постоянные межгосударственные формации соединены с виртуальными и спорадическими образованиями. Границы их пространств и границы гибки и могут изменяться в историческом времени. Любое государство не может существовать как изолированная единица, его субъектность проявляется через систему отношений с другими так же, как и характер отношений к самой себе» (Parakhonskyi B., Yavorska H., 2019).

В нынешней ситуации войны России (РФ) против Украины, исторический статус Украины как государства и субъекта культуры на данный исторический момент должен быть определен максимально точно, чтобы дальнейшее онтологическое (и феноменологическое) исследование и развитие ее субъектности имело четкие векторы и параметры.

Основные исторические характеристики субъектности украинской культуры и украинского государства таковы:

- Страна, имеющая самую большую площадь среди всех европейских стран, находящихся в рамках Европейского континента ($S = 603\,548\text{ км}^2$)
- Страна, имеющая свою прото-государственность, исчисляемую от Осевого (Нового) времени истории (по К. Ясперсу) – Древнерусское государство, Киевская Русь.
- Страна, имеющая в своей основе древнюю полноформатную культуру – славянскую культуру, выстроенную по античным (до-христианским канонам), а именно свои: миф, религию, полный пантеон богов, календарь, гороскоп, полный праздничный и земледельческий цикл, священное писание и первичные философские учения об устройстве мира, природе человека, социальном мире и правилах «жить» в нем («Книга Коляды», «Велесова Книга», «Боянов гимн» и др.), азбуку (кириллица).

- Страна многонациональная (более 100 национальностей и народностей), но с абсолютной доминантностью украинцев: количество граждан Украины, которые считают себя украинцами по национальности, составляет 90,6% населения. На это указывают данные большого социологического опроса, проведенного ведущими социологическими центрами страны (КМИС, Рейтинг, СОЦИС, а также Центром имени Разумкова) (Kilkist hromadian Ukrainy, 2017).
- Страна, исповедующая православие – 74,8% (Согласно результатам опроса, проведенного Центром Разумкова с 17 по 21 января 2020 года чаще всего граждане Украины относят себя к верным Православной церкви Украины (34%). 13,8% назвали себя верными Украинской православной церкви (Московского патриархата), 8,2% – Украинской греко-католической церкви, 0,7% – Протестантских и Евангелических церквей, 0,4% – Римско-католической церкви, 0,6% – других религий и конфессий. Значительная часть опрошенных (27,6%) отметили, что считают себя православными, но не относят к какой-либо церкви. 8,8% не относят себя ни к одной из конфессий, а еще 5,6% определили себя как неверующих (Konfesiina ta tserkovna nalezhnist, 2020).
- Страна, сохранившая и укрепившая свою идентичность – культурную и физическую (географическую).
- Страна, которая всегда придерживалась «своей» логики развития, благодаря чему сохранила особый статус в культурном противоборстве Востока и Запада (например, славянское Барокко (Научная революция) по сути соответствовало предыдущей эпохе Возрождения (Ренессанса), что можно было бы интерпретировать как «отставание» в развитии культуры, но именно это защитило ее от интерференций как с западно-европейской, так и с восточной культурами).
- Страна, которая никогда не была завоевателем и варваром, иницирующим войны, разрушающим чужую культуру.
- Страна с одним из наиболее высоких коэффициентов «дружественного отношения» к представителям любой другой страны, национальности, народности, вероисповедания и пр. и максимально высоким индексом «открытости и готовности к сотрудничеству».

- Страна, которая на протяжении всей своей истории стремилась к независимости и «воле», боролась за нее и готова отдать жизнь, поскольку есть то, что «понад усе» (даже выше, чем жизнь). и т.д.

С точки зрения психологии «субъектность» обуславливает (или характеризует) способность носителя данного свойства или качества к само-развитию, само-деятельности и само-осознанию (или – рефлексии). Мера самоопределения и определения другим выражает специфику субъектного существования; возникает вопрос о субъекте изменений определенного рода, поскольку существовать – значит длиться и переходить, изменяться и пребывать. Быть субъектом – значит иметь способность и ресурсы влиять, определять обстоятельства как своего существования, так и сопряженных с тобой других субъектов. Государство, претендующее на статус субъекта, обязано владеть и *обладать инструментами такого влияния*.

Рассматривая вопрос о субъектности государства, страны, народа, важно также обратить внимание на его внутреннюю структуру государства, его «внутренний социум», *коллективную субъектность, его инттерсубъектность*, сущность и основные проявления которой В. Васютинский видит «в понимании места, пространства существования соответствующих субъектностей, носителями которых эти субъекты должны быть... Наиболее очевидным способом существования коллективной субъектности является ее воплощение в объектах материальной общественной культуры, в которых закодированы социально выработанные и социально признаваемые значения. Менее очевидным, но более психологическим является толкование коллективной субъектности как символического обмена между индивидами в процессе взаимодействия и взаимного толкования закодированных в символах знаков. В обоих случаях предпосылкой существования коллективной субъектности становится наличие живых взаимодействующих и интерпретирующих индивидуальных субъектов. Без таких субъектов, во-первых, не может возникнуть пространство взаимодействий и интерпретаций как материально-идеальная основа коллективной субъектности, а во-вторых, закодированные в материальных предметах социальные значения никем не раскодируются и коллективная субъектность не может возникнуть» (Vasiutynskyi, 2005).

Государство, как субъект политического действия, является концентрацией «политического, экономического, военного,

духовного могущества, идентифицирующего себя как активное существо, имеет свои особые интересы, систему ценностей, идеологию, последовательно и целенаправленно осуществляет свою политику в международной среде... (Parakhonskyi B., Yavorska H., 2019). Субъектность государства не может считаться подлинной при отсутствии *активного суверенитета*, то есть механизмов политической воли, осознанного политического поведения согласно пониманию собственных интересов и приоритетов. На основе трех составляющих – *социально-экономическая структура, ментальные характеристики и ценности* – нация формирует свои представления об устройстве реальности в мире и собственных интересах – как основе своей *субъектности*.

7. Заключение

Анализируя возможные причины войн, аналогичных или сходных с той, которая развязана Россией (РФ) против Украины, нами обозначены универсальные причины, аттитюды и интенции, которые, к сожалению, свидетельствуют о неизбежности этой войны, когда различия в ценностях двух государств – критически обострены, а механизмов и инструментов для данных разрешения данных противоречий – не найдено и не создано.

Многие эксперты приходят к выводу, что нынешняя война – это «война за когнитивный и коммуникативный контроль, за власть над сознанием людей, их эмоциями, мышлением, разумом и, соответственно, над их поведением. Это борьба за доминирование определенных представлений о мире и событиях в социальной и индивидуальной окружающей среде и одновременно – разрушение противоположных, «враждебных» опиний и мыслей (Parakhonskyi B., Yavorska H., 2019).

Вне сомнения, современные стратегии безопасности неотделимы от проблемы усиления субъектности государства, как и от проблем интерпетаций и понимания реальности, т.е. смыслов, ценностей и отношений в системе общего миропорядка. Принято считать, что имея власть в ментальной сфере, контролируя структуры восприятия реальности и понимание событий, можно овладеть и реальностью, которой человек живет, а обладая реальностью, можно получить власть над ее миром, включая социально-политическое пространство, историческое время и жизненные ресурсы. Но если эти стратегии «агрессий и завоеваний» известны, следователь-

но, должны быть созданы и воплощены стратегии противостояния этому, стратегии упреждения и преодоления этих разрушительных тенденций, наиболее опасной из которых есть *война*?

Работая именно с этими компонентами общественного сознания и дискурса, разрабатывая и внедряя соответствующие технологии их реконструирования и трансформации, возможно предоставить соответствующий «щит» такому типу агрессии – ментальный или инструментальный. И у Украины – элементы, «комплектующие» для такого «щита» есть, следует их извлечь, «расчехлить» и – применить.

Особенно если рядом – государство-агрессор, постоянно и регулярно попирающее ответственность перед историей, создающее «ложные образы» и множественные симулякры не только исторической, но и нынешней действительности, не брезгующее самыми грубыми идеологическими фальсификациями, постулирующее любого «Другого» как «Врага» и регулярно совершающее (в XXI веке!) военные интервенции – убивая, разрушая, уничтожая...

References:

1. Aron R., 2000, *Myr i viina mizh natsiiamy*, Kyiv.
2. Baron-Cohen S., 2015, *Teoria zla: O empatii i genezie okrucienstwa*, Smak słowa, Sopot.
3. Ban'kovskaya S., 2012. Sociologiya marginal'nosti. Sociolog. <http://postnauka.ru/faq/4124> (accessed 01 July, 2022)
4. Berdyaev N., 1990, *Smysl istorii*, Myisl, Moskva.
5. Casus Belli. Provokatsii, z yakykh rozpochynalsia viiny. Slovo i Dilo, 2022, https://www.google.com/search?q=pryvody-do-vijny_ru_origin... (accessed 01 July, 2022)
6. Clausevitz, C.von., 1976, *On War*, 184–185, Princeton University Press, Princeton.
7. Ćwiczenia duszy, rozciąganie mózgu: Rozmawiają J.Vetulani I ks. G.Strzelczyk, 2022, Wydawnictwo Znak, Kraków.
8. Dzieci z Donbasu na rysunkach kolorów nie używają. Olga Szpunar, 2017, Wyborcza.pl. <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,21766589,dzieci-z-donbasu-na-rysunkach-kolorow-nie-uzywaja.html?disableRedirects=true> (accessed 01 July, 2022)
9. Frank S., 1990, *Nepostizhimoe. Ontologicheskoe vvedenie v filosofiyu religii*, Pravda, Moskva.
10. Freyd Z., 1915, *Zlobodnevnoe rassuzhdenie o voyne i smerti*, Moskva.
11. Freyd Z., 1995, *Neudobstva kulturyi // Hudozhnik i fantazirovanie*, Respublika, Moskva.
12. Gadamer G., 2000, *Istina i metod*, Tom I: *Germenevtika*. YunIvers, Kyiv.
13. Gegel G., 1977, *Filosofiya duha, Entsiklopediya filosofskih nauk*. T. 2. Moscow.

14. Gusserl E., 1999, Idei k chistoy fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii, T.1., Obschee vvedenie v chistuyu fenomenologiyu., Dom intellektualnoy knigi, Moskva.
15. Gusserl E., 1998, Kartezijskie razmyishleniya, Nauka, Yuventa, SPb.
16. Gusserl E., 1994, Filosofiya kak strogaya nauka. Agentstvo «Saguna», Novocherkassk.
17. Glowne problem wspoczesnej Fenomenologii, 2017, Wyd-wa UW, Warszawa.
18. Haydegger M., 1997, Bytie i vremya, Moskva.
19. Haydegger M., 1993, Vremya i bytie: Stati i yistupleniya, Moskva.
20. Haydegger M., 1998, Prolegomenyi k istorii ponyatiya vremeni, Tomsk.
21. Janion M., 2022, Niesamowita Slowianszczyzna: fantazmaty literatury, WL, Krakow
22. Jaspers K., 2010, Man in the Modern Age, Routledge, New York.
23. Jaspers K., 1991, Smysl i naznachenie istorii, Politizdat, Moskva.
24. Individualniy i gruppovoy sub'ekty v izmenyayushchysya obschestve: K 100-letiyu so dnya rozhdeniya S.L.Rubinshteyna, 1999, IP RAN, Moskva.
25. Kamyu A., 1990, Buntuyuschiy chelovek: Filosofiya. Politika. Iskustvo, Politizdat, Moskva.
26. Kara-Murza S., 2003, Kratkiy kurs manipulyatsii soznaniem, Moskva.
27. Kilist hromadian Ukrainy, yaki vvazhaiut sebe ukrainsiamy za natsionalnistiu (dani velykoho sotsopytuvannia, provedenoho providnymy sotsiolohichnymy tsentramy krainy (KMIS, Reitynh, SOTsIS, a takozh Tsentrom imeni Razumkova), <https://www.pravda.com.ua/news/2017/06/17/7147226/> (accessed 01 July, 2022)
28. Konfesiina ta tserkovna nalezhnist hromadian Ukrainy (sichen 2020r. sotsiolohiia) / Tsentrazumkova, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r> (accessed 01 July, 2022)
29. Kollingvud R., 1980, Ideya istorii, Moskva.
30. Lakan Zh., 1997, Instantsiya bukvyi v bessoznatelnom, ili Sudba razuma posle Freyda, Moskva.
31. Lihanova A.B., 2008, Otnoshenie k proshlomu kak sotsiologicheskaya problema, Sotsiologiya vlasti, 2, 93-102.
32. Levi-Stros K., 2000, Put masok, Respublika, Moskva.
33. Lukach D., 1991, K ontologii obschestvennogo byitiya. Prolegomenyi, Progress, Moskva.
34. Mamardashvili M., 1993, Kartezijskie razmyishleniya, Izdat. gruppa Progress-Kultura, Moskva.
35. Mamardashvili M., 1997, Strela poznaniya (Nabrosok estestvennoistoricheskoy gnoseologii), Moskva.
36. Manoha I., 1995, Chelovek i potentsial ego byitiya: Opyit sintezirovaniya ontologicheskikh I psihologicheskikh poznavatelnykh tehnik, Stymul-K, Kyiv.
37. Manokha I., 2001, Psykholohiia potaiemnoho «Ja» Polihrafknyha, Kyiv.

38. Manokha I., 2001, Kryza suchasnoho naukovoho znannia ta yii «znariaddia», Zb-k naukovykh prats Inst-tu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. T. III. Ch. 6. S. 4-14, NEVTES, Kyiv.
39. Mankheim K., 1994, Dyahnoz nasheho vremeny, Yuryst, Moskva.
40. Mere Zh., 1988, Pryntsyp suverenitetu. Istoriia ta osnovy novitnoi vlady, Kalvariia, Lviv.
41. Mid M., 1988, Kultura i mir detstva, Moskva.
42. Ortega-i-Gasset H., 1997, Idei i verovaniya, Izbr. Trudy, Moskva.
43. Ortega-i-Gasset H., 1997, Istoriya kak sistema, Izbr. Trudyi. Moskva.
44. Ortega-i-Gasset H., 1977, Chelovek i lyudi, Izbr. Trudyi, Moskva.
45. Orudzhev Z., 2004, Sposob myishleniya epohi, Moskva.
46. Parakhonskyi B., Yavorska H., 2019, Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl. NISD, Kyiv.
47. Problemyi ontolohyy v sovremennoi burzhuaaznoi fylosofyy, 1988, Ryha
48. Ryker P., 1995, Konflykt ynterpretatsyi. Ocherky o hermenevtyke. Moskva.
49. Rykkert H., 1998, Nauky o pryrode y nauky o kulture, Respublyka, Moskva.
50. Romenets V., Manokha I., 1998, 2003. Istoriia psykholohii XX stolittia. Kyiv.
51. Rubsinshtein S., 2009, Cheloviek i mir, MU, Moskva.
52. Samosoznanie evropeyskoy kulturyi XX veka, 1991, Izd-vo politicheskoy literaturyi, Moskva.
53. *Sartre and Camus: A Historic Confrontation*, Humanity Book // Ed. David A. Sprintzen, Adrian van den Hoven, 2004, NY.
54. Sokolov Yu., 1999, Kuda vedet «epidemiya istoricheskoy nevmenyaemosti»? Politicheskaya kultura, Moskva.
55. Sorokin P., 1992. Chelovek. Tsivilizatsiya. Obschestvo. Politizdat, Moskva.
56. Sorokin P., 1993, Prichinyi voynyi i usloviya mira, Sotsis, 12, 140-148.
57. Sorokin P. 1937-1941, *Social and Cultural Dynamics*, Vol. III. Ch. 9-14, N.Y.
58. Strozewski W., 2004, *Ontologia*, Aureus-Znak, Krakow.
59. Shapran V., 2022. Ekonomicheskies prichinyi voynyi, <https://ru.interfax.com.ua/news/blog/838305.html> (accessed 01 July, 2022)
60. Ulyanovskiy A., 2005, Mifodizayn: kommercheskie i sotsialnyie mifyi, Piter, SpB.
61. Vasiutynskiy V., 2005, Interaktsiina psykholohiia vlady. Kyiv.
62. Veber A., 1998, Izbrannoe: Krizis evropeyskoy kulturyi, Universitetskaya kniga, SPb.
63. Veber M., 1994, Izbrannoe. Obraz obschestva, Yurist, Moskva.
64. Voyna: prichinyi voyn, <https://ru.wikipedia.org/wiki...> (accessed 01 July, 2022)
65. Winarska P., 2022, *Kultura. Dyskurs. Wspolnota*, WNAI, Krakow.
66. Wright Q., 1942, *A Study of War*. Vol. I, II, Chicago.
67. Zimmel' G., 1996, Social'naya differenciatsiya, Izbrannoe. Yurist, Moskva.
68. Simmel G., 1994, *Critical assessments* / Ed. by D. Frisby. Tay-lor & Francis, London.
69. Simmel G., 1990, *The philosophy of money* // Ed. by D. Frisby. Routledge, London; New York.

70. Zinoviev A., 1995, Russkiy eksperiment. Moskva.
71. Znakov V.V, 1993, Pravda i lozh v soznanii russkogo naroda i sovremennoy psihologii ponimaniya, IPAN, Moskva.

The Author

Iryna Manokha
Doctor of Science (Psychology), Professor,
Director of the East European Institute of Psychology
(Ukraine – France),
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0360-8823>
E-mail: manokha@ukr.net

Abstract

ІРИНА МАНОХА. Війна як феномен та реальність: 24.02.2022. Військова агресія Росії (РФ) проти України, що розпочалася у 2014 році і отримала 24 лютого 2022 року статус повномасштабної війни – стала вододілом в історії сучасної Європи та світу, зламавши світопорядок, що існував майже 70 років після Другої світової війни. Аналіз причин того, що сталося, має здійснюватися сьогодні не з теоретичною, а з інструментальною метою: його результати повинні давати чітке розуміння та конкретні інструменти впливу – «тут і зараз» – на те, що відбувається, оскільки війна актуальна, вона розгортається в реальному часі та просторі, забираючи реальні життя та руйнуючи реальні міста реальної країни – Україна.

У статті зроблено онтологічний аналіз принципу нерівності – як глибинного механізму взаємоіснування та взаємодії держав, чий ціннісний, дискурсивний, екзистенційний та інші відмінності неминуче приводяться цілеспрямовано та методично не вводити системні «інструменти стримування» та правила взаємного дотримання спільних цінностей у процес їх існування та життєздійснення. Проаналізовано відносини до Минулого (Історії), Істини та Іншого – як онтологічні підстави суб'єктності держави, дисфункції всередині яких призводять до трагічних криз, у тому числі – до війни. Представлені антиномічні (протилежні та незмінно супутні один одному) риси-ознаки соціумів-культур, які призводять до

антагонізму і неможливості мирного співіснування, оскільки виявляють сутнісне, онтологічне протиріччя – нерівність цінностей. Охарактеризовано феномен «суб'єктності держави» – як ключового інструменту суверенітету.

Ключові слова: війна Росії проти України; причини воєн, принцип нерівності цінностей як причина воєн; історичний статус держави; суб'єктність; суб'єктність держави як інструмент суверенітету

ИРИНА МАНОХА. **Война как феномен и реальность: 24.02.2022.** Военная агрессия России (РФ) против Украины, начавшаяся в 2014 году и получившая 24 февраля 2022 года статус полномасштабной войны – стала водоразделом в истории современной Европы и мира, сломав существовавший почти 70 лет после Второй мировой войны миропорядок. Анализ причин произошедшего должен осуществляться сегодня не с теоретической, а с инструментальной целью: его результаты должны давать четкое понимание и конкретные инструменты влияния – «здесь и сейчас» – на происходящее, поскольку война актуальна, она разворачивается в реальном времени и пространстве, унося реальные жизни и разрушая реальные города реальной страны – Украина.

В статье предпринят онтологический анализ принципа неравенства – как глубинного механизма взаимосуществования и взаимодействия государств, чьи ценностные, дискурсивные, экзистенциальные и др. отличия неизбежно приводят к войнам, если целенаправленно и методично не вводит системные «инструменты сдерживания» и правила взаимного соблюдения общих ценностей в процесс их существования и жизнеосуществления. Проанализированы отношения к Прошлому (Истории), Истине и Другому – как онтологические основания субъектности государства, дисфункции внутри которых приводят к трагическим кризисам, в том числе – к войне. Представлены антиномичные (противоположные и неизменно сопутствующие друг другу) черты-признаки социумов-культур, которые приводят к антагонизму и невозможности мирного сосуществования, поскольку выявляют сущностное, онтологическое противоречие – не-равенство ценностей. Охарактеризован феномен «субъектности государства» – как ключового инструмента суверенитета.

Ключевые слова: война России против Украины; причины войн, принцип неравенства ценностей как причина войн; исторический

статус государства; субъектность; субъектность государства как инструмент суверенитета.

IRINA MANOCHA. Wojna jako Zjawisko i Rzeczywistość: 24.02.2022. *Ontologia nierówności: o uniwersalnych przyczynach wojny (każdej i obecnej). Agresja militarna Rosji (Federacji Rosyjskiej) na Ukrainę, która rozpoczęła się w 2014 roku i uzyskała status pełnoskalowej wojny 24 lutego 2022 roku, stała się przełomowym wydarzeniem w historii współczesnej Europy i świata, łamiąc istniejący przez prawie 70 lat po II wojnie światowej porządek globalny. Analiza przyczyn tego, co się stało, powinna być dziś prowadzona nie w celu teoretycznym, lecz instrumentalnym: jej wyniki powinny dostarczyć jasnego rozumienia i konkretnych narzędzi wpływu – “tu i teraz” – na to, co się dzieje, bo wojna jest aktualna, rozwija się w realnym czasie i przestrzeni, odbierając realne życia i niszcząc realne miasta realnego państwa – Ukrainy.*

Artykuł podejmuje ontologiczną analizę zasady nierówności jako głębokiego mechanizmu wzajemnego istnienia i interakcji państw, których różnice wartościowe, dyskursywne, egzystencjalne itp. niewątpliwie prowadzą do wojen, jeśli celowo i metodycznie nie wprowadzi się do procesu ich istnienia i życia systematycznych “instrumentów powstrzymywania” i zasad wzajemnego poszanowania wspólnych wartości. Relacje wobec Przeszłości (Historii), Prawdy i Innego analizowane są jako ontologiczne podstawy podmiotowości państwa, których dysfunkcje w obrębie prowadzą do tragicznych kryzysów, z wojną włącznie. Przedstawione zostają antynomiczne (przeciwstawne i niezmiennie współistniejące) cechy społeczeństwo-kultur, które mogą prowadzić do antagonizmu i niemożności pokojowego współistnienia, gdyż ujawniają istotną, ontologiczną sprzeczność – nierównorzędną wartość.

Słowa kluczowe: wojna Rosji z Ukrainą; przyczyny wojen, zasada nierówności wartości jako przyczyna wojen; status historyczny państwa; subiektywność; podmiotowość państwa jako instrument suwerenności.

SCIENCE, CULTURE AND HUMANITIES TODAY
NAUKA, KULTURA I HUMANISTYKA DZIŚ

2.

HUMANITIES IN THE CONDITIONS OF WAR

HUMANISTYKA W WARUNKACH WOJNY

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.02>

This publication was made with the funds of a joint Grant of EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Олена БОНДАРЕВА

Чим мають прирости філологічні студії у контексті російської агресії та українського опору

OLENA BONDAREVA. How should philological studies grow in the context of Russian aggression and Ukrainian resistance. *The article models systemic methodological changes that can be proposed to Ukrainian philological education against the background of a full-scale war with Russia. Specific aspects of post-colonial theory, which may be relevant for the organization of individual and group educational work around Ukrainian collective identity and systemic threats to it, are considered. Taking into account the specifics of the organization of the educational process in modern Ukraine (mainly online, limited access to bookstores and libraries), theoretical and fiction literature, which has both paper and electronic versions, was selected, problem-meaning fields were modeled, in which the material of modern Ukrainian works of art it is possible to understand identity in the process of becoming.*

Keywords: *identity; postcolonial studies; frontier; war; memory studios; modern Ukrainian literature.*

Отримано 08.02.2022
Рецензовано 08.12.2022
Допрацьовану версію отримано 08.19.2022
Прийнято до друку 08.21.2022

1. Вступ

Російська агресія проти України мала би суттєво змінити змістові акценти української гуманітарної освіти ще від 2014 року. На жаль, вчасно цього не сталося, і про війну на більшості освітніх майданчиків і платформ намагалися не говорити, аби не “політизувати” освітній процес і не “травмувати” його учасників. Сьогодні, коли агресія набула масштабів, нечуваних у Європі та світі після Другої світової війни, ми маємо переосмислити не лише технології навчання та комунікації, але і змістове наповнення гуманітарного знання.

Для освітнього процесу в Україні ситуація ускладнюється тим, що більша його частина перенесена в онлайн-формати, відповідно, ми маємо спиратися на джерела і твори, які мають безкоштовні або доступні цифрові версії, не порушуючи при цьому норми авторського права. Так само власне цифрові версії можуть прислужитися українцям за кордоном. Зокрема, валідними можна вважати електронні бібліотеки “Читомо”, “Diasporiana”, “Ua-Book”, “Букнет”, “Літературне місто”, “BooksOnline”, цифрові ресурси Research Gate та Academia, де вчені власноруч розміщують ті повнотекстові версії своїх наукових творів, до яких відкривають доступ. Для освітнього процесу також можуть прислужитися мобільні додатки “Книгарня української книги”, “Yakaboo”, “Librarius” та інші мобільні застосунки, що містять колекції українських книг. Також варто брати до уваги найсвіжіші друковані книжки, які є можливість придбати, або ж ті, які також видано у форматі електронних книг.

Я візьму для аналізу площину філології, говоритиму про змістові акценти, які можуть бути актуальними як для України (у старшій школі, професійно-технічній освіті, вищій освіті), так і для зарубіжної україністики, яка у контексті війни вже аж ніяк не може бути спрощеним додатком до русистики (адже не секрет, що у європейському освітньому просторі саме русистика посіла поле славістики, зокрема, східної славістики, витіснивши україністику з багатьох університетів), а також про те, як їх можна успішно реалізувати в освітньому процесі з огляду на глобальну ментальну різницю між нашою країною з багатовіковими демократичними традиціями та тоталітарною імперією, яку ми зараз намагаємось здолати і з-під влади якої прагнемо визволитися назавжди. Отже, саме зараз ми маємо унікальний шанс просувати український культурний продукт і залучати до його рецепції якомога більше людей.

2. Методологія, теорія, новітні джерела, пов'язані з українською літературою / культурою

Методологічною матрицею для нового змістового наповнення освітнього простору може бути обрано постколоніальний дискурс із роз'ясненням змісту праць Едварда Саїда, Гаятрі Чакраворті Співак, Гомі Бгабгі, Аруна П. Мукгерджі, Саймона Дюрінга, Стівена Слемона, Гелен Тіффін, Марка Павлишина. Звісно, тут є спокуса назвати ще багато імен творців постколоніального теоретичного дискурсу, проте для попереднього ознайомлення заявлених імен достатньо, тим більше що українською їхні праці частково вміщені у фундаментальній антології "Слово. Знак. Дискурс" [31], яка до того ж якісно оцифрована і наявна в інтернеті на різних ресурсах, з-поміж яких я рекомендую безкоштовний доступ в інтернет-бібліотеці "Чтиво" [32]. Також українським освітянам доступні цікаві монографічні розвідки Олі Гнатюк "Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність" [9], Тамари Гундорової "Транзитна культура. Синдроми постколоніальної травми" [12], Агнешки Матусяк "Вийти з мовчання: деколоніальні змагання української культури та літератури ХХІ століття з посттоталітарною травмою" [20], Оксани Пухонської "Літературний вимір пам'яті" [27], Олени Юрчук "У тіні імперій. Українська література у світлі постколоніальної теорії" [34]. Усі ці видання мають відповідні цифрові версії, доступні для читання та опрацювання [10; 13; 21; 28; 35]. Варто ознайомитися зі збіркою есеїв Миколи Рябчука "Лексикон націоналіста та інші есеї" [30], а також із книжковим проектом від PEN Ukraine "Мости замість стін, або Що об'єднує українців" [22] – обидва ці видання можна придбати у вигляді електронних книг. З відносно свіжих книжкових видань, які не мають цифрових версій, слід звернути увагу на монографії Віри Агеєвої "За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини" [1] та Оксани Ковацької "Українська постколоніальність у текстах і контекстах" [16].

У ході опрацювання цих книг варто акцентувати наступні позиції: методологічні підходи постколоніальної теорії; базові рівні постколоніальної аналітики; загальні засади методологічної кореляції постколоніального/посттоталітарного дискурсів; провідні моделі постколоніальних ідентичностей, засадничі дискурси постколоніальної критики; загальні принципи постколоніального аналізу, його базові різновиди; постколоніальна термінологія.

Агнешка Матусяк розмірковує, що мало хто з європейських інтелектуалів початку ХХІ століття міг уявити собі, що "найближче

майбутнє приготує українцям нову, вельми болісну зміну у вигляді Революції Гідності та, здається, нескінченну російську воєнну агресію, де неопрацьовані (пост)тоталітарні травми відіграли неабияку роль” [20, 9].

3. Постановка проблеми

Знайомство із науковими підходами до прочитання текстів колишніх колонізованих спільнот виведе освітян на доволі широку проблематику, про яку варто системно говорити зі здобувачами освіти. Зазначу акценти, які можуть бути розвинуті в освітньому процесі різних рівнів та ступенів освіти. Розмова довкола кожного з них неодмінно виводитиме на ширшу антиколоніальну/деколоніальну проблематику.

Реалізація дискурсів колоній та метрополії у літературно-художніх практиках. Звертаємо увагу на імперські амбіції різних держав довкола території України та, відповідно, інтенції до розмивання української ідентичності і привласнення її надбань, а також на примирення різних національних пам’ятей, наприклад, України і Польщі, а ще на те, що для українців сучасна Росія лишилася імперією-загарбницею, а вектор розвитку сучасної демократичної європейської України уможливорюється лише за умови реалізації програмної настанови “Геть від Москви!”, і ці центробіжні процеси закономірно пришвидшилися після 24 лютого 2022 року.

Постколоніальні проєкції культурного канону: механізми трансформації. Тут маємо взяти за основу міркування Тімоті Снайдера, що національні пам’яті “кардинально різняться, вони по-різному описують події і мають різних позитивних і негативних героїв” [33, 251]. Відповідно, сучасне українство постає перед необхідністю повної ревізії власного історико-культурного пантеону, що, до речі, і робить сучасна українська література, в якій переглядається роль окремих персоналій (наприклад, Івана Мазепи, Степана Бандери та героїв УПА), але водночас формується новий героїчний міф, актуалізований війною (скажімо, всесвітньо відомий оперний співак Василь Сліпак, який добровільно відмовляється від блискучої європейської оперної кар’єри і повертається в Україну, де гине на Донбасі). Зараз ці процеси перебувають в активній фазі, але про них варто говорити, не очікуючи їх завершення.

Ідентичність. Фронтирність. Відштовхуючись від міркувань Миколи Рябчука, що “ідентичність спільнот не залежить від індиві-

дуальної волі ані навіть від звичайної суми індивідуальних волей; вона інерційніша, аморфніша, плинніша, безрефлексійніша” [30, 139], проговорюємо і визначаємо ключові ознаки української колективної ідентичності. При цьому обов’язково враховуємо її “фронтирний” дискурс на різних географічних кордонах (окрім “фронтиру”, актуальними термінами сьогодні є “помежів’я”, “прикордоння”, польський термін “kresy”, англійські визначення “border”, “borderland”), адже “пограниччя – одне з найактуальніших, і, може видатися, найсвогочасніших понять з числа тих, які віднедавна увійшли до термінологічного тезаурусу сучасної гуманітаристики” [4, 13] і має лінеарне та просторове сприйняття (як роз’єднувальний кордон і як спільний культурний простір рівнозначних взаємовпливів). Наголошуємо на тому, що між демократичним світом та імперськими просторами рівнозначні контакти є неможливими в принципі, чим, власне, і визначається екзистенційний характер війни, в яку зараз втягнуто Україну.

Постколоніальний/посттоталітарний дискурс української ідентичності у літературі та культурі. Тут варто поміркувати, які фактори історично сприяли оформленню української колективної ідентичності, а які, навпаки, руйнували її, подумати над тим, чому український національний проєкт після краху Радянського Союзу не був таким успішним, як, скажімо, польський. Також врахуємо, що Ярослав Поліщук звертає увагу на властиве сходу Європи явище “самоколонізації”, яке охоплює “не лише процеси минулого, а й сучасний стан постзалежності, що проявляється опосередковано, переважно у текстах культури” [25, с.107], у нашій готовності не стільки набувати власної самобутності, скільки підсвідомо шукати певні взірці – тепер у західному світі.

Постколоніальні генерації у літературному процесі. Поколінняві студії – органічна ланка постколоніальної теорії. Тамара Гундорова закликає нас розуміти, що “досвід тоталітаризму стає ще проблемнішим, коли зникає сам тоталітаризм. Останній руйнує приватний світ і викорінює людину з буття, травмує морально, психологічно та тілесно. Він також діє трансгенераційно, перериваючи зв’язок поколінь. Так само, до речі, як колоніалізм, наслідки якого прочитуються в наступних поколіннях і ведуть до переоцінки досвіду батьків, виявляють труднощі адаптації до чужого, затагують у пустку самотності і деформують процеси ідентифікації”. Дослідниця звертає нашу увагу, що поколіннява ідентифікація письменника у літературному

процесі може бути динамічною: наприклад, Сергія Жадана у різні періоди його творчості вона ідентифікує як “Підлітка”, “Лузера” і “Провідника” [11]. Поколіннева символічна ідентифікація того чи іншого митця – продуктивна проблема для колективної групової роботи зі здобувачами освіти.

Художній досвід колоніальної/постколоніальної травми та її подолання. Транспоколіннева травма і посттравматичний досвід є новими соціокультурними категоріями постколоніальної України та її літературного простору. Здобувачам освіти можна запропонувати широкий погляд на загальнорадянську травму, в який включити знеособлення людини, війни, репресії проти мови, літератури, культури, науки, голодомор, Чорнобиль, розпад Радянського Союзу, статус “молодшого брата”, яким культивувався комплекс меншовартості. Тут буде дуже цікаво поміркувати і над тим, за чим “ностальгує” частина українців, яка не змогла подолати цю травму, включаючи мовну травмованість, яка поглибила розрив між свідомістю і підсвідомістю людей, адже “обслуговуючи певну лінгвокультуру, етнічну спільноту і виконуючи низку важливих функцій стосовно окремої людини, рідна мова формує цілісність особистості, пов’язуючи свідомість і підсвідомість” [5, 169]. На думку Лариси Масенко, конфлікт мов призвів в Україні до конфлікту ідентичностей, глобальним наслідком чого почасти стали “соціальний інфантилізм, нездатність до критичного мислення, відсутність імунітету до політичної демагогії і шахрайства, зосередженість на приватних інтересах й ігнорування загальнонаціональних вартостей” [19, 173]. Як війна змінила цю ситуацію, що відбувається в українському мовному просторі і чи пов’язані упослідження мови і культури з тим, що українці багато разів розглядали стратегію мовчання як самозбереження (наприклад, про політичні репресії та голодомор як геноцид змогли говорити лише через півстоліття, якщо не більше)? Це дуже продуктивні питання для групової дискусії.

Пропаганда, мас-медійна реальність, здатна розхитувати ідентичності. На жаль, за часів Незалежності Україна не мала чіткої гуманітарної стратегії, яка дозволила би їй рухатися у напрямку вільного демократичного світу та стійких громадянських інституцій, тому по суті прогнала війну за власну інформаційну безпеку. Росія ж, навпаки, ретельно опрацювала власну стратегію культурної та медійної експансії, вливаючи в це колосальні кошти та ресурси. Тож

ми є свідками того, як українці стали заручниками медійної травми, НЛП та гібридної інформаційної зброї масового ураження, спрямованої проти самих основ української колективної ідентичності. Інформаційну війну Росії проти України за останні місяці протистояння на Майдані наприкінці 2013 р. та навесні 2014 р. Пітер Померанцев розглядає як “найбільш вражаючий інформаційний бліцкриг в історії”, а російську агресію проти України аж до 24 лютого 2022 року – як “нелінійну”, “гібридну”, “невизначену” війну, “війну повного спектру”, “війну нового покоління” [26, 138].

Війна, нова фаза. У сучасну українську літературу у контексті осмислення нової фази російсько-української війни також приходять розмисли не лише про її гібридність, але і про її невідворотність на шляху до здобуття реальної української незалежності. Парадоксально, але для великої частини українських митців ця війна почалася не з розстрілів російським спецназом майданівців у самому центрі Києва у лютому 2014 р., не з анексії Криму та вторгнення на Донбас, а з 24 лютого 2022 року. Тим ціннішими є художні твори тих письменників, хто живе у війні відтоді, коли її реально розпочато. Опрацювання художнього масиву текстів про війну – це поле для колективних співпереживань, щемких індивідуальних наративів та спільного досвіду учасників освітнього процесу. Головне при цьому допомогти їм зрозуміти справжні причини агресії та усвідомити, що це війна не за території, а за само право українців та України на існування.

Культурний геноцид – це ще одна форма пролонгованої агресії, спрямованої проти української ідентичності. Починаючи від імперських заборон української мови, системних утисків української культури і аж до духовно-релігійної травмованості українців, яким імперія відмовляла у праві на власні філософію, літературу, кіно, театр, релігійну метрополію усі упослідження були довгостроковими стратегіями упокорення та ідеологічного контролю над великою масою людей. Тут теж колосальне семантичне поле для колективних дискусій та індивідуальних інтерпретацій тих художніх практик і текстів, які будуть обрані в якості матеріалу для аналізу.

Студії пам'яті. Надзвичайно важлива сьогодні постколоніальна практика стосується роботи на полі пам'яті, адже для українців травми “чужої” пам'яті постійно мали катастрофічні наслідки, аж до постколоніального “стокгольмського синдрому” до своїх катів, а у просторі “своїї” пам'яті завдяки її свідомій узуалізації та дискре-

тизації розпорошувалися смисли і втрачалися причинно-наслідкові зв'язки, у тому числі руйнувалася естафета пам'яті поколінь. Тепер українська гуманітарна сфера має наново опанувати всю ретроспективу "своєї" пам'яті та поновити усі розірвані зв'язки. Сучасна художня література як раз і цінна тим, що вона опосередковано пише нову українську історію з української позиції, а не з точки відліку колонізаторів.

4. Де шукати художні тексти?

Звісно, для використання у навчальному процесі зараз варто брати до уваги знакові художні тексти української літератури, які також мають цифрові версії або існують лише у цифрових архівах. Тут вибір може бути як за тими, хто організовує навчальні заняття, так і за здобувачами освіти. З власного досвіду останніх років можу сказати, що у студентів-літературознавців стійкий інтерес викликають постколоніальні дискурси текстів "Ротонда душогубців" Тодося Осьмачки, "Барикади на Хресті" Юрка Гудзя, "Хлібне перемир'я" та "Інтернат" Сергія Жадана, "Сірі бджоли" Андрія Куркова, "Цуцик" Віталія Запеки, "Доця" Тамари Горіха Зерня, "Кицька на спогад про темін" Неди Нежданої, "Котик, півник, шафка" Олександра Михеда, "Мобільні хвилі буття" Володимира Рафеєнка. Йдеться про оцифровані тексти відносно невеликого обсягу, але доволі широкої проблематики та високого художнього рівня. Проте цей перелік не є абсолютно універсальним рецептом. В умовах воєнного стану та обмежених можливостей придбання літератури або користування нею у бібліотеках актуальним лишається питання доступності того чи іншого художнього тексту для всіх учасників обговорення, можливість оперативно його прочитати та опрацювати, його резонування сучасним переживанням і актуальному особистому досвіду здобувачів освіти. Врахуємо і те, що далеко не всі твори, викладені в інтернет, мають належний естетичний рівень, тож певні критерії експертної оцінки сучасних онлайн-ресурсів або художніх творів також не варто оминати, особливо для їх використання в освітньому процесі.

Безумовно, для актуальних обговорень найбільше резонуватиме війна від лютого 2022 року, адже її художня реалізація українськими письменниками – це "твори дещо більше, ніж про війну", "історії українців у емоціях, навіть з деталізованою емоційністю", які "захоплюють історіями особливих людей з незламним духом та

надихають жити попри все, боротися, шукати вихід із надскладних ситуацій і не зломитися під тягарем-випробуванням” і “навіть чи відпустять когось без співпереживань, сліз і віри у краще завтра” [8, 117-118]. Що тут можна порадити освітянам в якості ресурсів та хабів достойних текстів?

Найперше – свіжу антологію “Війна 2022: щоденники, есеї, поезія” [Віна 2022], яка, на жаль, поки не має цифрового варіанту, проте містить лаконічні художні тексти, які можна використати як матеріал для обговорення, роботи в групах, створення відеопоезій, філологічного мікроаналізу.

Один із відкритих онлайн-проектів, який дозволяє сучасній українській культурній еліті не лише інтелектуально осмислювати стан війни з “тилу”, але і говорити про сучасну українську ідентичність та особливий деколоніальний меседж боротьби українського народу – це Онлайн-антологія “Воєнний стан” [24], яка створюється прямо зараз на сайті видавництва “Meridian Czernowitz” в рамках проекту USAID “Підтримка внутрішнього діалогу в Україні” за підтримки PEN Ukraine. Уже зараз віртуальна територія проекту вміщує розмисли Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Ірини Старовойт, Юлії Паєвської (Тайри), Катерини Міхаліциної, Світлани Поваляєвої, Пітера Залмаєва, Оксани Забужко, Олександра Михеда, Мар’яни Савки, Тамари Гундорової, Артема Чапая, Лариси Денисенко, Павла Коробчука, Маріанни Кіяновської, Любка Дереша, Юрія Винничука, Костянтина Москальця, Вікторії Амеліної, Гаськи Шиян, Валерія Пузіка, Ірини Цілик, Миколи Рябчука, Василя Махна, Анатолія Дністрового, Софії Андрухович, Юлії Мусаковської, Андрія Любки, Тамари Горіха Зерня, Христі Венгриянок, Ганни Улюри та інших митців і сталкерів сучасного українського культурного процесу. Можна опрацьовувати як сукупний формат цієї антології, так і окремі її тексти.

Враховуючи, що сьогодні ми маємо не лише проговорювати, але й емоційно спільно пережити аспекти нашої колективної травми, пов’язаної з війною, варто звернути увагу на колосальний масив драматургічних текстів про сучасну війну, адже вони придатні для рольового читання, колективних переживань, театралізованої групової роботи.

Цікаві та професійно зроблені драматургічні тексти про війну Неди Нежданой, Надії Марчук, Ігоря Юзюка є в антологіях Національного центру театрального мистецтва імені Леся Курбаса “Майдан. До і після” [18] та “Лабіринт із криги та вогню” [17]. Елек-

тронні версії цих антологій можна отримати, написавши листа на адресу dramaturgy@kurbas.org.ua. На сайті цієї науково-культурної установи також є віртуальна антологія “Неназвана війна” [23].

Веб-портал “UKRDRAMACHUB” пропонує відкриту віртуальну збірку п’єс “Війна. 24 лютого 2022” [7], а на сайті “Parade-Fest” розміщено інтерактивну віртуальну збірку драматургії “Антологія 24” [3].

А ще не зайвим буде звертати увагу на позицію сучасних українських митців, проявлену війною. Частина сучасних українських письменників зі зброєю в руках були на фронті у різні періоди від 2014 р. до початку повномасштабного вторгнення (Віталій Запека, Гліб Бабич, Ярина Чорногуз, Мартін Брест), багато хто став у стрій на фронті з лютого 2022 р. (Богдан Коломійчук, Олена Герасим’юк, Сергій Пантюк, Борис Гуменюк, Валерій Пузік, Анатолій Дністровий, Артем Чех, Артем Чапай, Валерій Маркус, Артем Полежака, Павло Вишебаба, Максим Кривцов), є ті, хто став волонтером для ЗСУ (Сергій Жадан, Андрій Любка, Тетяна Череп-Пероганич, Вікторія Амеліна, Катерина Міхаліцина, Катерина Калитко, Мар’яна Савка, Галина Крук, Василиса Мазурчук, Юлія Юлюха), і ті, хто бере на себе місію культурних амбасадорів України у Європі (Оксана Забужко, Тамара Горіха Зерня, Неда Неждана) тощо. Про їх героїчний чин і творчість можна прочитати у статтях та оглядах Олени Романенко, Марини Рябченко, Ганни Скорини, а також у двох книжкових форматах – “Словами очевидців: література від Євромайдану до війни” Ніни Герасименко [8] та “Поза межами бою. Дискурс війни у сучасній літературі” [29].

5. Що може спрацювати на результат?

Чому ми всі потребуємо, аби сьогоднішня філологічна освіта була на вістрі часу і поновила свій потенціал світоглядної бази, здатної відповідати на виклики сьогодення?

По-перше, треба звернути увагу на підготовку вчителів/викладачів до опанування постколоніальної специфіки нової української ідентичності та на насичення ринку освітніх послуг відповідними науковими і методичними розробками. Цей виклик спрямований як закладам/платформам підвищення кваліфікації освітян, так і друкованим або електронним ресурсам, де свої напрацювання можуть оприлюднювати не лише проактивні представники академічної спільноти, але і вчителі, які набувають відповідний практичний досвід.

По-друге, варто суттєво розширити присутність сучасної української літератури в освітньому процесі різних рівнів і форм. Адже саме вона зараз фіксує і реалізує той унікальний досвід остаточного постколоніального становлення української нації у визвольній боротьбі, який, сподіваємося, надасть нам шанс остаточно порвати з імперією і повернутися у вільну родину європейських народів. З молоддю обов'язково треба про це переконливо говорити, і сучасна українська література слугує унікальним Текстом для подібних розмов.

По-третє, проговорювання колективних історичних травм у безпечному освітньому середовищі обов'язково сприятиме вивільненню від цих травм та формуванню позитивної програми глобальної української ідентичності.

6. Висновки

Як бачимо, інтердисциплінарна постколоніальна матриця може суттєво осучаснити українську філологічну світу, зробити її актуальною, заохотити її здобувачів до активного читання та публічних дискусій, до позиціонування себе як проактивного суб'єкта українського громадянського суспільства, що можна розглядати як стійкі запобіжники від диктатур, імперських лекал та споживання чужої ідеології. Навіть в умовах війни ми маємо безліч відкритих джерел і ресурсів, аби поступово впроваджувати такі необхідні трансформації.

References:

1. Агеева В. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. Київ: Віхола, 2021. 355 с.
2. Антологія 24. Львів: ФО-П Леонова Анастасія Романівна, 2022. 446 с.
3. Антологія 24. URL : <https://paradefest.com.ua/anthology24/#intro> .
4. Барабаш Ю. Чуже – Інакше – Свое. Етнокультурне пограниччя: концептуальний, типологічний і ситуативний аспекти. Київ: Темпора, 2020. 216 с.
5. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси. Київ: ВЦ “Академія”, 2009. 192 с.
6. Війна 2022: щоденники, есеї, поезія. Львів: Видавництво Старого Лева, 2022. 440 с.
7. Війна. 24 лютого 2022 . URL: <https://ukrdramahub.blogspot.com/p/24-2020.html>.
8. Герасименко Н. Словами очевидців: література від Євромайдану до війни. Тернопіль: Джура, 2019. 128 с.

9. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 528 с.
10. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ola_Hnatiuk/Proschannia_z_imperiei_Ukrain-ski_dyskusii_pro_identychnist/.
11. Гундорова Т. Покоління Незалежності і Сергій Жадан: Підліток, Лузер і Провідник. URL: <https://zbruc.eu/node/112334>.
12. Гундорова Т. Транзитна культура. Синдроми постколоніальної травми. Київ: Грані-Т, 2012. 548 с.
13. Гундорова Т. Транзитна культура. Синдроми постколоніальної травми. URL: https://www.researchgate.net/profile/Tamara-Hundorova/publication/342232950_Tranzitna_kultura_Simptomi_postkolonialnoi_travmi_Statti_ta_esei_-_Kiiv_Grani-T_2013_-_546_stor/links/5ee9e311a6fdcc73be82bb73/Tranzitna-kultura-Simptomi-postkolonialnoi-travmi-Statti-ta-esei-Kiiv-Grani-T-2013-546-stor.pdf.
14. Іванишин П. Українське літературознавство постколоніального періоду. Київ: ВЦ “Академія”, 2013. 224 с.
15. Іванишин П. Українське літературознавство постколоніального періоду. URL : <https://textbook.com.ua/literatura/1473448533>.
16. Ковацька О. Українська постколоніальність у текстах і контекстах. Брустурів: Discursus, 2022. 172 с.
17. Лабіринт із криги і вогню : антологія актуальної драми. Революція гідності і гібридна війна / упоряд. Неда Неждана, Олег Миколайчук-Низовець. Київ: Смолоскип, 2019. 432 с.
18. Майдан. До і після : антологія актуальної драми. Київ: Світ знань, 2016. 256 с.
19. Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ: ТОВ Видавництво “Кліо”, 2020. 176 с.
20. Матусяк А. Вийти з мовчання: деколоніальні змагання української культури та літератури XXI століття з посттоталітарною травмою. Пер. з польськ. Львів: ЛА Піраміда, 2020. 307 с.
21. Матусяк А. Вийти з мовчання: деколоніальні змагання української культури та літератури XXI століття з посттоталітарною травмою. Пер. з польськ. URL: [file:///Users/air/Downloads/82834667%20\(3\).pdf](file:///Users/air/Downloads/82834667%20(3).pdf).
22. Мости замість стін, або Що об’єднує українців. Упоряд. Т. Терен. Львів: Видавництво Старого Лева, 2020. 144 с.
23. Неназвана війна: антологія актуальних українських п’єс. URL: https://kurbas.org.ua/news/nenazvana-viuna/nenazvana-viuna.html?fbclid=IwAR0sKwMsnxVLSLz1UuoYpUhl1ctrUF8DrL05Yla6hRDsKao3bhylM_EvbyM.
24. Онлайн-антологія “Воєнний стан”. URL : <https://www.meridianscz.com/blog/iryna-starovoyt-life-underwarter-pidvoienne-zhyttia/>.
25. Поліщук Я. Пошуки Східної Європи: тіні минулого, міражі майбутнього. Чернівці: Книги – XXI, 2020. 192 с.

26. Померанцев П. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. Пер. з англ. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 288 с.
27. Пухонська О. Літературний вимір пам'яті. Київ: Академвидав, 2018. 304 с.
28. Пухонська О. Літературний вимір пам'яті. URL : <https://academia-pc.com.ua/product/literaturnij-vimir-pamyati> .
29. Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни у сучасній літературі. Брустурів: Дискурсус, 2022. 288 с.
30. Рябчук М. Лексикон націоналіста та інші есеї. Львів: Видавництво Старого Лева, 2021. 216 с.
31. Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX століття. За ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 2002. 832 с.
32. Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX століття. За ред. М. Зубрицької. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Antolohiia/Slovo_Znak_Dyskurs_Antolohiia_svitovoi_literaturno-krytychnoi_dumky_KhKh_st/ .
33. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569-1999. Пер. з англ. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 464 с.
34. Юрчук О. У тіні імперій. Українська література у світлі постколоніальної теорії. Київ: ВЦ "Академія", 2013. 224 с.
35. Юрчук О. У тіні імперій. Українська література у світлі постколоніальної теорії. URL : <https://academia-pc.com.ua/product/330> .

Transliteration of References:

1. Aheyeva V. Za lashtunkamy imperiyi. Eseyi pro ukrayinsko-rosiyski kulturni vidnosyny. Kyiv: Vikhola, 2021. 355 s.
2. Antolohiya 24. Lviv: FOP Leonova Anastasiya Romanivna, 2022. 446 s.
3. Antolohiya 24. URL : <https://paradefest.com.ua/anthology24/#intro> .
4. Barabash Yu. Chuzhe – Inakshe – Svoje. Etnokulturne pohranychchya: kontseptualnyy, typolohichnyy i sytuatyvnyy aspekty. Kyiv: Tempora, 2020. 216 s.
5. Batsevykh F. Dukhovna synerhetyka ridnoyi movy: Linhvofilosofski narysy. Kyiv: VTs "Akademiya", 2009. 192 s.
6. Viyna 2022: shchodennyky, eseyi, poeziya. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2022. 440 s.
7. Viyna. 24 lyutoho 2022 . URL: <https://ukrdramahub.blogspot.com/p/24-2020.html> .
8. Herasymenko N. Slovamy ochevydtsiv: literatura vid Yevromaydanu do viyny. Ternopil: Dzhura, 2019. 128 s.
9. Hnatyuk O. Proshchannya z imperiyeyu. Ukrayinski dyskusiyyi pro identychnist. Kyiv: Krytyka, 2005. 528 s.
10. Hnatyuk O. Proshchannya z imperiyeyu. Ukrayinski dyskusiyyi pro identychnist. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ola_Hnatiuk/Proshchannya_z_imperiieiu_Ukrayinski_dyskusii_pro_identychnist/ .

11. Hundorova T. Pokolinnya Nezalezhnosti i Serhiy Zhadan: Pidlitok, Luzer i Providnyk. URL: <https://zbruc.eu/node/112334>.
12. Hundorova T. Tranzytyna kultura. Syndromy postkolonialnoyi travmy. Kyiv: Hrani-T, 2012. 548 s.
13. Hundorova T. Tranzytynakul'tura. Syndromy postkolonialnoyi travmy. URL: https://www.researchgate.net/profile/Tamara-Hundorova/publication/342232950_Transitna_kultura_Simptomi_postkolonialnoi_travmi_Statti_ta_esei_-_Kiiv_Grani-T_2013_-_546_stor/links/5ee9e311a6fdcc73be82bb73/Tranzitna-kultura-Simptomi-postkolonialnoi-travmi-Statti-ta-esei-Kiiv-Grani-T-2013-546-stor.pdf.
14. Ivanyshyn P. Ukrayinske literaturoznavstvo postkolonialnoho periodu. Kyiv: VTs "Akademiya", 2013. 224 s.
15. Ivanyshyn P. Ukrayins'ke literaturoznavstvo postkolonial'noho periodu. URL: <https://textbook.com.ua/literatura/1473448533>.
16. Kovatska O. Ukrayinska postkolonialnist u tekstakh i kontekstakh. Brusturi: Discursus, 2022. 172 s.
17. Labirynt iz kryhy i vohnyu : antolohiya aktual'noyi dramy. Revolyutsiya hidnosti i hibrydna viyna / uporyad. Neda Nezhdana, Oleh Mykolaychuk-Nyzovets. Kyiv: Smoloskyp, 2019. 432 s.
18. Maydan. Do i pislya : antolohiya aktualnoyi dramy. Kyiv: Svit znan, 2016. 256 s.
19. Masenko L. Konflikt mov ta identychnostey u postradyanskiy Ukraini. Kyiv: TOV Vydavnytstvo "Klio", 2020. 176 s.
20. Matusyak A. Vyjty z movchannya: dekolonialni zmahannya ukrayinskoyi kultury ta literatury XXI stolittya z posttotalitarnoyu travmoyu. Per. z polsk. Lviv: LA Piramida, 2020. 307 s.
21. Matusyak A. Vyjty z movchannya: dekolonialni zmahannya ukrayinskoyi kultury ta literatury XXI stolittya z posttotalitarnoyu travmoyu. URL : [file:///Users/air/Downloads/82834667%20\(3\).pdf](file:///Users/air/Downloads/82834667%20(3).pdf).
22. Mosty zamist stin, abo Shcho objednuye ukrayintsiv. Uporyad. T.Teren. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2020. 144 s.
23. Nenazvana viyna: antolohiya aktualnykh ukrayinskykh pyes. URL: https://kurbas.org.ua/news/nenazvana-viuna/nenazvana-viuna.html?fbclid=IwAR0sKwMsnxVLSLz1UUoYpUhl1ctrUF8DrL05Yla6hRDsKao3bhylM_EvbyM.
24. Onlayn-antolohiya "Voyenny stan". URL: <https://www.meridiancz.com/blog/iryna-starovoyt-life-underwarter-pidvoienne-zhyttia/>.
25. Polishchuk Ya. Poshuky Skhidnoyi Yevropy: tini mynuloho, mirazhi maybutnoho. Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2020. 192 s.
26. Pomerantsev P. Tse ne propahanda. Podorozh na viynu proty realnosti. Per. z anhl. Kyiv: Yakaboo Publishing, 2020. 288 s.
27. Pukhonska O. Literaturnyy vymir pamyati. Kyiv: Akademydav, 2018. 304 s.
28. Pukhonska O. Literaturnyy vymir pamyati. URL : <https://academia-pc.com.ua/product/literaturnij-vimir-pamyati>.
29. Pukhonska O. Poza mezhamy boyu. Dyskurs viyny u suchasniy literaturi. Brusturiv: Dyskursus, 2022. 288 s.

30. Ryabchuk M. Leksykon natsionalista ta inshi eseyi. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2021. 216 s.
31. Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiya svitovoyi literaturno-krytychnoyi dumky XX stolittya. Za red. M. Zubrytskoyi. Lviv: Litopys, 2002. 832 s.
32. Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiya svitovoyi literaturno-krytychnoyi dumky XX stolittya. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Antolohiia/Slovo_Znak_Dyskurs_Antolohiia_svitovoi_literaturno-krytychnoi_dumky_KhKh_st/ .
33. Snayder T. Peretvorenniya natsiy. Polshcha, Ukrayina, Lytva, Bilorus. 1569-1999. Per. z anhl. Kyiv: DUKH I LITERA, 2017. 464 s.
34. Yurchuk O. U tini imperiy. Ukrayinska literatura u svitli postkolonialnoyi teorii. Kyiv: VTs "Akademiya", 2013. 224 s.
35. Yurchuk O. U tini imperiy. Ukrayinska literatura u svitli postkolonialnoyi teorii. URL : <https://academia-pc.com.ua/product/330> .

The Author

Olena Bondareva
*Doctor of Philology, Professor,
Chief Researcher,
Kyiv University named after Borys Grinchenko
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7126-452X>
E-mail: o.bondareva@kubg.edu.ua*

Abstracts

ОЛЕНА БОНДАРЕВА. Чим мають прирости філологічні студії у контексті російської агресії та українського опору. У статті змодельовано системні методологічні зміни, які можна запропонувати українській філологічній освіті на тлі повномасштабної війни з Росією. Розглянуто конкретні аспекти постколоніальної теорії, які можуть бути актуальними для організації індивідуальної та групової навчальної роботи довкола української колективної ідентичності та системних загроз для неї. З урахуванням специфіки організації освітнього процесу в сучасній Україні (переважно онлайн, обмежено доступ до книгарень та бібліотек) підібрано теоретичну і художню літературу, яка має як паперові, так і електронні версії, змодельовано проблемно-сміслові поля, в яких на матеріалі сучасних українських художніх творів можна осмислювати ідентичність у процесі становлення.

Ключові слова: ідентичність; постколоніальні студії; фронтир; війна; студії пам'яті; сучасна українська література.

OLENA BONDAREWA. **Czym powinny być przeziąknięte studia filologiczne w kontekście rosyjskiej agresji na Ukrainę i ukraińskiego ruchu oporu.** Wartykule autor przedstawia systematyczne metodologiczne zmiany, które można wdrażać w kształceniu językowym i literackim Ukraińców na tle pełnowymiarowej inwazji Rosji na Ukrainę. Autor omawia niektóre aspekty teorii postkolonialnej, które mogą być przydatne podczas organizacji indywidualnej\jednostkowej i grupowej\zespołowej działalności edukacyjnej wokół tożsamości kolektywnej i zagrożeń systemowych dla niej. Biorąc pod uwagę specyfikację organizacji procesu kształcenia we współczesnej Ukrainie, (przeważnie nauka zdalna, ograniczony dostęp do księgarni i bibliotek) dobrano utwory literatury pięknej i literatury przedmiotu zarówno w wersji papierowej, jak i elektronicznej, przedstawiono płaszczyzny problemowe i przedmiotowe, na których na podstawie współczesnych utworów literatury pięknej ukraińskiej, można kształtować i odkrywać tożsamość.

Słowa kluczowe: tożsamość; studia postkolonialne; granica; wojna; pracownie pamięci; współczesna literatura ukraińska.

3.

EDUCATION IN UKRAINE UNDER
THE CONDITIONS OF A FULL-SCALE
MILITARY INVASION IN 2022

EDUKACJA W UKRAINIE
W WARUNKACH INWAZJI WOJSKOWEJ
NA PEŁNĄ SKALĘ W 2022 ROKU

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.03>

This publication was made with the funds of a joint Grant of EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Olena LEVCHUK,
Kostiantyn LEVCHUK,
Lyudmila HUSAK,
Nataliia HAVRYLIUK

Technology of blended learning in institutions of higher education in war conditions

OLENA LEVCHUK, KOSTIANTYN LEVCHUK, LYUDMILA HUSAK, NATALIYA HAVRYLIUK. **Technology of blended learning in institutions of higher education in war conditions.** *The aim of the research is to develop an adaptive technology of mixed learning that will provide flexible training of future specialists in war conditions and experimentally verify its effectiveness.*

Research materials and methods. *A systematic literature analysis was carried out; study of the conceptual apparatus; modeling; generalization of pedagogical experience. The pedagogical experiment was conducted on the basis of Vinnytsia National Agrarian University. Groups of 278 and 281 students were allocated. The following activities were used:*

ARTICLE
INFO

Отримано 06.12.2022
Рецензовано 06.28.2022
Доопрацьовану версію отримано 08.12.2022
Прийнято до друку 08.22.2022

observation, data analysis, questionnaires, interviews, student testing, the method of diagnostic control works, mathematical processing of research results, qualitative and quantitative analysis (with Mathcad tools).

The results obtained. All performance indicators of the developed technology (knowledge, skills, communication, autonomy and responsibility) increased in the experimental groups. Indicators of the ability to carry out independent and collective activities have significantly been improved.

It was found that effective means of technology implementation are: the Moodle learning management system, the "Socrates" electronic management system, the Zoom service, the Telegram messenger, and the electronic board (Whiteboard). In the mathematical training of specialists, it is advisable to use the Drawchat web service, Texas Instruments and Casio graphic calculators, Matcad, Maple and Mathematica computer algebra systems, GeoGebra and Cabri interactive geometry software, virtual and augmented reality (VR/AR) technologies, online – math textbooks and resources from Khan Academy, Wolfram Alpha and Coursera.

Conclusions. Taking into account the ongoing conflict in Ukraine, the implementation of traditional methods of face-to-face education in some regions may be difficult. Universities will need to be flexible and, where necessary, adapt their traditional educational models to ensure students have access to quality education and support. The implementation of a blended learning model will allow students to take advantage of both online and offline learning. It will also provide a flexible and adaptable approach that takes into account the needs and constraints of students and the university.

A student-centered approach is the basis for designing an educational environment. Scientific and pedagogical workers should focus not only on the achievement of such program results as "knowledge and understanding" and "application of knowledge and understanding", but also "the ability to form judgments and formulate conclusions", "communicative abilities", "learning skills or abilities to study".

The technology of mixed learning involves the following design stages: preparation, design, implementation.

Technology design will be effective under the following pedagogical conditions: compliance with the principles of systemic individualization, differentiation and creative activity of students; personal orientation of education; integration of fundamental and special knowledge based on the professional focus of the disciplines.

Practical application: *the developed technology can be applied in the study of other disciplines. The results of the research can be used to design the content of blended learning or distance education.*

Originality: *theoretically justified and developed an adaptive model of designing a student-centered technology of mixed learning in war conditions.*

Keywords: *war in Ukraine, education during the war, blended learning, learning technologies, educational resources, student-centered education, professional training, mathematical training.*

1. Introduction and formulation of the problem

Russian aggression against Ukraine causes irreparable damage to all spheres of Ukrainian society. Tens of thousands of dead and wounded civilians, millions of refugees to the European Union countries and internally displaced people, destroyed social infrastructure, including thousands of secondary schools and institutions of higher education. Schoolchildren and students, being in forced social isolation during the COVID-19 pandemic, faced a number of problems related to the lack of physical and psychological safety, loss of loved ones, limited access to technology and energy resources.

Under the conditions of martial law, the situation is complicated by a number of new challenges:

- threats of air and missile strikes throughout the country;
- establishment of educational ties between a teacher and a student under the conditions of their stay in the status of a refugee or a temporarily displaced person;
- the unsuitability of traditional training models in the conditions of the destruction of the energy infrastructure and the lack of access of the population to permanent power sources;
- partial disintegration of the Internet network due to the unpreparedness of Internet providers to work in conditions of blackout;
- unpreparedness of educational institutions for work in the absence of alternative sources of electric current (generators) and free access of teachers to the Internet;
- partial filling of student dormitories (campuses) by internally displaced persons;
- placement and use of the material base of universities in relatively safe territories of other higher education institutions relocated from the war zone.

Therefore, the primary task of the national education system is to create conditions for unimpeded access to a high-quality educational process in safe places [1].

At the beginning of the 2022-2023 academic year, the Ministry of Education and Science of Ukraine recommended that educational institutions start the educational process depending on the security situation in a remote or mixed format [2].

Currently, we have experience in organizing training during the COVID-19 pandemic. But then the rapid transition to distance education took place without an in-depth analysis of its characteristics, taking into account the peculiarities of professional education. War requires consideration of other security circumstances.

In this case, it is important to rethink the educational experience gained during the COVID-19 pandemic, to understand the advantages and disadvantages of distance learning technologies, to review the available various methodological materials that would provide flexible forms of learning, to use adequate educational technologies that would best meet the unpredictable conditions of learning.

It should be taken into account that in institutions of higher professional education there is a shift of emphasis in the organization of the educational process to productive educational and cognitive activities. More and more attention is being paid to interpersonal, intellectual, practical skills and ethical values of future specialists, which, first of all, will contribute to the formation of their suitability for employment [3].

It is also necessary to take into account the specifics of studying disciplines, and namely, natural sciences and mathematics. In particular, students in online mathematics courses are emphasized on the effectiveness of self-regulation strategies during learning and their mutual exchange with fellow students in order to encourage students to study together in a circle of friends, share their problem-solving skills, and evaluate the success of their peers [4].

Students usually have the lowest academic performance in science and mathematics disciplines and engineering. However, given the development of technology and engineering, STEM educational programs are of great importance [5].

In our opinion, the sudden and organizationally unprepared transition to a distance form of education in higher education institutions of Ukraine during the COVID-19 pandemic gave rise to a number of contradictions between:

- social and personal needs for learning flexibility and traditional unified training programs;
- students' personal needs, which provide variability in education and conservative training forms;
- unpredictable learning conditions and lack of resources for alternative educational directions;
- various distance learning educational technologies availability and the lack of a model for their implementation;
- an increase in the volume of material for independent study and a limited number of hours for disciplines studying;
- purely theoretical content of training and future specialists' practical needs;
- students' need for collective learning and their limitations in communication with peers;
- the need to increase the digital competence of higher education teachers as soon as possible and their psychological and technological unpreparedness for this;
- the lack of gadgets for many students and some teachers, which are highly desirable for distance education (laptops, graphic tablets, etc.).

In our opinion, blended learning, which achieves an optimal combination of traditional and distance learning, is an effective means of eliminating these contradictions. In the conditions of the war in Ukraine, this method became a forced and almost the only emergency alternative to the classical organization of the educational process. In unforeseen circumstances, there is an opportunity to use the material resources of the institution of higher education and to choose the best methods of communication in the process of preparation, focusing on the needs and individual abilities of the student. The creation of a person-oriented informational and educational environment will allow the future specialist to master the necessary set of competencies on an individual trajectory, which will develop individual abilities and are considered useful and necessary for the academic or professional sphere.

In this regard, the problem of developing technologies for the introduction of blended learning into professional education in the conditions of a specific educational system is urgent.

This led to the selection of the research topic "Technology of blended learning in institutions of higher education in war conditions."

2. Recent research and publications analysis

Problems of lack of Internet and electricity are the main limitation for online learning in developing countries [6].

In China and Zambia, during school closures due to COVID-19, more than 56% of respondents did not have sufficient access to information and communication technologies, electricity and internet services. Therefore, scientists conclude that in such countries it is necessary to create an infrastructure that will support the model of blended learning [5]. At the same time, there is a lack of organizational resources, adequate training of teachers, insufficient access to technology, lack of technical means for students from rural areas. In this sense, it is emphasized that the infrastructure of the educational institution must be prepared for the implementation of digital learning [7].

Scientists note the usefulness of flexible technologies in blended learning for university students. They allow you to develop certain skills that will be important for the labor market: teamwork, motivation, involvement in tasks.

There are a number of examples of how an online learning platform can provide reflective practice that systematically supports students in evaluating their learning experience [8].

With the help of the integration of an interactive online approach in education in universities, a positive effect on the critical and reflective thinking of students is noted. A positive effect is achieved by creating opportunities for mutual observation and comments [9].

The analysis of research allows us to conclude that the gamification of the educational process is effective in remote forms. The specified technology has a number of advantages: it promotes enthusiasm, provides feedback, satisfies students' needs for recognition, and allows defining goals. Also, research results confirm a significant effect size in favor of gamification compared to learning without it [10].

It is proven that virtual and augmented reality can facilitate the study of such subjects as mathematics [11].

But online learning of mathematics has its essential features. In mathematics education at the university during distance learning, the attention of specialists is focused not only on the ability of students to get correct answers to tasks, but primarily on methods that activate students' mathematical thinking. Effective methods of its formation are the creation of a personalized situation that encourages reasoning and structuring of thoughts during a discussion among like-minded people [12].

At the same time, it should be taken into account that during online education, students have different profiles in terms of activities, goals, involvement, from highly engaged independent participants to less interested, guided ones [13].

Although mathematical knowledge is a necessary condition for mastering various fields of science and technology, students usually make more efforts to study them [4]. During the remote synchronous study of natural sciences and mathematics, difficulties in understanding the content, technical problems, difficulties in interacting with the lecturer, and the quality of the selection of illustrative tools were noted [5]. For example, 78.5% of high school students in the UAE would prefer face-to-face mathematics if given the choice [14]. It was also established that most students cannot learn mathematics effectively without the guidance of a teacher in an in-person environment and communication with peers [15].

The difficulties are explained by the fact that the study of natural and mathematical disciplines requires logical abstract thinking, synthesis, modeling and generalization. Therefore, an important feature of their teaching methodology is communicative universal actions, which involve the deployment of thought in a logical development accompanied by words and actions, formulas, schemes, drawings, illustrations. However, studies of distance learning mathematics in Finland, Germany, and the Netherlands show that the use of mathematics-specific tools, which were used by teachers before the pandemic began, has significantly decreased [16].

Therefore, at the same time as standard video conference tools (Zoom, Google Meet, Youtube Live, Facebook Messenger and WhatsApp Rooms), such learning management systems as Canvas, Google Classroom, Blackboard, Edmodo, Moodle will be effective. They will contribute to the visualization of educational content and create the effect of writing on a familiar blackboard in the classroom [17, 18]. The study allows us to conclude that with a certain level of basic knowledge, the presence of a stable motivation to study mathematics, it is possible to achieve better results in education using educational software, in particular, Moodle [19].

Mobile learning technologies are successful in supporting contextual learning. In this case, the personal qualities of students, availability of stable technologies and compatibility of educational content play a decisive role [20].

In online and blended learning, the flipped classroom model is effective. In the process of learning mathematics, during the rapid transition

to online learning, students prefer the controlled model of the flipped classroom compared to traditional teaching methods. However, adequate methodology (forms, methods, means of teaching) is of crucial importance [21]. Scientists have found a significant effect of this technique, which increases the academic success of mathematics students at several stages [22, 23]. In this case, the key point is the possibility of structured active learning and solving problems that have arisen before students [24].

In the context of our study, the conclusions about the relationship between academic success in mathematical disciplines and the level of basic knowledge, self-efficacy related to cooperation in learning and the use of the flipped classroom method [25] are important. In general, the following advantages are noted: improvement of academic performance, motivation and involvement in learning, improvement of self-regulation, independence, creativity of students, strengthening of cooperation and interpersonal relations, satisfaction with the course [21,22].

However, a meta-analysis of mathematics education technologies, for example, Ellington calculators, graphing calculators, computer technologies, confirms the overestimation of true effects in some cases [26].

Studies have shown that online learning has an extremely high dropout rate, even in developed countries. The authors emphasize that it will be even higher due to socio-economic inequality. Due to the unequal access to educational technologies in southern Africa, the adaptive version of blended learning, which uses interactive online and offline resources, was the most successful [27].

In general, scientists agree that with adequate methods, mixed study of fundamental disciplines is effective. However, it is necessary to take into account the peculiarities of professional education and a number of infrastructural, institutional and personal problems [5].

The aim of the article is to develop the technology of mixed teaching of mathematical disciplines in institutions of higher education in the conditions of war and experimentally verify its effectiveness. To do this: evaluate the possibilities of the technological infrastructure of higher educational institutions and personnel, outline the problem of mixed learning, analyze the existing practice of using distance and mixed learning technologies in the process of training specialists, theoretically substantiate the psychological and pedagogical conditions for designing professional education based on mixed learning technology, develop a technology design model blended learning, determine the principles of

selection of subject-content information in the mathematical training of specialists, develop a student-centered technology of blended learning (using the example of the “Higher Mathematics” course), identify optimal educational platforms for distance learning, prepare information resources and educational materials, experimentally test the effectiveness of the technology.

3. Methodology description

Systematic literature analysis; study of the conceptual apparatus; modeling; generalization of pedagogical experience; observation, data analysis, questionnaires, interviews, student testing, method of diagnostic control works; mathematical processing of research results, their qualitative and quantitative analysis.

Main material presentation. Blended learning technology has a large arsenal of tools for forming a student-centered informational and educational environment. However, it requires a serious approach to the development of its components and implementation: assessment, goal, content, means, forms, organization, technical support, etc. It is necessary to develop psychological and pedagogical conditions for the design of student-centered education under mixed learning.

In our opinion, the design of professional education based on the technology of mixed learning will be effective under the following pedagogical conditions:

1. Training design should be based on the principles of systematic individualization, differentiation and creative activity of students;
2. Personal orientation of education;
3. Integration of fundamental and special knowledge on the basis of the professional orientation of the disciplines.

The next stage is the development of a student-centered blended learning technology design model (Fig. 1).

In the process of developing the model, we built such a system of components that could show the connections between them and ensure the fulfillment of the set goal. Our model is causal in nature. This model takes into account the specific challenges and needs of students, such as limited access to technology or physical space. It provides a combination of online and offline training of future specialists.

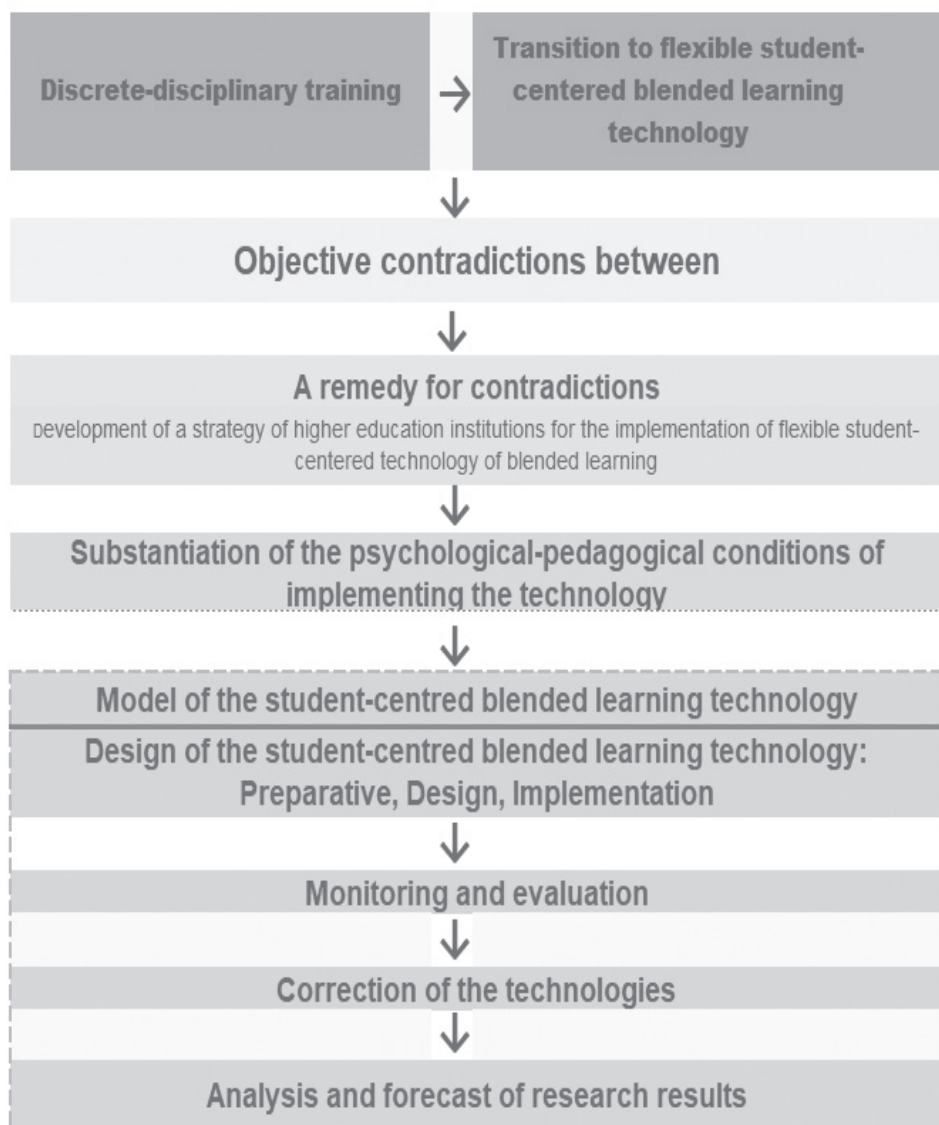

Fig. 1. Model of designing the student-centred blended learning technology

The design of mixed learning technology embodies a didactic system, the elements of which are the following components: preparatory, target, design (model, content, methods and forms), implementation

(implementation technology), monitoring and evaluation, technology adjustment, analysis and forecasting of research results (Fig. 2).

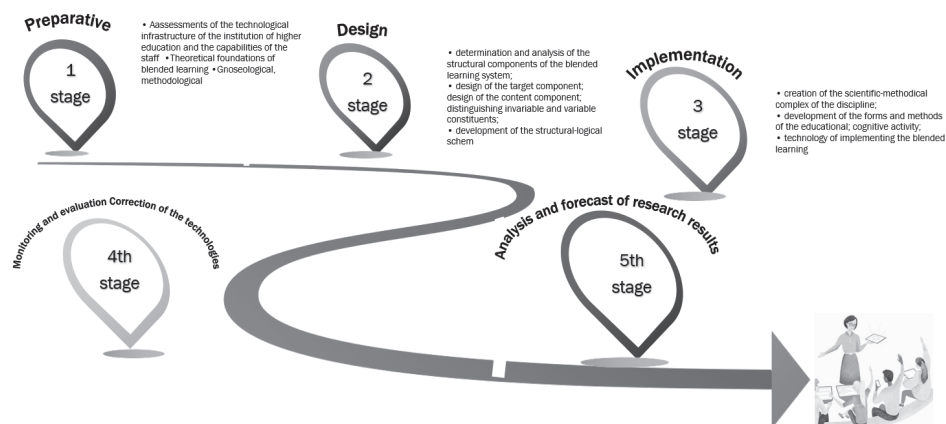

Fig. 2 . Design of the student-centred blended learning technology

In the preparatory phase, universities will need to assess their existing resources and capabilities, including technology infrastructure and staff, to determine what modifications and investments will be needed to support blended learning.

In our opinion, it is necessary to develop methodical requirements for building a content-targeted component of educational disciplines. The content of educational disciplines should focus on specific learning outcomes and contribute to the formation of productive professional thinking. Therefore, we share the views of those scientists who distinguish the concepts of the fundamental (unchanged) component of the educational subject and the variable one. It is important that under crisis conditions, the delayed nature of studying the variable component is allowed.

Since structured selective blocks of disciplines or individual trajectories appeared in educational programs under a personalized approach, additional learning outcomes should be correlated with them accordingly. Due to limited access to educational resources, it is allowed for a student of higher education to learn a purely invariant part of the course.

Therefore, the content of the variable part is aimed at providing a personal component and is formed by the teacher together with the student, focusing on his accessibility to educational resources, personal goals, professional experience and taking into account individual qualities.

In view of the above, we consider it necessary to build such a model of an educational subject, which will contain an invariant component (general, theoretical), which will take into account the logic of the relevant science and a variable (partial, specific) component.

In our opinion, the most appropriate scientific basis for such a process will be a combination of integrated technology with information technology based on a modular approach. At the same time, integration, both substantive and procedural, will act not only as a consequence of contradictions between the purely theoretical content of training and practical needs, between traditional conservative forms of training and personal trajectories of a specialist (caused by crisis conditions), but will also serve as a means of eliminating them.

We implemented the idea of variability in the blended learning model based on the construction of the course structure in the form of a system of meaningful modules, which, as is known, are a logically completed part of the educational material. The content of each part was selected with an orientation towards the optimal achievement of a specific goal. We also adhered to: flexibility of the structure, relative independence, operational control. In view of the above, we have developed a structural and logical scheme of the content of the training course, shown in Figure 3.

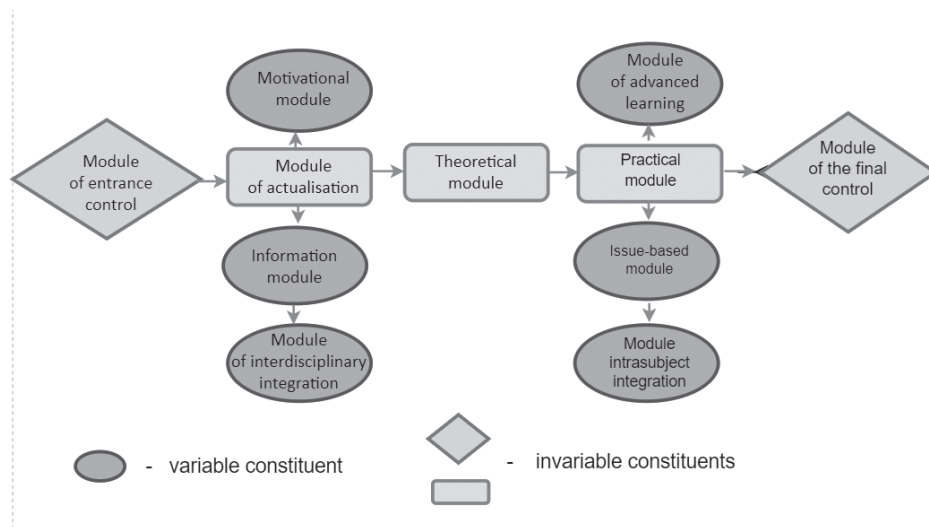

Fig. 3. Structural-logical scheme of the content of the training course in blended learning

Thus, we believe that the modular approach is the basis of individualisation of learning, as the dynamic structure of the course allows you to present didactic information, focusing on a student's individual trajectory. The student prepares for each meeting with the teacher on the basis of the content of the offered modules due to the individual programme which contains the target programme of actions, information bank, methodical materials to achieve the didactic goals.

The content of the didactic complex was formed on the basis of education standards, educational and professional programs, curricula, study of the areas of industrial activity of graduates, and opinions of stakeholders. First of all, we complied with the internal logic of mathematics in accordance with the prospects of scientific and technical development.

In the process of designing the didactic complex of the discipline, we took into account the features of blended learning, adhering to the following principles: scientific relevance, information capacity and prognostic value of the educational material, integrity of learning, systematic presentation of the material, updating of the previously studied material, flexibility, modularity, complexity, multi-functionality, content variability.

Adherence to the above made it possible to widely use the system of concentrated training, which requires a holistic, intensified presentation of the material under certain organizational forms. In this case, the informational part of the methodical materials is aimed at organizing the student's independent systematic cognitive activity.

The developed didactic complex includes such traditional resources as: discipline program, lecture notes, electronic manual, methodical instructions, manual for the basic course "Mathematics", presentations, information resources (discipline card, electronic journal, repository in the "Socrates" system).

To organize, deliver and evaluate online content, we used a virtual classroom for real-time video conferences Zoom (as an alternative to Google Meet and Microsoft Teams), a learning management system Moodle (mainly as an online evaluation tool), an interactive board Drawchat, which allows you to create and display multimedia content in class, Google applications (bank of video classes saved on Google Drive, shared documents for group performance of creative tasks), for mobile learning in Telegram chats.

In addition, technologies specific to the study of mathematics were used: graphing calculators, such as Texas Instruments and Casio, which

can be used for complex mathematical calculations and visualization of graphs and data; computer algebra systems (CAS) such as Matcad, Maple and Mathematica which provide symbolic computation and visualization capabilities for higher mathematics and engineering, interactive geometry software such as GeoGebra and Cabri which allow students to explore and experiment with geometric concepts through interactive visualizations, virtual and augmented reality (VR/AR) technology that can be used to create immersive learning and modeling of math concepts such as 3D geometry and calculus, online math tutorials and resources such as Khan Academy, Wolfram Alpha, and Coursera, which provide students with access to a wide range of mathematical concepts and problem-solving strategies.

The technology developed by us involved the variable use of the following classical models of blended learning, tested all over the world:

- The “Inverted Class” model, which provided for preliminary independent preparation for the lesson;
- The “Flex” model, where students have a combination of online and face-to-face learning and can switch between them as needed;
- “Self-Blend” model, where students are given the freedom to choose their own combination of online and face-to-face learning;
- “Flipped Classroom” model, where students watch recorded lectures or read online;
- Station Rotation model where students rotate between different stations or centers that focus on different learning activities.

An important component of the described technology is the variability of forms and means of learning. These materials were used in an emergency manner depending on the security situation and students' access to energy resources.

One of the examples of application in the “Flex”, “Inverted Class” and “Flipped Classroom” models is a bank of video classes that duplicate the content of the face-to-face training course. Students were given access to them on the teacher's Google Drive (Fig. 4).

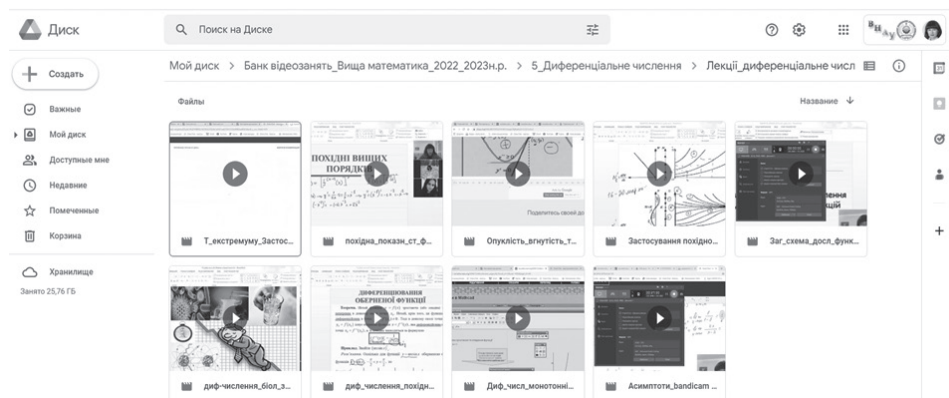

Fig. 4. Bank of video lessons of the course “Higher Mathematics”

The described mixed learning technology involves the use of the electronic educational process management system “Socrates”. It has been tested for a long time at the Vinnytsia National Agrarian University as a component of traditional forms of education.

An electronic board (Whiteboard) is an effective tool for the implementation of personal-oriented distance learning. This resource allows the participants of the educational process to communicate virtually, switching to active-activity forms, reproducing images in a common document (board) that all participants can see.

In our work, we preferred the free web service Drawchat, because in the context of our research, it is important that in the technological aspect, the service contributes to the integration of the content of educational information with the help of the following methodological techniques: modeling in subject, graphic and symbolic forms, use of reference notes, development of mental maps.

A special feature of this complex is the well-chosen illustrative material. Practically every abstract theoretical topic is accompanied by a professional interpretation.

Since the didactic complex is primarily oriented to the possibility of its use in the system of mixed learning according to an individual program, it expresses an open subsystem of the didactic system. Thanks to this, it can be supplemented with additional materials (specialized literature, materials for in-depth study, reference materials). For example, at the Faculty of Agronomy and Forestry, we used educational materials on

mathematical statistics for processing data obtained in field research, the reference book "Correlation-regression analysis in Mathcad", methodological guidelines "Higher mathematics: differential equations, series".

In view of previous research, we have developed the following organizational stages of mixed learning of the "Higher Mathematics" course in the process of preparing correspondence students (Fig. 5):

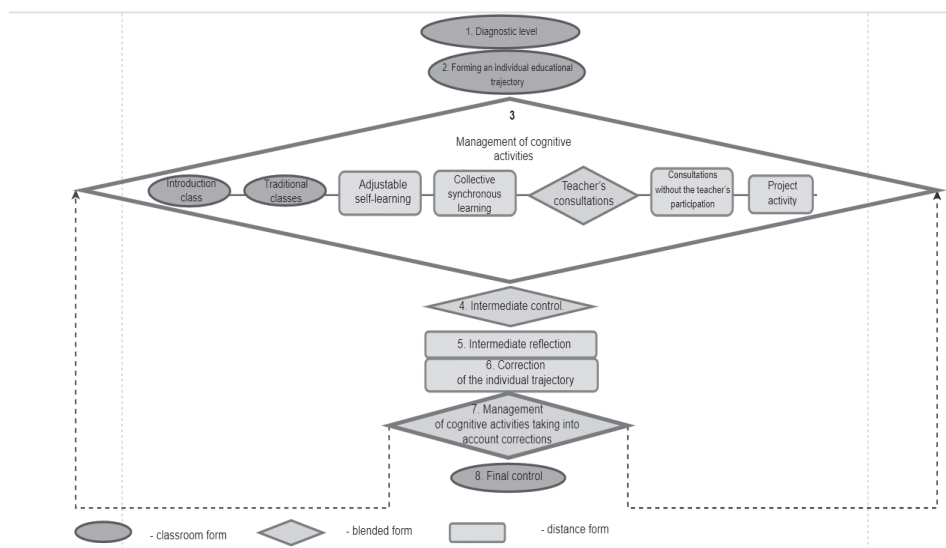

Fig. 5. Organizational stages of blended learning course «Higher Mathematics (specialisation)»

1. Diagnosis of the level of knowledge and capabilities of students (psycho-emotional state, cognitive communication skills, self-organization, information competence, availability of educational resources). Form – auditorium. Means: multilevel tasks, from the reproductive to the creative level, which involve, in addition to independent performance, collective forms of work; survey; interview.

2. Formation of an individual direction of movement (choice of content, forms, pace of learning) based on the outline of real and prospective training goals in compliance with the described pedagogical conditions (differentiation, individualization, personal orientation, integration). Form – auditorium. Means: interview.

3. Management of the student's cognitive activity includes the following components:

- 3.1. Introductory class: definition of real goals and promising ones, actualization of basic knowledge, creation of positive motivation, organizational and instructional measures (familiarity with the system of working under mixed learning, an approximate schedule of classes, consultations, control measures, basic and alternative methodical and informational resources, reference to useful resources, including Internet resources, Socrates and Moodle system, Google applications, web services (organization of video communication and web conferences in Zoom, virtual interactive whiteboard Drawchat), mobile learning opportunities (creating chat groups in the Telegram messenger), basics of working in the system Mathcad). Form – classroom, group. The teacher’s role is both a carrier of information and an advisory one.
- 3.2. Traditional lectures and practical classes that cover more complex topics. Form – classroom, group. The teacher’s role is mainly as a source of information.
- 3.3. Regulated asynchronous self-learning. Independent cognitive activity at an individual pace: the use of educational materials from the didactic complex of the discipline, located in the Moodle and Socrates systems. The form is remote.
- 3.4. Collective synchronous learning. Online lectures using the capabilities of the Zoom service and the virtual interactive board Drawchat, which involve preliminary independent training of students using the “inverted class” method. The teacher’s role is mainly consultative. The form is remote.
- 3.5. Consultations of the teacher. Tools – Zoom service, Drawchat virtual interactive board, Telegram messenger. The form is remote, if necessary, classroom.
- 3.6. Consultations without the participation of a teacher. Independent creation by students of temporary or permanent groups of mutual support through educational and cognitive activities. Tools – Zoom service, Drawchat virtual interactive board, Telegram messenger. The form is remote.
- 3.7. Project activity. Case technologies based on the activity approach. Collective forms of independent work, seminars, webinars, chat conferences. Tools – Zoom service, Drawchat virtual interactive whiteboard, Google applications for

creating joint documents. The form is remote, asynchronous and synchronous.

3.8. Intermediate control. Means – alternative tasks of different levels (test, open, creative). Tools – Moodle system, Telegram messenger, “Socrates” system e-mail (correspondence exchange), Zoom service, Drawchat virtual interactive whiteboard. The form is remote, if necessary classroom.

4. Intermediate reflection – self-monitoring (test tasks), self-analysis, evaluation of opportunities and intermediate learning results. The form is remote.

5. Correction of individual movement direction. Tools – Zoom service, Form – remote.

6. Management of the student’s cognitive activity, taking into account corrections.

7. Output control. Form – auditorium. Self-assessment, work analysis, long-term planning.

The final stage was the experimental verification of the model of implementation of the student-centered technology of mixed learning. The indicators of the effectiveness of the implementation of the model of student-centered mixed learning technology in the process of mathematical training of students became the following learning outcomes: knowledge, skills, communication, autonomy and responsibility.

The pedagogical experiment was conducted on the basis of Vinnytsia National Agrarian University. We have allocated streams of students with approximately the same basic level of mathematical training (school course). In some cases, the analysis of the obtained results and their reduction to a visual form was carried out by means of Mathcad.

In order to test the methodology, which is the implementation of the main conceptual studies outlined in the work, a control experiment was carried out. Students of the control group (K) studied according to the methodology, which involved alternating traditional face-to-face and distance learning using the Zoom service for online classes and testing in the Moodle system, and students of the experimental group (E) – according to the technology described in our work. The control group consisted of 278 people, and the experimental group – 281.

For formalized data processing, we converted the nominal scale into an order scale by matching the average values of performance indicators (knowledge, skills, communications, autonomy, and responsibility) on a 100-point scale.

In the experimental groups, it was possible to achieve an increase in all indicators (knowledge, skills, communication, autonomy and responsibility). Indicators of the ability to carry out independent and collective activities, which is revealed by the nature of the behavior of the participant in the educational process (communication, autonomy and responsibility) have significantly improved (Fig. 6).

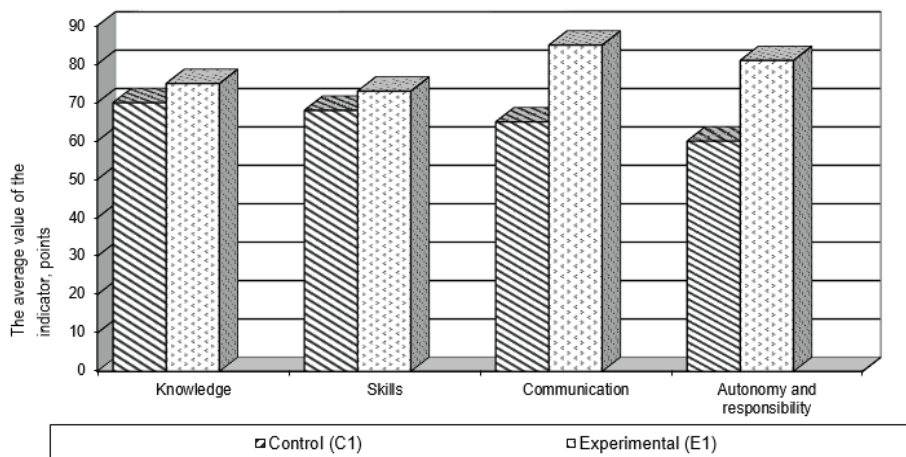

Fig. 6. Diagram of the distribution of students according to the average values of the efficiency indicators of the implementation of mixed learning technology in the process of mathematical training of specialists

So, the pedagogical experiment confirmed the hypothesis about the feasibility of implementing the developed technology.

4. Conclusions

Given the ongoing conflict in Ukraine, implementing traditional face-to-face learning methods in some regions may be difficult. Universities will need to be flexible and adapt their traditional educational models as needed to ensure students have access to quality education and support. Implementing a blended learning model will allow students to take advantage of both online and offline learning. The model will provide a flexible and adaptable approach that takes into account the needs and constraints of students and the university.

1. Based on the analysis of scientific, scientific and methodological literature, Internet resources, it was determined that an adaptive

combination of face-to-face and remote forms of training of future specialists should become the basis for designing an educational environment, which involves adjusting the components of the educational process through the prism of the student's personality. In the process of designing the content of courses of educational disciplines and selecting appropriate educational tools, scientific and pedagogical workers should focus not only on achieving such program results as "knowledge and understanding" and "application of knowledge and understanding", but also "the ability to form judgments and formulate conclusions", "communicative abilities", "learning skills or learning abilities".

2. On the basis of a comparative analysis of the existing practice of using traditional and distance forms of education, it was concluded that the technology of mixed learning has a large arsenal of tools for the formation of a student-centered informational and educational environment. However, it requires a serious approach to the development of its components: preparatory, target, design (model, content, methods and forms), implementation (implementation technology), monitoring and evaluation, technology adjustment, analysis and forecasting of research results

3. The design of student-centered education based on the technology of mixed learning will be effective under the following pedagogical conditions: the design of training should be based on the principles of systematic individualization, differentiation and creative activity of students; personal orientation of education; integration of fundamental and special knowledge based on the professional focus of the disciplines.

4. A model of student-centered mixed learning technology was developed, which includes the following design stages: preparation, design, implementation.

5. In the process of designing the didactic complex of the discipline under mixed learning, it is advisable to adhere to the following principles: scientific relevance, information capacity and prognostic value of the educational material, integrity of education, systematic presentation of the material, updating of the previously completed material, flexibility, modularity, complexity and compactness of the presentation of the material, generalization and systematization of knowledge, polyfunctionality, content variability.

6. On the basis of the defined principles of selection of subject-content information in the training of specialists, a flexible student-centered technology of mixed learning has been developed (using the example of

the “Higher Mathematics” course). It is substantiated that the variable and invariant content of the course for mixed education should be built according to the modular principle.

7. The organizational stages of mixed training of the “Higher Mathematics” course have been developed, which allow to realize the individual detection of the specialist’s movement depending on the level of access to information and technical resources, his basic knowledge, communication skills, self-organization, and information competence.

8. Based on the implementation of the student-centered technology of mixed learning (using the example of the course “Higher Mathematics”), it was demonstrated that effective tools for its implementation are: the Moodle learning management system, the electronic management system “Socrates”, the Zoom service, the Telegram messenger, the electronic board (Whiteboard), Google applications (shared documents with a link to Google Drive). In the mathematical training of specialists, it is advisable to use the Drawchat web service, Texas Instruments and Casio graphic calculators, Matcad, Maple and Mathematica computer algebra systems, GeoGebra and Cabri interactive geometry software, virtual and augmented reality (VR/AR) technologies, online – math textbooks and resources from Khan Academy, Wolfram Alpha and Coursera.

9. Information resources and educational materials have been prepared regarding the implementation of elements of distance learning in the process of mathematical training of specialists: instructional mind maps, a discipline card, a bank of video lessons that duplicate the content of the discipline, test tasks for knowledge control, presentation materials, a journal of student success, an electronic manual. Higher mathematics: differential calculus, a series of manuals and methodological instructions on mathematical disciplines for applicants and students of agricultural higher education institutions, which contain elements of mathematical modeling in the Mathcad environment, professionally oriented tasks and tasks with an applied orientation; didactic materials for use in electronic board mode, an experimental work program that involves the introduction of elements of distance learning to the subject “Higher Mathematics”.

10. The conducted pedagogical experiment confirmed the hypothesis about the expediency of implementing the developed blended learning technology based on a student-centered approach. In the experimental groups, it was possible to achieve an increase in all performance indicators (knowledge, skills, communication, autonomy

and responsibility). It is worth noting that the indicators of the ability to carry out independent and collective activities, which is revealed by the nature of the behavior of the participant in the educational process, have significantly improved.

11. It is important to note that the effectiveness of the developed technologies depends on the quality of the provided resources and materials, as well as on the students' own motivation and discipline. In addition, it is important to ensure that the technological infrastructure and connectivity of educational stakeholders are adequate to support online learning in war-affected areas.

12. The developed technology of mixed teaching of mathematical disciplines can be applied in the study of other disciplines. The results of the research can be used to design the content of mixed learning or distance education, to conduct scientific and pedagogical research on the chosen problem.

References:

1. Ukraine war response: Ensuring access to learning. URL: <https://www.unicef.org/emergencies/ukraine-war-response-ensuring-access-learning>
2. Recommendations on the organization of the educational process under the conditions of martial law: URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-rozpoviv-pro-organizaciyu-osvitnogo-procesu-u-zakladah-osviti>
3. Heymann, P., Bastiaens, E., Jansen, A., van Rosmalen, P. and Beausaert, S. (2022), A conceptual model of students' reflective practice for the development of employability competences, supported by an online learning platform, *Education + Training*, Vol. 64, № 3, pp. 380-397. <https://doi.org/10.1108/ET-05-2021-0161>
4. Gwo-Jen Hwang, Sheng-Yuan Wang, Chiu-Lin Lai (2021), Effects of a social regulation-based online learning framework on students' learning achievements and behaviors in mathematics, *Computers & Education*, Vol. 160, Article 104031. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2020.104031>
5. Yorkovsky Y., Levenberg I. (2022) Distance learning in science and mathematics – Advantages and disadvantages based on pre-service teachers' experience, *Teaching and Teacher Education*, Vol. 120, Article 103883. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2022.103883>
6. Md. Al-Amin, Abdullah Al Zubayer, Badhon Deb, Mehedi Hasan, (2021), Status of tertiary level online class in Bangladesh: students' response on preparedness, participation and classroom activities, *Heliyon*, Vol. 7, № 1, e05943. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e05943>
7. Dubey P. & Pandey D.. (2020), Distance Learning in Higher Education during Pandemic: Challenges and Opportunities, *The International Journal of Indian Psychology* Vol. 8, №.1, pp. 43-46. <https://doi.org/10.3389/educ.2022.822958>

8. Canales-Ronda P. & Aragonés-Jericó C., (2022), Agile methodologies in times of of pandemic: acquisition of employment skills in higher education, *Education + Training*, Vol. 64, No. 6, pp. 811-825. <https://doi.org/10.1108/ET-12-2021-0445>
9. Hui-Chen Lin, Gwo-Jen Hwang, Shao-Chen Chang, Yaw-Don Hsu, (2021), Facilitating critical thinking in decision making-based professional training: An online interactive peer-review approach in a flipped learning context, *Computers & Education*, Vol. 173, Article 104266. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104266>
10. Shurui Bai, Khe Foon Hew, Biyun Huang, (2020), Does gamification improve student learning outcome? Evidence from a meta-analysis and synthesis of qualitative data in educational contexts, *Educational Research Review*, Vol. 30, Article 100322. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100322>
11. Thanheiser E., Melhuish K., (2023), Teaching routines and student-centered mathematics instruction: The essential role of conferring to understand student thinking and reasoning, *The Journal of Mathematical Behavior*, Vol. 70, Article 101032. <https://doi.org/10.1016/j.jmathb.2023.101032>
12. Theerapong Binali, Chin-Chung Tsai, Hsin-Yi Chang, (2021), University students' profiles of online learning and their relation to online metacognitive regulation and internet-specific epistemic justification, *Computers & Education*, Vol.175, Article 104315. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104315>
13. Hanan Almarashdi, Adeeb M. Jarrah, (2021), Mathematics Distance Learning amid the COVID-19 Pandemic in the UAE: High School Students' Perspectives, *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, Vol. 20, № 1, pp. 292-307. <https://doi.org/10.26803/ijlter.20.1.16>
14. Mukuka A., Shumba O., Mulenga H., (2021), Students' experiences with remote learning during the COVID-19 school closure: implications for mathematics education, *Heliyon*, Vol. 7, № 7, e07523. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07523>
15. Drijvers, P., Thurm, D., Vandervieren, E. Klinger M., Moons,F., Ree H., Mol A., Barzel B. & Doorman M., (2021), Distance mathematics teaching in Flanders, Germany, and the Netherlands during COVID-19 lockdown, *Educational Studies in Mathematics*, Vol. 108, pp. 35-64. <https://doi.org/10.1007/s10649-021-10094-5>
16. Kriegelstein F., Schneider S., Gröninger J., B. Maik, Steve N., Wesenberg L., Suren M., Günter D., (2023), Exploring the effects of content-related segmentations and metacognitive prompts on learning with whiteboard animations, *Computers & Education* Vol. 194, Article 104702. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2022.104702>
17. Reguera E., Lopez M., (2021), Using a digital whiteboard for student engagement in distance education, *Computers & Electrical Engineering*. Vol. 93, Article 107268. <https://doi.org/10.1016/j.compeleceng.2021.107268>
18. Stojanović J., Petkovic D., Alarifi I., Yan Cao, Denic N., Ilic J., Assilzadeh H., Resic S., Petkovic B., Khan A., Milickovic M., (2021), Application of distance learning in mathematics through adaptive neuro-fuzzy learning method, *Computers & Electrical Engineering*, Vol. 93, Article 107270. <https://doi.org/10.1016/j>

- compeleceng.2021.107270
19. Fabian K., Topping K., (2019), Putting “mobile” into mathematics: Results of a randomised controlled trial, *Contemporary Educational Psychology*, Vol. 59, Article 101783. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2019.101783>
 20. Staddon R., (2022), A supported flipped learning model for mathematics gives safety nets for online and blended learning, *Computers and Education Open*, Vol. 3, Article 100106. <https://doi.org/10.1016/j.caeo.2022.100106>
 21. Shi Y., Ma, Y., MacLeod J., Yang H.H., (2020), College students’ cognitive learning outcomes in flipped classroom instruction: a meta-analysis of the empirical literature, *Journal of Computers in Education*, Vol.7, pp. 79-103. <http://dx.doi.org/10.1007/s40692-019-00142-8>
 22. Sablan. J. R., Prudente M., (2022), Traditional and flipped learning: which enhances students’ academic performance better?, *International Journal of Information and Education Technology*, Vol. 12(1), pp. 54-59, <https://doi:10.18178/ijiet.2022.12.1.1586>
 23. Strelan P., Osborn A., Palmer E., (2020), The flipped classroom: A meta-analysis of effects on student performance across disciplines and education levels, *Educational Research Review*, Vol. 30, Article 100314. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100314>
 24. Sun Z., Xie K., Anderman L. H., (2018), The role of self-regulated learning in students’ success in flipped undergraduate math courses, *The Internet and Higher Education*, Vol. 36, pp. 41-53. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2017.09.003>
 25. Rakes C. R., Ronau R., Bush S., Driskel S. Niess M., Pugalee D., (2020), Mathematics achievement and orientation: A systematic review and meta-analysis of education technology, *Educational Research Review*, Vol. 31, Article 100337. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100337>
 26. Mukuka A., Shumba O., Mulenga H. M., (2021), Students’ experiences with remote learning during the COVID-19 school closure: implications for mathematics education, *Heliyon*, Vol. 7, №. 7, e07523. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07523>

Authors

Olena Levchuk
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of
Mathematics, Physics and Computer Technologies,
Vinnytsia National Agrarian University,
Vinnytsia, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5046-2367>
E-mail: olena_levchukk@ukr.net

Kostiantyn Levchuk
*Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of History of
Ukraine and Philosophy,
Vinnytsia National Agrarian University,
Vinnytsia, Ukraine*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0459-622X>
E-mail: ki_levchuk@i.ua

Lyudmila Husak
*Candidate of Science in Pedagogy,
Associate Professor of the Department of
Economic Cybernetics and Information Systems,
Vinnytsia Institute of Trade and Economics,
State University of Trade and Economics,
Vinnytsia, Ukraine*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0022-9644>
E-mail: gusak-lyudmila@ukr.net

Nataliia Havryliuk
*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of
Foreign Philology and Translation,
Vinnytsia Institute of Trade and Economics,
State University of Trade and Economics,
Vinnytsia, Ukraine*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6031-7777>
E-mail: n.havryliuk@vtei.edu.ua

Abstract

ОЛЕНА ЛЕВЧУК, КОСТЯНТИН ЛЕВЧУК, ЛЮДМИЛА ГУСАК, НАТАЛІЯ ГАВРИЛЮК. **Технологія змішаного навчання в закладах вищої освіти в умовах війни.** Мета дослідження – розробити адаптивну технологію змішаного навчання яка забезпечуватиме гнучку підготовку майбутніх фахівців в умовах війни та експериментально перевірити її ефективність.

Матеріали і методи дослідження: здійснено системний аналіз літератури; дослідження поняттєвого апарату;

модельовання; узагальнення педагогічного досвіду. Проведено педагогічний експеримент на базі Вінницького національного аграрного університету. Виділено групи студентів обсягами 278 і 281 осіб. Використовувались: спостереження, аналіз даних, анкетування, бесіда, тестування студентів, метод діагностичних контрольних робіт, математичне опрацювання результатів дослідження, якісний та кількісний аналіз (засобами Mathcad).

Отримані результати: в експериментальних групах підвищилися усі показники ефективності розробленої технології (знання, уміння, комунікація, автономія та відповідальність). Суттєво покращились показники здатності до здійснення самостійної та колективної діяльності.

Виявлено, що ефективним засобами реалізації технології є: система управління навчанням Moodle, електронна система управління «Сократ», сервіс Zoom, месенджер Telegram, електронна дошка (Whiteboard). В математичній підготовці фахівців доцільно використовувати веб-сервіс Drawchat, графічні калькулятори Texas Instruments і Casio, системи комп'ютерної алгебри Matcad, Maple та Mathematica, програмне забезпечення для інтерактивної геометрії GeoGebra та Cabri, технології віртуальної та доповненої реальності (VR/AR), он-лайн-підручники з математики та ресурси Khan Academy, Wolfram Alpha і Coursera.

Висновки: враховуючи триваючий конфлікт в Україні, впровадження традиційних методів очного навчання в деяких регіонах може бути ускладненим. Університетам доведеться проявити гнучкість і, за потреби, адаптувати свої традиційні освітні моделі щоб забезпечити студентам доступ до якісної освіти та підтримки. Впровадження моделі змішаного навчання дозволить студентам використати переваги як он-лайн, так і оф-лайн навчання. Також забезпечить гнучкий та адаптований підхід, який враховує потреби та обмеження студентів та університету.

Студентоцентризований підхід є підґрунтям проєктування освітнього середовища. Науково-педагогічні працівники мають орієнтуватися не лише на досягнення таких програмних результатів, як «знання та розуміння» і «застосування знань та розуміння», а й «здатність до формування суджень та формулювання висновків», «комунікативні здібності», «навички навчання або здатності до навчання». Технологія змішаного навчання передбачає такі етапи проєктування: підготовка, дизайн, реалізація.

Проектування технології буде ефективним за таких педагогічних умов: дотримання принципів системної індивідуалізації, диференціації та творчої активності студентів; особистісна спрямованість навчання; інтеграція фундаментальних та спеціальних знань на основі професійної спрямованості дисциплін.

Практичне застосування: *розроблена технологія може бути застосована у вивченні інших дисциплін. Результати дослідження можна буде використати для укладання змісту змішаного навчання чи дистанційної освіти.*

Оригінальність: *теоретично обґрунтовано та розроблено адаптивну модель проектування студентоцентрированої технології змішаного навчання в умовах війни.*

Ключові слова: *війна в Україні, навчання під час війни, змішане навчання, технології навчання, освітні ресурси, студентоцентрирована освіта, професійна підготовка, математична підготовка.*

OLENA LEVCHUK, KOSTIANTYN LEVCHUK, LYUDMILA HUSAK, NATALIJA HAVRYLIUK. **Technologia kształcenia mieszanego w szkołach wyższych w warunkach wojennych.** *Celem pracy jest opracowanie adaptacyjnej technologii kształcenia mieszanego, która zapewni elastyczne szkolenie przyszłych specjalistów w warunkach wojennych oraz eksperymentalne sprawdzenie jej skuteczności.*

Materiały i metody badań: *dokonano systematycznej analizy literatury; badania aparatu pojęciowego; modelowania; uogólnienia doświadczeń pedagogicznych. Przeprowadzono eksperyment pedagogiczny na bazie Winnickiego Narodowego Uniwersytetu Rolniczego. Przydzielono grupy studentów liczące 278 i 281 osób. Zastosowano następujące metody: obserwację, analizę danych, ankiety, rozmowę, testowanie studentów, metodę diagnostycznych prac kontrolnych, matematyczne opracowanie wyników badań, analizę jakościową i ilościową (z wykorzystaniem programu Mathcad).*

Uzyskane wyniki: *w grupach eksperymentalnych wzrosły wszystkie wskaźniki skuteczności opracowanej technologii (wiedza, umiejętności, komunikacja, autonomia i odpowiedzialność). Znacznie poprawiły się wskaźniki zdolności do prowadzenia działalności samodzielnej i zbiorowej.*

Stwierdzono, że skutecznymi środkami wdrażania technologii są: system zarządzania nauczaniem Moodle, elektroniczny system zarządzania "Sokrat", serwis Zoom, komunikator Telegram, tablica inetraktywną (Whiteboard). W kształceniu matematycznym specjalistów

wskazane jest wykorzystanie serwisu internetowego Drawchat, kalkulatorów graficznych Texas Instruments i Casio, systemów algebry komputerowej Matcad, Maple i Mathematica, oprogramowania do geometrii interaktywnej GeoGebra i Cabri, technologii wirtualnej i rozszerzonej rzeczywistości (VR/AR), podręczników matematyki online oraz zasobów Khan Academy, Wolfram Alpha i Coursera.

Wnioski: biorąc pod uwagę trwający w Ukrainie konflikt, wdrożenie tradycyjnych metod kształcenia w formie stacjonarnej w niektórych regionach może być trudne. Szkoły wyższe będą musiały wykazać elastyczność i w razie potrzeby dostosować swoje tradycyjne modele edukacyjne, aby zapewnić studentom dostęp do wysokiej jakości edukacji i wsparcia. Wdrożenie modelu kształcenia mieszanego pozwoli studentom korzystać z zalet zarówno kształcenia online, jak i offline. Zapewni również elastyczne i adaptowalne podejście, które uwzględni potrzeby i ograniczenia studentów i szkół wyższych.

Podejście skoncentrowane na studencie jest podstawą projektowania środowiska edukacyjnego. Pracownicy naukowo-pedagogiczni powinni skupić się nie tylko na osiągnięciu takich efektów programu jak "wiedza i zrozumienie" oraz "zastosowanie wiedzy i zrozumienia", ale także "umiejętność formułowania sądów i wyciągania wniosków", "umiejętności komunikacyjne", "umiejętności uczenia się lub zdolności do uczenia się". Technologia kształcenia mieszanego obejmuje następujące etapy projektowania: przygotowanie, projektowanie i wdrożenie.

Projektowanie technologii będzie skuteczne przy spełnieniu następujących warunków pedagogicznych: przestrzeganie zasad systematycznej indywidualizacji, różnicowania i twórczej aktywności studentów; osobista orientacja uczenia się; integracja wiedzy podstawowej i specjalistycznej w oparciu o orientację zawodową dyscyplin.

Zastosowanie praktyczne: opracowana technologia może być wykorzystana w nauczaniu innych dyscyplin. Wyniki badania mogą być wykorzystane do zestawienia treści kształcenia mieszanego lub edukacji na odległość.

Oryginalność: teoretycznie uzasadniono i opracowano adaptacyjny model projektowania skoncentrowanej na studencie technologii kształcenia mieszanego w warunkach wojennych.

Słowa kluczowe: wojna w Ukrainie, kształcenie w czasie wojny, kształcenie mieszane, technologie nauczania, zasoby edukacyjne, edukacja skoncentrowana na studencie, kształcenie zawodowe, kształcenie matematyczne.

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.04>

UDC 65.012.8

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Вікторія МАРИНОВИЧ

Вища освіта в умовах збройної агресії з боку РФ та сучасних геополітичних викликів

VIKTORIYA MARYNOVYCH. **Higher education in the conditions of armed aggression by the russian side and current geopolitical challenges.** *The article examines the main trends in the development of the educational sector of Ukraine and the state of higher education in Ukraine during the war. The main goal of this work is to analyze the development of the educational sector of Ukraine and the state of higher education in Ukraine during the war; determine the economic security of higher education institutions during the wartime period. The main approaches to defining economic security in terms of higher education institutions are considered. An analysis of the concept of «economic security of higher education institutions during the war» was carried out. It was determined that the educational parameter «the breadth of coverage of the innovative environment» changed by the war needs special attention. The place and role of partnership interaction of higher education institutions, which is one of the key principles of ensuring the quality of higher education, is revealed. The author comes*

to the conclusion that Europe is the leader in promoting joint programs, double degree programs, and dual education. Also, the author comes to the conclusion that the essence of the economic security of the armed forces during hostilities should be considered taking into account operational and tactical decisions made by responsible bodies and officials, namely: focus on security techniques by creating technical conditions and means that eliminate danger or prevent danger. The article uses theoretical research methods: analysis, synthesis, comparison, systematization, generalization.

Keywords: *higher education, economic security of higher education institutions, partnership interaction, education system, educational parameters.*

1. Постановка проблеми

Війна як класичний міжнародний геополітичний форс-мажор завжди впливає на освіту, і Україна не стала винятком. Війна в Україні змінила освітні параметри, зокрема пов'язані із створенням умов для рівного доступу до освіти своїх та іноземних громадян, способами організації засвоєння змісту освіти, єдиними освітніми вимірюваннями для оцінювання навчальних досягнень і якості кінцевого та проміжних результатів засвоєння змісту освіти (зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) та єдине фахове вступне випробування (ЄФВВ)) та ін.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Особливої уваги потребує такий змінений та «стиснутий» війною параметр як широта охопленості інноваційного середовища, де (а) відбувається обмін інноваційним досвідом між регіонами України та зарубіжжя; (б) підтримується матеріально-технічне забезпечення інноваційних процесів; (в) інвестується в інноваційні процеси; (г) надаються можливості вибору споживачами освітніх послуг інноваційного середовища, яке оптимально може забезпечити їх навчальні інтереси та потреби. Аналіз відкритих джерел інформації показує, що активність суб'єктів та об'єктів в широті охопленості таких процесів та явищ, як управління інноваційними процесами, реалізація освітніх ініціатив, конкуренція щодо підвищення якості освіти, диверсифікація форм навчання та новаторство в наданні освітніх послуг значно знизилася у воєнний період [1].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є здійснення аналізу розвитку освітньої галузі України та стану вищої освіти України у період війни; визначення економічної безпеки закладів вищої освіти у воєнний період.

2. Виклад основного матеріалу

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців станом на грудень 2022 року кількість українців, які перетнули кордон з країнами ЄС з 24.02.2022 року, склала понад 16,6 млн осіб [2]; 6,5 мільйонів українців вважаються внутрішньо переміщеними особами, а близько 8 мільйонів українців виїхали за кордон та не беруть участь у формуванні національного валового продукту [3]; майже 50 % біженців мають дипломи закладів вищої освіти (ЗВО), близько третини володіють дипломами молодшого спеціаліста, 1 % отримали ступінь кандидата наук, а близько 20 % працювали у секторі освіти. Крім того, в найближчому майбутньому 63 % усіх опитаних мають наміри залишитися за кордоном [3].

Станом на грудень 2022 року в Україні внаслідок обстрілів та бомбардувань пошкоджено 2619 закладів освіти, а 406 закладів повністю зруйновано [4], частина території окупована, знищена значна частина економічних активів, інфраструктури. Таким чином, існують всі аргументи, щоб довести, що існує загроза економічній безпеці закладів вищої освіти у період війни.

В умовах турбулентності ринку питанням номер один постає економічна безпека закладу вищої освіти, яка ототожнюється (а) з прибутком в першу чергу для приватних закладів вищої освіти, та (б) з результатом високої якості та конкурентоспроможності продукції та освітніх послуг для закладів вищої освіти будь-якого типу, які діють за законами ринку [5]. Таке трактування, на нашу думку, є неповним, коли йдеться про економічну безпеку закладів вищої освіти у воєнний період. Для з'ясування сутності поняття економічної безпеки на мікрорівні у період воєнних дій, об'єктом якого є ЗВО, авторкою було розглянуто існуючі теоретико-методологічні підходи до його трактування. Серед низки підходів до визначення поняття економічна безпека у розрізі закладів вищої освіти, розроблених українськими вченими-безпекознавцями, виділимо декілька:

1. Підхід, орієнтований на захист від загроз, ставить у центр захищеність діяльності економічного агента від шкідливих проявів зовнішнього оточення, його адаптацію до реальності та вміння усувати впливи, які можуть спровокувати негативні наслідки діяльності [6].

2. Підхід, спрямований на підтримання усіх підсистем суб'єкта господарської діяльності у прийнятному стані на основі

використання функціонального менеджменту у прийнятті рішень та вузькофункціональності у забезпеченні економічної безпеки [7].

3. Підхід, орієнтований на захист (а) інформації; (б) економічних інтересів суб'єкта господарювання; (в) від загроз.

4. Підхід, спрямований на виявлення конкурентних переваг, зумовлених відповідністю матеріального, фінансового, кадрового, інтелектуального, техніко-технологічного потенціалів і організаційної структури суб'єкта господарської діяльності його стратегічним цілям і завданням [8]. Така відповідність дозволяє сформулювати детальну оцінку теперішнього та майбутнього стану економічної безпеки певного закладу вищої освіти з різних сторін та порівняти його з іншими суб'єктами.

Зазначимо, що проаналізовані підходи спрямовані в основному на стратегічні рішення суб'єкта господарської діяльності. Таким чином, розуміння змісту економічної безпеки закладів вищої освіти вказує на:

- захищеність на всіх рівнях (мегарівень, мезорівень, мікрорівень та індивідуальний) від негативних впливів внутрішнього і зовнішнього середовищ;
- здатність швидко усунути різні варіанти існуючих загроз та можливих небезпек, як найбільш конкретних і безпосередніх форм економічної небезпеки та сукупності умов і факторів, які створюють небезпеку;
- здатність пристосуватися до існуючих умов, що не позначається негативно на діяльності суб'єкта господарювання [9].

Аналіз поняття «військова безпека» дозволив виділити наступні сутнісні характеристики: захищеність споживачів освітніх послуг і навколишнього середовища від загроз, що виникають при здійсненні діяльності збройними силами; захищеність від посягань із застосуванням військової сили [10]. Авторка приходить до висновку, що сутність економічної безпеки ЗВО під час воєнних дій має розглядатися з урахуванням оперативно-тактичних рішень, які приймаються відповідальними органами і посадовими особами, а саме: орієнтованість на техніку безпеки шляхом створення технічних умов й засобів, які усувають небезпеку, запобігають небезпеці. Таким чином, економічна безпека ЗВО з метою забезпечення умов функціонування економічного агента (прибутковість, якість та конкурентоспроможність) [5], та його сталого розвитку (інформаційне забезпечення діяльності ЗВО, широта охопленості інноваційного

середовища і підвищення його ефективності), у воєнний період має враховувати не лише стратегічні, а й оперативно-тактичні рішення з огляду на специфічність ризиків та загроз у діяльності ЗВО.

Варто зауважити, що новий формат освіти, який був сформований під впливом війни, це формат, у якому переважає навчання в онлайн режимі, що через регулярні та спонтанні відключення електроенергії перешкоджає навчатися системно. Це може призвести до погіршення якості та освітньої можливості споживачів освітніх послуг і мати довгострокові наслідки, а саме: (а) негативно впливати на оволодіння необхідними компетентностями; (б) негативно впливати на отримання достатньої кваліфікації та достатнього рівня освіти для здобуття кар'єри. До того ж, недостатня кількість кваліфікованих штатних викладачів через низку об'єктивних причин поглиблюють загальну кризу традиційної системи вищої освіти, особливо у приватних закладах вищої освіти. Таким чином, українські заклади вищої освіти в еру інформаційного суспільства в умовах війни потребують цілком нових підходів до якості та цілей вищої освіти, що зможуть замінити на макро-та мезорівнях стару модель ведення освітньої діяльності.

Огляд програмних документів модернізації системи вищої освіти в Україні показав, що розвиток освітньої галузі мав декілька основних глобальних тенденцій:

Основні тенденції періоду до 1991 року, коли Україна була однією із союзних республік у складі СРСР: державна система освіти; розгалужена система навчальних закладів; забезпечення безкоштовності, доступності освіти; отримання знань, необхідних для економічного розвитку.

Основні тенденції 1990-х років: масовість освіти; комерціалізація освіти; глобалізація; формування у складі закладів вищої освіти університетів, академій, інститутів, недержавних освітніх закладів, закладів бізнес освіти; стандартизація напрямів підготовки та освітніх програм бакалаврата, спеціалітета та магістратури.

Основні тенденції початку 2000-х років: мобільність освіти; гнучкість освіти; індивідуалізація, диверсифікація та модульна організація освітніх програм; виокремлення у складі закладів вищої освіти ЗВО-лідерів.

Основні тенденції 2010-х років: інтернаціоналізація та інноваційність освітньої галузі; модернізація змісту освітніх програм у відповідності з міжнародними стандартами якості.

Основні тенденції початку 2020-х років: активізація співробітництва державного та недержавного секторів вищої освіти; компетентісний підхід до результатів освіти; безперервність освіти; посилення інформатизації освіти, що розпочалась ще в 1990-х. 2022 рік був повністю пов'язаний з виконанням поточних проєктів, критичних для підтримки систем освіти і науки у робочому стані та виконання завдань воєнного часу.

Основні тенденції 2023-2025 років: трансформація змісту освіти і науки, відповідно до стандартів Європейського Союзу та програми ЛУГАНО; освіта впродовж життя.

Згідно з програмою великої трансформації «Освіта 4.0 : український світанок» основним завданням української системи вищої освіти є гармонізація вітчизняного та європейського освітніх просторів. Цілями програми є взаємне визнання кваліфікацій Україною та ЄС, забезпечення освітньої та трудової мобільності, задоволення потреб вітчизняного ринку праці. Гарантом позитивного результату є взаємодія України та ЄС та використання спільних інструментів [11].

Таким чином, проблема становлення партнерських відносин набуває особливої вагомості на сучасному етапі розвитку вищої освіти. Партнерство є ґрунтовною ідеєю, в основі якої лежить взаємодія та співпраця між певними ЗВО, та ЗВО з окремими стейкхолдерами. Якщо розглядати взаємодію, як відношення між ЗВО, при якому кожний із ЗВО впливає на інші ЗВО, змінюючи їх, при цьому сам зазнає впливу з боку кожного з цих ЗВО, що, в свою чергу, зумовлює зміну його стану, то ЗВО здатен не лише змінити конкретні обставини, а й удосконалити самого себе в процесі партнерської взаємодії [12]. Ми погоджуємося з думкою дослідників про те, що партнеризація є придатною для використання у закладах вищої освіти завдяки існуючому в них колегіальному середовищу, що стимулює легку співпрацю та полягає в об'єднанні ЗВО і створенні центрів партнерської взаємодії, в яких ЗВО стають партнерами.

В Україні ще до 24 лютого 2022 року почала формуватися нова парадигма, яка полягала в співпраці університетів задля підвищення ЗВО власної конкурентоспроможності. Така форма організації співробітництва між університетами результувала не як процес імітації чужої поведінки, а як інструмент для створення власної, а саме: (а) виявлення в ЗВО таких областей, при впливі на які можна змінити модель ведення власного бізнесу, або (б) пошук таких методів управління, які сприяли б стратегічним змінам у ЗВО.

Співпрацювали українські університети в межах України та на міжнародному рівні. До прикладу, співпраця Університету економіки та права «КРОК» з українськими та закордонними університетами з метою перейняття кращих практик ЗВО. Дослідження показало, що початок застосування Університетом «КРОК» партнерської взаємодії поклало відвідування керівниками підрозділів університету низки українських університетів, цілями якого стало перейняття досвіду організації навчального процесу. Далі Університет вийшов на міжнародний рівень партнерської взаємодії, співпрацюючи з навчальними закладами країн-членів Європейського Союзу, а саме: Швейцарською бізнес-школою Swiss Montreux Business School, Університетом ім. Яноша Кодолані, австрійським Університетом прикладних наук «АйЕмСі» (Австрія), Нідерландською Бізнес Академією у сфері бізнес- адміністрування. Незважаючи на війну, продовжується співпраця Університету «КРОК» з партнерами, які допомагають споживачам освітніх послуг з отриманням найкращих освітніх можливостей через: програми мобільності; використання платформ для продовження навчального процесу в онлайн- та офлайн-форматах; тимчасове переселення студентів на період бойових дій; допомогу науковцям та викладачам у ризику; проведення онлайн лекцій [5].

Під час війни тимчасово переміщені студенти України для продовження навчання мають змогу обирати заклади вищої освіти Польщі, Німеччини, Канади, Чехії, Італії, США, Іспанії, Австрії, Франції, Словаччини, Болгарії, Австралії. За даними освітньої платформи *Egudera.com.*, університети цих країн пропонують допомогу новоприбулим українським студентам. Так, у Великій Британії таких університетів щонайменше 14, у США -10, у Німеччині – 9, в Австралії – 8, в Болгарії, в Канаді, Фінляндії, Франції – 3, в Чехії, Швеції, Швейцарії – 2, в Австрії, Данії, Хорватії, Угорщині, Італії, Японії, Литві, Норвегії, Польщі, Португалії, Іспанії – 1 [13]. З іншого боку, чимало українських університетів дають можливість тимчасово переміщеним студентам з інших закладів вчитися у них. Так, навчання онлайн можна продовжити у Дніпровському державному медуніверситеті, Полтавському педагогічному, Львівському політехнічному тощо.

Організації підтримки науковців, що опинилися в небезпеці (*Cormack Consultancy Group, Cara*) надають базу закладів, які пропонують академічні місця та роботу, а також доступ студентів до курсів, щоб дозволити їм завершити навчання (ukraine@consultcormack.com; www.cara.ngo). Зазначимо, що український уряд стає активним

учасником процесу у підвищенні якості освіти через партнеризацію. До прикладу, Український глобальний університет (Ukrainian Global University, UGU), в який входять провідні українські заклади й організації за підтримки Офісу Президента, МОН та Посольства України в США, створив мережу, що об'єднала світові заклади освіти та має на меті надати доступ для українських студентів, стипендіатів, науковців та викладачів до навчальних закладів по всьому світу, а також нових стипендій та програм докторантури.

3. Висновки

Таким чином, на нашу думку, парадигма партнерської взаємодії може стати відповіддю на зміни в освітньому середовищі і у воєнний період, коли ЗВО стикнулися із відсутністю стабільності в освітній системі; обмеженістю забезпечення доступу до ресурсів; кардинальною зміною освітніх параметрів; проявами та подоланням нерівностей і недосконалостей в освітній системі; браком інноваційних та дистанційних методів навчання, які можуть бути застосовані в екстремальних ситуаціях; погіршенням доступу до вищої освіти через мобілізаційні процеси, міграційні процеси, брак фінансових ресурсів, знищену інфраструктуру.

References:

1. Факторно-критеріальні параметри освіти Л. Ващенко Освіта.ua 05.03.2008. URL: <http://osvita.ua/school/method/1916/>
2. Operational data portal. Ukraine refugee situation. URL: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>
3. UNHCR. The UN refugee agency. Ukraine emergency URL: <https://www.unhcr.org/ukraine-emergency.html>
4. Overview of the current state of education and science in Ukraine in terms of Russian aggression (as of December 2022). Ministry of education and science of Ukraine. URL: <https://drive.google.com/file/d/1wLmm2ongB9HNRlrQHqSdVrBsHECTNruV/view>
5. Маринович В. В. Конкурентний бенчмаркінг у забезпеченні економічної безпеки приватних закладів вищої освіти : дис. ... к. екон. Н. : 21.04.02. Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2021. 276 с.
6. Дацків Р. М. Економічна безпека у глобальному вимірі. Актуальні проблеми економіки. 2004. № 7(37). С. 143–153.
7. Овчаренко Є. І. Вузкофункціональний підхід в управлінні економічною безпекою підприємства. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2012. Вип. 38 (додаток). С. 99–102.

8. Кузнецова І., Кюне О. Сучасні підходи до визначення економічної безпеки підприємства. *Науковий вісник Одеського національного університету*. 2015. № 12. С. 121–135.
9. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення). Київ : КНТЕУ, 2004. 759 с.
10. Воєнна безпека і оборона України. Тлумачний словник нормативно-правових та наукових термінів і визначень. Під ред. Ф. В. Саганюк. Національний науково-дослідний центр оборонних технологій і воєнної безпеки України. – К.: 2007
11. Програма великої трансформації «Освіта 4.0 : український світанок». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/12/10/Osvita-4.0.ukrayinskyi.svitanok.pdf>
12. Філософський енциклопедичний словник, Київ: Абрис, 2002. 741 с.
13. List of Universities Helping Ukrainian Students. URL: <https://erudera.com/resources/list-of-universities-helping-ukrainian-students/> List of Universities Helping Ukrainian Students

Transliteration of References:

1. Faktorno-kryterial'ni parametry osvity L. Vashchenko Osvita.ua 05.03.2008. URL: <http://osvita.ua/school/method/1916/>
2. Operational data portal. Ukraine refugee situation. URL: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>
3. UNHCR. The UN refugee agency. Ukraine emergency. URL: <https://www.unhcr.org/ukraine-emergency.html>
4. Overview of the current state of education and science in Ukraine in terms of russian aggression (as of December 2022). Ministry of education and science of Ukraine. URL: <https://drive.google.com/file/d/1wLmm2ongB9HNRlrQHqSdVrBsHECTNruV/view>
5. Marynovych V. V. Konkurentnyy benchmarkinh u zabezpechenni ekonomichnoyi bezpeky pryvatnykh zakladiv vyshchoyi osvity : dys. ... k. ekon. N. : 21.04.02. Kyiv : VNZ «Univertsytet ekonomiky ta prava «KROK», 2021. 276 s.
6. Datskiv R. M. Ekonomichna bezpeka u hlobal'nomu vymiri. Aktual'ni problemy ekonomiky. 2004. № 7(37). S. 143–153.
7. Ovcharenko YE. I. Vuz'kofunktsional'nyy pidkhid v upravlinni ekonomichnoyu bezpekoyu pidpryyemstva. Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti. 2012. Vyp. 38 (dodatok). S. 99–102.
8. Kuznetsova I., Kyune O. Suchasni pidkhody do vyznachennya ekonomichnoyi bezpeky pidpryyemstva. Naukovyy visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. 2015. № 12. S. 121–135.
9. Baranovsky O. I. Financial security in Ukraine (assessment methodology and mechanisms of provision). Kyiv: KNTEU, 2004. 759 p.
10. Voyenna bezpeka i oborona Ukrayiny. Tlumachnyy slovnyk normatyvno-pravovykh ta naukovykh terminiv i vyznachen'. Pid red. F. V. Sahanyuk.

- Natsional'nyy naukovo-doslidnyy tsentr oboronnykh tekhnolohiy i voyennoyi bezpeky Ukrainy. — K.: 2007
25. The Great Transformation Program «Education 4.0: Ukrainian Dawn». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/12/10/Osvita-4.0.ukrayinskyi.svitanok.pdf>
26. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk, 2002
27. List of Universities Helping Ukrainian Students. URL: <https://erudera.com/resources/list-of-universities-helping-ukrainian-students/> List of Universities Helping Ukrainian Students.

The Author

Viktoriia Marynovych
*Candidate of Economic Sciences (PhD in Economics),
Associate Professor, Department
of International Business,
«KROK» University, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8938-0756>
E-mail: niktoria@ukr.net*

Abstract

ВІКТОРІЯ МАРИНОВИЧ. Вища освіта в умовах збройної агресії з боку РФ та сучасних геополітичних викликів. У статті розглянуто основні тенденції розвитку освітньої галузі України та стан вищої освіти України у період війни. Розглянуто основні підходи до визначення поняття «економічна безпека» у розрізі закладів вищої освіти. Здійснено аналіз економічної безпеки закладів вищої освіти у період війни. Визначено, що особливої уваги потребує змінений війною освітній параметр «широта охопленості інноваційного середовища». Розкрито місце та роль партнерської взаємодії закладів вищої освіти, яка є однією з ключових засад забезпечення якості вищої освіти. Авторка приходить до висновку, що лідером у просуванні спільних програм, програм подвійних дипломів, дуальної освіти є Європа. У статті використані теоретичні методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення.

Ключові слова: вища освіта, економічна безпека закладів вищої освіти, партнерська взаємодія, система освіти, освітні параметри.

WIKTORIIA MARYNOWYCZ. **Szkolnictwo wyższe w warunkach zbrojnej agresji Federacji Rosyjskiej w Ukrainę i wyzwań geopolitycznych.** W artykule autorka przedstawia ogólne tendencje w rozwoju edukacji w Ukrainie i stan szkolnictwa wyższego w czasie wojny. Omówiono podstawowe podejścia do definicji pojęcia „bezpieczeństwa gospodarczego” w odniesieniu do szkół wyższych. Autorka dokonała analizy bezpieczeństwa gospodarczego ukraińskich uczelni w czasie wojny. Podkreślono, że warto zwrócić szczególną uwagę na zmieniony przez wojnę parametr edukacyjny «zasieg środowiska innowacyjnego». Opisano miejsce i rolę partnerskiej współpracy szkół wyższych, która jest jedną z kluczowych zasad zapewniających jakość kształcenia. Autorka doszła do wniosku, że liderem w promowaniu i realizacji wspólnych programów, programu o wspólnym kształceniu (program podwójnych dyplomów) i kształcenia dualnego jest Europa. W artykule wykorzystano teoretyczne metody badawcze: analizę, syntezę, porównanie, uogólnienie i systematyzacja.

Słowa kluczowe: szkolnictwo wyższe, bezpieczeństwo ekonomiczne szkół wyższych, partnerstwo, system edukacji, parametry kształcenia.

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.05>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Mykola MORMUL,
Dmytro SHCHYTOV,
Oleksandr SHCHYTOV,
Lyubov ROMANCHUK,
Tetyana CHUPILKO

Ways of improving distance teaching of mathematics under the conditions of martial law in Ukrainian educational institutions

MYKOLA MORMUL, DMYTRO SHCHYTOV, OLEKSANDR
SHCHYTOV, LYUBOV ROMANCHUK, TETYANA CHUPILKO.

**Ways of improving distance teaching of mathematics under the
conditions of martial law in Ukrainian educational institutions.**

*From February 24, 2022, the course of our country's history has changed
dramatically and the life of Ukrainian students has shifted to a new
format. Even though the issues of personal safety, adequate emotional
and psychological state, provision of heat and electricity, nutrition
and essential goods became the priority, education did not diminish its*

Отримано 08.02.2022

Рецензовано 08.12.2022

Допрацьовану версію отримано 08.19.2022

Прийнято до друку 08.21.2022

importance in the new conditions yet. Knowledge is the main weapon, with which a student will move into the future. Educated people will help to reconstruct our state after the war. Distance education via Internet is one of the modern forms of educational process, which has gained special importance and development in new conditions. The modern educational platforms used for distance teaching as well as the pros and cons of this type of educational process are being considered in this article. Additionally, there are made a number of suggestions that can help in preparing to and managing an online class.

Keywords: distance learning, platform, conference, webinar, chat classes, Google.classroom, Zoom, Skype, martial law, mathematics.

1. Formulation of the problem

Distance education has developed rapidly in Ukraine since 2019, during the COVID-19 coronavirus epidemic. Since 2022 it has become an integral form of education in schools, special secondary and higher educational institutions in those settlements: 1) where there is a real threat of attack with bombs, shells, or other missiles; 2) where sirens often sound, after which people should immediately interrupt classes and go to shelter; 3) which are directly in the line of fire; 4) which are under temporary occupation.

Distance learning (or online learning) is a form of learning in which all or most of the course is taught to students or students (students) using modern technologies and in an interactive mode, while teachers and students can be located in different countries and even on different continents. The great advantage of such an education is that there is no urgent need to visit an educational school, spend time on the way to it, visit a school at a defined time, listen to lectures, and learn the material from the courses in a short time and a certain order. However, such teaching is not suitable for all disciplines. It should be noted that some students continue their studies in this way, even being at the front, in the breaks of hostilities. Particularly, such students are among the students of the University of Customs and Finance yet. The advantages and disadvantages of this type of learning and some proposals to overcome them are formulated in the paper.

2. Analysis of the latest research

A detailed analysis of the trends and prospects for the development of distance education was performed by N. Kentnor (2015), E. Banas

(1998), W. Emory (1998), K. Harting (2005), M. Erthal (2005). A line of Ukrainian scientists paid considerable attention to the development of conceptual provisions for distance learning including O. Andreev, N. Andrusenko [1], V. Bykov, D. Vasylieva [4], M. Burda [3], D. Ivanchenko, T. Godovanyuk [6] V. Kukhareno, N. Morse, E. Polat, E. Smirnova-Trybulska, V. Lapinskyi, Yu. Bogachkov, P. Stefanenko, A. Khutorskyi and others. In recent years, a huge number of articles and studies, as well as books, collections [3] and scientific conferences [2], [7], [8] have been devoted to the problem of distance learning. Most authors mainly pay attention to specifying the advantages and disadvantages of distance learning [1], [12], determining the general trends in the development of these forms and their connection with world forms of distance learning [2], [8], the history of the concept of distance learning in the world [7], [8], features of the organization of distance learning in certain disciplines [7, p. 23-27], disadvantages of distance learning in Ukrainian universities [7, p. 37-30] etc. Appeared, there are few studies on the features of distance learning in mathematics [3], [4], [5], [6]. In addition, we did not find any specific propositions for improving the forms of such teaching in mathematical science, which became the aim of the current research. There is also a lack of research on the peculiarities of distance learning in universities of Ukraine under martial law. In the current article, we will try to determine the features of the use of distance learning for teaching mathematical disciplines during military operations and offer a line of recommendations for its improvement.

3. Presentation of the main material

First, we will analyze the pros and cons of this type of distance teaching, taking into account our own experience and the feedback of the students.

The advantages include the following:

- saving time – you don't have to spend precious hours standing in traffic jams or travelling from afar. People who do not live in cities also save a lot of money, which should have been spent on travel;
- coverage of a larger number of listeners, as residents of not only large cities, but also the most remote towns and villages, and even countries, have the opportunity to study. And this is extremely important, since, as we know, a large number of residents with children and students (mainly girls) left abroad as a result of Russian aggression;

- convenience of teaching, since all necessary materials for classes are always at hand (both the teacher and students);
- the ability to control the attention of each listener that is difficult to do at the time of offline classes;
- saving correspondence with students, their answers and the entire class in the files allowing at any time to return to the studied material;
- this format of teaching is extremely convenient for people with limited physical abilities;
- the active usage of images, text, sound and video during online classes significantly increases the quality of assimilation of new information.

Other advantages noted by various researchers are not so significant on our opinion [1, p. 8-9], [2, p. 10-11], [7, p. 28].

Disadvantages of distance learning include the following:

- quality of Internet or communication services connection may not be always sufficient;
- forced termination of the class due to power outages (scheduled or emergency, which Ukraine has been suffering from in recent months);
- lack of communication with teachers in real-time, because online classes can't provide face-to-face communication between teacher and students;
- lack of full-fledged pedagogical control by the teacher, which is a stimulating factor for effective learning;
- resource consumption and labour intensity on the part of the higher education institution (HEI) and the teacher. In addition to the necessary technical equipment of the educational institution, the teacher is required to create a distance course [7, p. 29];
- a large amount of information in a fairly short time, etc.

It is very important to choose a platform that is most convenient for a given case and a given subject for conducting distance learning from a specific course. There are quite a few developed platforms for distance learning. Let's consider some of them:

- Chat classes using chat technologies. They are held synchronously, that is, all participants have simultaneous access to the chat. Many remote educational institutions operate a chat school, in which the activities of remote teachers and students are organized with the help of chat rooms.

- Web classes – distance classes, conferences, seminars, business games, laboratory works, workshops and other forms of educational classes, which are conducted with the help of telecommunications and other possibilities of the World Wide Web. For online classes, specialized educational web forums are used – a form of user work on a certain topic or problem with the help of records that remain on one of the sites with the corresponding program installed on it. Web forums differ from chat classes in the possibility of longer (multi-day) work and the asynchronous nature of interaction between students and teachers.
- Teleconferencing – usually based on mailing lists using e-mail. Educational teleconferences are characterized by the formation of educational tasks. There are also forms of distance learning, in which educational materials are sent by mail to the regions. The basis of such a system is a teaching method called «Natural learning process» (English natural learning manner). The listener, constantly performing practical tasks, acquires stable automated skills. Theoretical knowledge is learned without additional effort, organically interwoven into training exercises. Formation of theoretical and practical skills is achieved in the process of systematic study of materials and listening and repetition of exercises on audio and video media (if available).
- Telepresence. For example, the remote presence using the R.Bot 100 robot.

Some platforms have been developed for distance learning in the first and second types (chat classes and web classes):

Skype – provides text, voice and video communication over the Internet between computers, optionally using peering network technologies);

Zoom – provides a video telephony service that allows you to connect up to 100 devices simultaneously for free, with a 40-minute limit for free accounts (during the war, this limit is removed);

Google Meet – on this service, it is very convenient to conduct secure video conferences in which up to 500 internal or external participants can participate, as well as conduct live broadcasts for up to 100,000 viewers in the domain;

Moodle is a free, highly customizable platform, also known as a learning management system or virtual environment. It is an

abbreviation of the English words Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment. Is a free web application that allows you to create sites for online learning;

Ilias is a free platform with the ability to create forums and personal blogs. The system is widespread in universities, primarily in German ones. Based on Apache, PHP, MySQL, XML. Meets the SCORM standard;

Spring Learn – a platform for remote training of employees, online testing and webinars;

WebTutor is a talent management system that offers tools for recruitment, training, competency assessment, career planning, and knowledge management;

Teachbase is a platform for organizing distance learning, creating courses, tests, and conducting webinars;

Spring Market is a software platform for creating and selling online courses;

Memberluxe – a service for creating courses based on WordPress;

Microsoft Teams is a corporate platform that combines chat, meetings, notes and attachments in the workspace;

EdApp – the virtual class works harmoniously with Zoom and Microsoft Teams video conference platforms;

Google Classroom is a free web service for educational institutions designed to simplify the creation, distribution and assessment of assignments in a paperless way. Through this product, remote testing and exams are conducted.

Ukrainian educational institutions mainly use Zoom platforms based on Google Classroom, Skype, Moodle, Google Meet. At the same time, there are several types (forms) of distance learning:

- 1) correspondence education, when students receive educational materials, tests or exam questions by e-mail or by attaching them to a file in Google Class and work, receiving some help from the teacher via mail, phone or chat;
- 2) e-learning through a computer, Google Drive, CDs or DVDs, and certain computer programs;
- 3) online learning in the format of dialogue is its own interactive learning [6, c. 142-143].

Usually, all three forms are used.

Distance learning of mathematical disciplines, in particular, has its own peculiarities and difficulties, because it is necessary not only to pronounce the text and communicate with the listeners, but also to write

formulas, draw graphs, and write down proofs of theorems. This can be done in one of three ways:

the first method is using a tablet or an online whiteboard with a mouse, but you need to get used to it, and it is sometimes quite difficult if there are too many formulas and graphs;

the second way is to direct the webcam not at the teacher, but at his desk so that the listeners can see what he writes on the sheets of paper. At the same time, if you can use a regular pen when working in Skype, then you have to use markers when working in the Zoom platform because the video quality is lower in Zoom. The speed of teaching in this way is slightly higher than in the first (even if the teacher has an online blackboard). Its advantage also lies in the fact that the sheets with the recorded lesson are saved and can be reused in the future;

the third way is to gradually teach pre-prepared presentation materials during the lesson: text, formulas, graphics and drawings. But this is static information, and «live» interactive communication with the audience, the dynamics of showing material, and answering questions is lost.

It is clear that distance education will spread in the world, and especially in Ukraine due to its current military situation, and new platforms and services will be developed. However, based on our own experience, we want to put forward proposals for the improvement of already existing platforms to adapt them for more convenient teaching of mathematical disciplines and those related to them. In particular, the google.classroom platform, which is used for testing and exams, needs such improvements.

1. Google.classroom forms are intended more for humanities. However, teachers of exact sciences also have to use them: mathematical disciplines (algebra and geometry, probability theory and mathematical statistics, discrete mathematics, mathematical analysis, numerical methods, etc.), physics, chemistry, economics, etc. Many formulas and graphs need to be entered in the tests and tasks of these subjects, but in google.classroom «forms» there is no possibility to directly enter a formula or graph. It is necessary to first convert them into a picture format with the extension jpg or jpeg, and then convert them into a form through a file (see Fig. 1), which is very inconvenient and time-consuming.

Probability theory and mathematical statistics

Questions Answers 35 Settings In total: 50

Enter the correct equality: *

☐ Version 1

$P_n = A_n^m * C_n^m$

☐ Version 2

$C_n^m = A_n^m * P_m$

☐ Version 3

$C_n^m = A_n^m * P_n$

Fig. 1. The method of entering formulas into the google.classroom «form» is not convenient enough

In addition, a figure (both in the text of the task and in the answer options) can be inserted only once, but in the text of the task, there can be several formulas (translated into figures). In this case, a teacher has to convert the entire text of the task into a jpg or jpeg picture format. Therefore, it would be appropriate to avoid this shortcoming and allow teachers to simply insert the formulas in the «Option» or «Task text» lines, and not as a figure located below these lines.

2. It would be great to make it possible to type superscript and subscript indexes that are not available yet. To transfer such indexes, it is also necessary to convert them into a picture format. It is also welcome to provide an ability to enter directly other symbols and letters in the «Option» or «Task text» lines.

3. The same applies to entering pictures into the «form» - it is more convenient to enter them directly in the text of the task itself, and not by inserting it through a file with the extension jpg or jpeg (see Fig. 2) that takes extra time (a picture has to be first translated into graphic format either jpg or jpeg, and then add it to the «form» using a paste special).

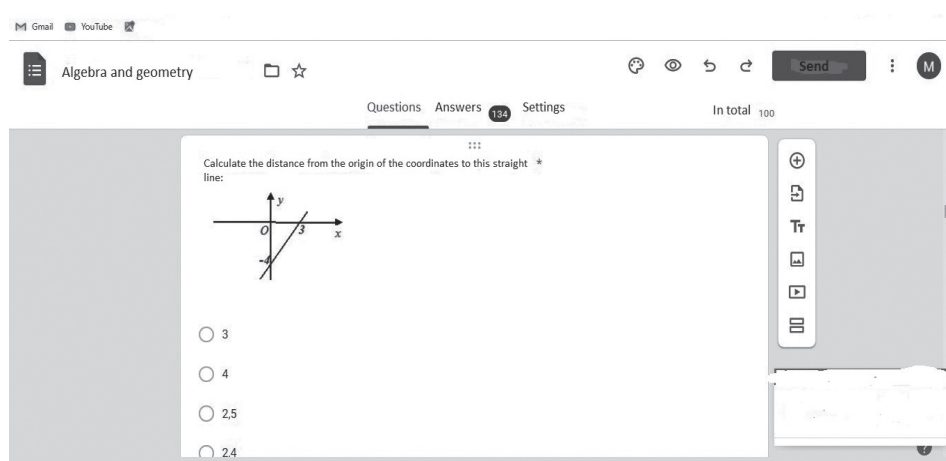

Fig. 2. Entering the «form» of the drawings takes a lot of time

4. Conclusions

The distance learning platforms widely used in Ukraine (Zoom, Google Class, Moodle, Google Meet) for teaching mathematical science still have several shortcomings. There are some proposals in the article on how to overcome some of these flaws. Next, in our opinion, some exemptions should be made for those students who are mobilized and are at the front or in military units and intend to continue their studies, avoiding just sending these students on academic leave. And taking into account frequent power outages, which, moreover, occur at different times for different cities and even districts of the same city, it is necessary to switch to distance learning in the format of dialogue to a rolling schedule of classes, and those who could not participate in the class should send (preferably in automatic mode) an electronic or paper copy of the lesson. It would also be good to purchase online boards for students so that communication with the teacher is continuous, flexible and fast.

References:

1. Андрусенко Н. В. Дистанційне навчання в Україні / Н. В. Андрусенко // Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія: матеріали міжвузівського вебінару 31 березня 2017 року. – Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2017. – С. 7-9.

2. Блажко О. Сучасні тенденції розвитку дистанційного навчання студентів у ВНЗ / О. Блажко // Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія: матеріали міжвузівського вебінару 31 березня 2017 року. – Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2017. – С. 10-11.
3. Бурда М., Васильєва Д. Особливості навчання математики в умовах воєнного стану (методичні рекомендації) / М. Бурда, Д. Васильєва // Математика в рідній школі. – 2022. – № 4 – 5. – С. 6-15.
4. Васильєва Д. Стан дистанційного навчання математики під час війни в Україні // Український педагогічний журнал. – 2022. – № 2. – С. 38-42.
5. Глазова В., Весела К. Елементи дистанційного навчання при вивченні математики в школі, В. Глазова, К. Весела // Збірник наукових праць фізико-математичного факультету ДДПУ, 2015. – С. 91-96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/35877116> (дата звернення: 4.02.2023).
6. Годованюк Т. Дистанційний курс навчання методики математики / Т. Годованюк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 3. Фізика і математика у вищій і середній школі. – 2016. – С. 54-59.
7. Дистанційне навчання в глобалізованому світі: Міжвузівський науково-методичний семінар. Тези доповідей. – Київ: Київський нац. торг.-екон. ун-т, 2021. – 101 с.
8. Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (20-21 квітня 2021 року, м. Суми). – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2021. – 304 с.
9. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні (затверджено Постановою МОН України В. Г. Кременем 20 грудня 2000 р.).
10. Мала І. Дистанційне навчання як дієвий інструмент управлінської освіти / І. Мала // Вчені записки Університету «КРОК». – 2022. – № 2(66). – С. 132-150.
11. Романовський О. Г., Квасник О. В., Мороз В. М., Підбуцька Н. В., Резнік С. М., Черкашин А. І., Шаповалова В. В. Фактори розвитку та напрями вдосконалення дистанційної освіти навчання в системі вищої освіти України / О. Г. Романовський [та ін.] // Інформаційні технології та засоби навчання. – 2019. – Т. 74. – № 6. – С. 20-35.
12. Ткачова Н. М., Казанська О. О. Дистанційне навчання як дієвий інструмент державного управління в сфері освіти / Н. М. Ткачова, О. О. Казанська // Зб. наукових праць міжнародної науково-практичної конференції «Les tendances actuelles de la mondialisation de la science mondiale collection de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ», 03 квітня 2020 р. – Монако, МСО, 2020. – Т. 1. – С. 68-71.

Transliteration of References:

1. Andrusenko N. V. Dystantsiine navchannia v Ukraini / N. V. Andrusenko // Dystantsiine navchannia yak suchasna osvittia tekhnolohiia: materialy mizhvuzivskoho vebinaru 31 bereznia 2017 roku. – Vinnytsia: VTEI KNTEU, 2017. – S. 7-9. [in Ukraine].
2. Blazhko O. Suchasni tendentsii rozvytku dystantsiinoho navchannia studentiv u VNZ / O. Blazhko // Dystantsiine navchannia yak suchasna osvittia tekhnolohiia: materialy mizhvuzivskoho vebinaru 31 bereznia 2017 roku. – Vinnytsia: VTEI KNTEU, 2017. – S. 10-11. [in Ukraine].
3. Burda M., Vasylieva D. Osoblyvosti navchannia matematyky v umovakh voiennoho stanu (metodychni rekomendatsii) / M. Burda, D. Vasylieva // Matematika v ridnii shkoli. – 2022. – № 4 – 5. – S. 6-15. [in Ukraine].
4. Vasylieva D. Stan dystantsiinoho navchannia matematyky pid chas viiny v Ukraini // Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal. – 2022. – № 2. – S. 38-42. [in Ukraine].
5. Hlazova V., Vesela K. Elementy dystantsiinoho navchannia pry vyvchenni matematyky v shkoli, V. Hlazova, K. Vesela // Zbirnyk naukovykh prats fizyko-matematichnoho fakultetu DDPU, 2015. – S. 91-96 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.academia.edu/35877116> (data zvernennia: 4.02.2023). [in Ukraine].
6. Hodovaniuk T. Dystantsiinyi kurs navchannia metodyky matematyky / T. Hodovaniuk // Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 3. Fizyka i matematika u vyshchii i serednii shkoli. – 2016. – S. 54-59. [in Ukraine].
7. Dystantsiine navchannia v hlobalizovanomu sviti: Mizhvuzivskyi naukovometodychnyi seminar. Tezy dopovidei. – Kyiv: Kyivskyi nats. torh.-ekon. un-t, 2021. – 101 s. [in Ukraine].
8. Innovatsiinyi rozvytok vyshchoi osvity: hlobalnyi, yevropeyskyi ta natsionalnyi vymiry zmin: materialy VII Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (20-21 kvitnia 2021 roku, m. Sumy). – Sumy: SumDPU im. A. S. Makarenka, 2021. – 304 s. [in Ukraine].
9. Kontseptsiiia rozvytku dystantsiinoi osvity v Ukraini (zatverdzheno Postanovoiu MON Ukrainy V. H. Kremenem 20 hrudnia 2000 r.). [in Ukraine].
10. Mala I. Dystantsiine navchannia yak diievyi instrument upravlinskoi osvity / I. Mala // Vcheni zapysky Universytetu «KROK». – 2022. – № 2(66). – S. 132-150. [in Ukraine].
11. Romanovskiy O. H., Kvasnyk O. V., Moroz V. M., Pidbutska N. V., Reznik S. M., Cherkashyn A. I., Shapovalova V. V. Faktory rozvytku ta napriamy vdoskonalennia dystantsiinoi osvity navchannia v systemi vyshchoi osvity Ukrainy / O. H. Romanovskiy [ta in.] // Informatsiini tekhnolohii ta zasoby navchannia. – 2019. – T. 74. – № 6. – S. 20-35. [in Ukraine].
12. Tkachova N. M., Kazanska O. O. Dystantsiine navchannia yak diievyi instrument derzhavnogo upravlinnia v sferi osvity / N. M. Tkachova, O. O. Kazanska //

Zb. naukovykh prats mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Les tendances actuelles de la mondialisation de la science mondiale collection de papiers scientifiques «ΛΟΗΟΣ», 03 kvitnia 2020 r. – Monako, MCO, 2020. – T. 1. – S. 68-71. [in Ukraine].

Authors

Mykola Fedorovych Mormul
*Associate Professor, University of Customs
and Finance,
PhD in Engineering, Associate Professor,
Dnipro, Ukraine*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8036-3236>
E-mail: nikolaj.mormul@gmail.com

Dmytro Mykolajovich Shchytov
*PhD in Economic, Dnipro Faculty of Management
and Business of the Kyiv University of Culture,
Dnipro, Ukraine*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4306-8016>
E-mail: dmytro.shchytov@gmail.com

Olexandr Mykolajovich Shchytov
*PhD in Physic and Mathematics, Lyceum № 100,
Dnipro, Ukraine*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1435-2918>
E-mail: alexander.shchytov@gmail.com

Lyabov Anatoliivna Romanchuk
PhD in Philology, Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5759-0126>
E-mail: bokov.net.ru@gmail.com

Tetjana Anatoliivna Chupilko
*University of Customs and Finance,
PhD in Engineering, Associate Professor, Kamenskoe,
Dnipropetrovsk region, Ukraine*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3154>
E-mail: tata2461@ukr.net

Abstract

МИКОЛА МОРМУЛЬ, ДМИТРО ЩИТОВ, ОЛЕКСАНДР ЩИТОВ, ЛЮБОВ РОМАНЧУК, ТЕТЯНА ЧУПІЛКО. **Шляхи вдосконалення дистанційного навчання математики в умовах воєнного стану в навчальних закладах України.** Після 24 лютого 2022 року хід історії нашої країни різко змінився, а життя українського студентства перейшло в новий формат. Але, хоча у пріоритеті стали питання власної безпеки, адекватного емоційно-психологічного стану, забезпечення теплом та електроенергією, продуктами харчування й товарами першої необхідності, тим не менш навчання не зменшило свого значення і в нових умовах. Знання – це основна зброя, з якою студент піде в майбутнє. Освічені люди допоможуть відбудовувати нашу державу після війни. Дистанційне навчання із використанням інформаційних технологій – одна з сучасних форм навчання – набуло особливого значення та розвитку за цих умов. У статті розглянуто сучасні платформи, які призначені для такого навчання, переваги та недоліки дистанційної форми навчання, а також внесено низку пропозицій, які зможуть удосконалити процес підготовки та проведення заняття у дистанційній формі.

Ключові слова: дистанційне навчання, платформа, конференція, вебінар, чат-заняття, Google.classroom, Zoom, Skype, воєнний стан, математика.

MYKOŁA MORMUL, DMYTRO SZCZYTOW, OLEKSANDR SZCHYTOW, LJUBOW ROMANCZUK, TETYANA CZUPILKO. **Sposoby usprawnienia zdalnego nauczania matematyki w warunkach stanu wojennego w ukraińskich placówkach oświatowych.** Po 24 lutego 2022 roku bieg historii naszego kraju zmienił się diametralnie, a życie ukraińskich studentów nabrało nowego formatu. Ale choć kwestie bezpieczeństwa osobistego, odpowiedniego stanu emocjonalnego i psychicznego, zaopatrzenia w żywność i artykuły pierwszej potrzeby stały się priorytetem, to edukacja nie straciła na znaczeniu w nowych warunkach. Wiedza jest główną bronią, z którą uczeń pójdzie w przyszłość. Wykształceni ludzie pomogą odbudować nasze państwo po wojnie. Kształcenie na odległość przez Internet – jedna z nowoczesnych form uczenia się – nabrało w tych warunkach szczególnego

znaczenia i rozwoju. W artykule przeanalizowano nowoczesne platformy przeznaczone do takiego szkolenia, zalety i wady tej formy szkolenia, a także przedstawiono szereg propozycji, które mogą usprawnić proces tworzenia i prowadzenia klasa w formie zdalnej.

Słowa kluczowe: kształcenie na odległość, platforma, konferencja, webinar, zajęcia na czacie, Google.classroom, Zoom, Skype, stan wojenny, matematyka.

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.06>

This publication was made with the funds of a joint Grant of EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Svitlana NUZHNA

Innovative experimental activities in the education system of Ukraine in the conditions of war

SVITLANA NUZHNA. Innovative experimental activities in the education system of Ukraine in the conditions of war. *The problem of organizational transformation of the educational process with the beginning of the war in Ukraine is considered. Attention is focused on the role of innovative technologies to ensure a safe situation for the continuation of the educational process using all available forms: online (with the use of IT technologies), offline and in a mixed mode. The effectiveness of the use of modern information and web technologies to build a communication environment for education seekers has been proven. The top 100 learning tools of 2022 are characterized and have been implemented in all forms of learning: formal, informal, experimental and social. Examples of the application of the modular object-oriented dynamic platform Moodle for distance education in higher education institutions are presented. The use of Google digital tools, namely Google Classroom, in the educational process is proposed. Determining the rapid spread of the mobile Internet in the 21st century, it is emphasized that this provides an opportunity to*

introduce mobile gadgets into the educational environment of educators. One of the examples of such application is the use of QR codes to access information and implement the educational process. All considered modern technologies contribute not only to high-quality education, but also to the formation of digital competence of both students and teachers.

Keywords: *innovative technologies, educational activity, Google digital tools, learning tools, distance learning, mobile gadgets.*

1. Introduction

Military events, which are taking place with the beginning of the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine, are a stress for all participants of the educational process. Under such conditions, the role of innovative technologies in the educational environment to ensure a high level of education quality in accordance with the civilizational and national challenges of the 21st century is significantly increasing.

The spread of innovative technologies in the field of education has become an objective pattern determined by the new philosophy of education. Innovations should be considered as efficient and productive novations in the content, methods, means and forms of education and personal training, in the management of the education system, in the organization of the educational process, in the structure of educational institutions.

Innovations became especially relevant with the beginning of a large-scale war, when it became vital to make quick, non-standard, essentially innovative decisions.

The functioning of the education system in the conditions of martial law is characterized by an intensive search for new approaches to learning, innovative forms of organization of the educational process, effective pedagogical and information technologies. That is why supporting the active implementation of innovations in the educational sector during the war is one of the most relevant innovations today [1].

The educational process can only be considered perfect if it ensures not only the successful satisfaction of today's social demands, but also determines general approaches to solving future problems. The formation of the intellectual elite of the nation – scientists, researchers, public figures, innovators-entrepreneurs – is another basic component of education development, it is the support of future leaders of world science and Hi-tech, the introduction of STEM education, that is, the use of modern educational technologies.

2. Main results of the research

Today, the concept of “educational technologies” is interpreted differently and is broader and more comprehensive in the educational environment. In the 21st century, educational technology is a theoretically grounded system of ordered professional actions of a teacher, which, with the optimality of resources and efforts, is guaranteed to ensure the effective implementation of the educational goal and the possibility of reproducing the process by any teacher, regardless of his skill level.

Innovation in education is considered as a realized innovation in the content, methods, techniques and forms of educational activity and personality education (such as methods, technologies), in the content and forms of organizing the management of the educational system, as well as in the organizational structure of educational institutions, in the means of education and upbringing and in approaches to social services in education. This significantly increases the quality, efficiency and effectiveness of the educational process, therefore pedagogical innovations, in accordance with the features of the latest processes in education, should cover certain theoretical blocks of concepts and principles, that is: the creation of new things in the system of education and pedagogical science, the perception of new things by the socio-pedagogical community, the application pedagogical innovations, a system of recommendations for theoreticians and practitioners regarding knowledge of innovative educational processes in education and their management.

It is worth noting that in this difficult time, the educators themselves have become more active in searching for ways to solve problems in the organization of training of education seekers, using modern information technologies. But, considering modern information technologies, the process of obtaining an education by students can take place both within the educational process directly in educational institutions and outside them. Therefore, it is impossible to leave only the teacher the right to choose educational technologies.

Analyzing the introduction and use of computer equipment and information technologies in the educational process of higher education institutions of Ukraine from the second half of the 50s to the beginning of the 90s of the 20th century allows to identify the following historical stages:

- 1) emergence of programmed learning algorithms (50s of the 20th century);

- 2) emergence of automated learning support technologies (60s of the 20th century);
- 3) the appearance of the first computer training systems and the development of the first educational environments (70s of the 20th century);
- 4) nationwide support of computer equipment and technologies at all levels of education, development of intelligent educational systems and virtual reality systems (80s of the 20th century).

What we have today in the 21st century – the World Wide Web, communication services, the development of interactive technologies, Web 2.0 have created all the conditions for the use of blogs, social networks, collective encyclopedias, photo, video, audio hosting, Wikipedia in the educational process – all this contributes to the intensification of learning [2]. Under the influence of web services, the model of education is also transformed, which is manifested in:

- openness to society of educational materials at all levels;
- openness of the results of scientific research regardless of geographical, socio-economic and other factors;
- openness of the educational process and availability of tools for collective work.

Attention began to be paid to the organization of interaction between users of Internet services in the form of public exchange of information resources and mutual evaluation. Web technologies made it possible to build a communication environment for education seekers. The educator becomes an active element of the system, which not only controls and directs his activity, but also allows him to influence the functioning and filling of the system itself.

2021 was a year of experimentation with the progressive use of tools, when users of information resources tried new things. 2022 was a year of consolidation – when users began to return to their reliable, old and favorite means of communication. In fact, many instruments that lost relevance in 2021 regained their lost positions in 2022.

The 100 Best Learning Tools of 2022 was created from the 16th annual survey and provides a visual representation of the tools on the list and how they are used in different contexts (Figure 1) [3]. The top of these tools was divided into three groups: tools for personal learning, tools for learning in workplaces and educational environments.

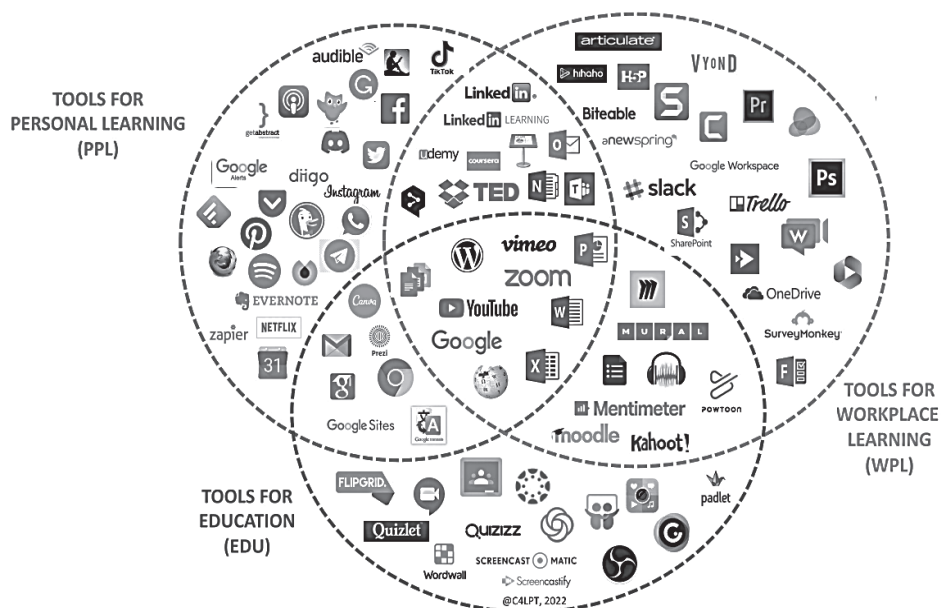

Fig 1. TOP 100 Best Learning Tools of 2022

All these tools are used for learning, which happens every day in different ways: formal and informal learning, experiential and social learning.

Formal Learning – tools and platforms that can be used to create, deliver, host and manage formal learning experiences and self-directed learning.

Informal learning is the tools and platforms that a person uses to learn something for themselves.

Experiential learning – tools and platforms used as part of everyday activities (work/life) that allow people to learn as a by-product of these activities.

Social learning – tools and platforms that can support interaction and cooperation between people.

Figure 2 therefore shows the context in which each of the top 100 tools is used and is an indicator of how learning can be fully supported to ensure a holistic approach to learning and development.

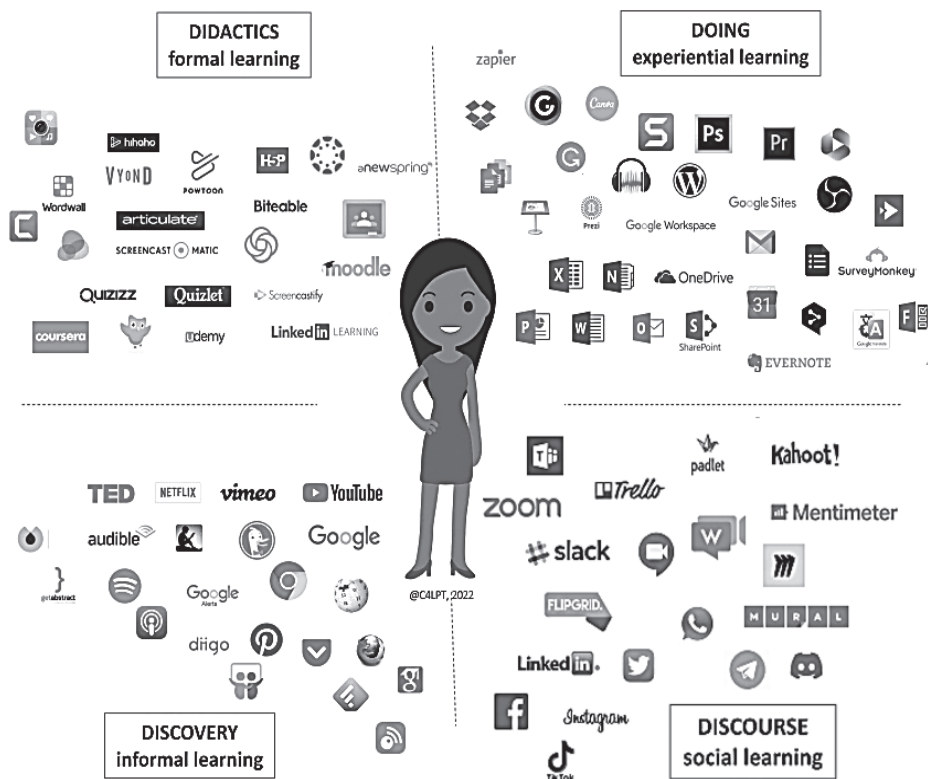

Fig 2. TOP 100 tools for learning by learning methods

Table 1 lists the 20 of the top 100 learning tools that received the highest ranking in an annual ranking from the Center for Technology for Learning and Work.

The top five tools on the list were actually the unbroken leaders: YouTube, PowerPoint, Google Search, Microsoft Teams, and Zoom – a good indication of how people and organizations see ‘learning’ today – namely not just learning/learning activities.

Table 1. Top 20 learning tools

TOP 20 OUT OF 100	Tool / Site	Using	Study groups		
			PPL	WPL	EDU
1	YouTube https://www.youtube.com	The YouTube.com website allows you to upload, save and show videos to users of the resource. This service is the largest place for hosting video files in the world, which contains videos on various topics: educational lessons and video lectures, artistic or thematic films, cartoons, music videos, vlogs (video blog), humorous programs. Today, YouTube.com is a versatile and perfectly adapted tool for conducting business and distributing various video information. It is optimized to work in 79 countries and can recognize data in 51 languages of the world, creating captions for videos.	☑	☑	☑
2	PowerPoint	Presentation software.	☑	☑	☑
3	Google Search https://www.google.com.ua	A giant powerful search engine Google.com. This resource allows: to search for information on request; image search; detailed search. Google.com simplifies the selection of specific information among already selected sources according to certain parameters. Google also implemented the voice search function to make it easier for people with disabilities. In addition, on the site you can set up personal or corporate mail, set up contextual advertising for promotion, save documents, determine the location, monitor statistics and perform several other operations.	☑	☑	☑
4	Microsoft Teams https://www.microsoft.com/uk-ua/microsoft-teams/download-app	A corporate platform for cooperation that combines chat, meetings, notes and attachments in the workspace. Developed by Microsoft as a competitor to the most popular corporate solution Slack.	☑	☑	☑
5	Zoom https://zoom.us	Video meeting platform.	☑	☑	☑
6	Google Docs & Drive	Office suite/file sharing platform.	☑	☑	☑
7	LinkedIn https://ua.linkedin.com/	A professional social network for finding and establishing business contacts.	☑	☑	

8	Word	A text editor for creating, editing and maintaining document flow at enterprises and organizations.	✓	✓	✓
9	Canva https://www.canva.com/uk_ua/osvita/	A graphic design platform that allows users to create graphics, presentations, posters and other visual content for social networks. The service offers a large bank of images, fonts, templates and illustrations.	✓		✓
10	Wikipedia https://uk.wiktionary.org/wiki/	Online encyclopedia.	✓	✓	✓
11	Slack https://slack.com	Corporate messenger for teamwork. Launched in beta in August 2013, the public release took place on February 12, 2014.		✓	
12	Excel	A spreadsheet processor for working with data, analyzing it and graphically presenting it, contains powerful tools for forecasting and optimizing work with data.	✓	✓	✓
13	Twitter https://twitter.com/	Social network.	✓		
14	WordPress https://uk.wordpress.org	Freely distributed open-source content management system; written in PHP; database server – MySQL. The scope of application ranges from blogs to fairly complex news resources.	✓	✓	✓
15	Articulate https://articulate.com	E-learning tools.		✓	
16	Kahoot https://kahoot.it/	Live interaction tool. A game learning platform used in schools and other educational institutions.		✓	✓
17	Mentimeter https://www.mentimeter.com/	Online service for creating and conducting instant polls in the audience and during webinars. The main features and limitations of the free version of the service: with one access code, you can give students access to no more than two surveys of the general or advanced type, as well as five questions in the Quiz mode; the teacher can create an unlimited number of surveys of different types using different access codes, as well as organize them in his profile in folders; you can create online presentations with an unlimited number of text slides, to which you can also add images or links, as well as embed videos, add polls [4].		✓	✓
18	Instagram https://www.instagram.com	Photo sharing social network.	✓		
19	Facebook https://uk-ua.facebook.com/	Social network.	✓		
20	Vimeo https://vimeo.com/	Video hosting and sharing platform.	✓	✓	✓

Here's how the top 100 learning tools of 2022 were divided into 5 key areas [3] (Figure 3).

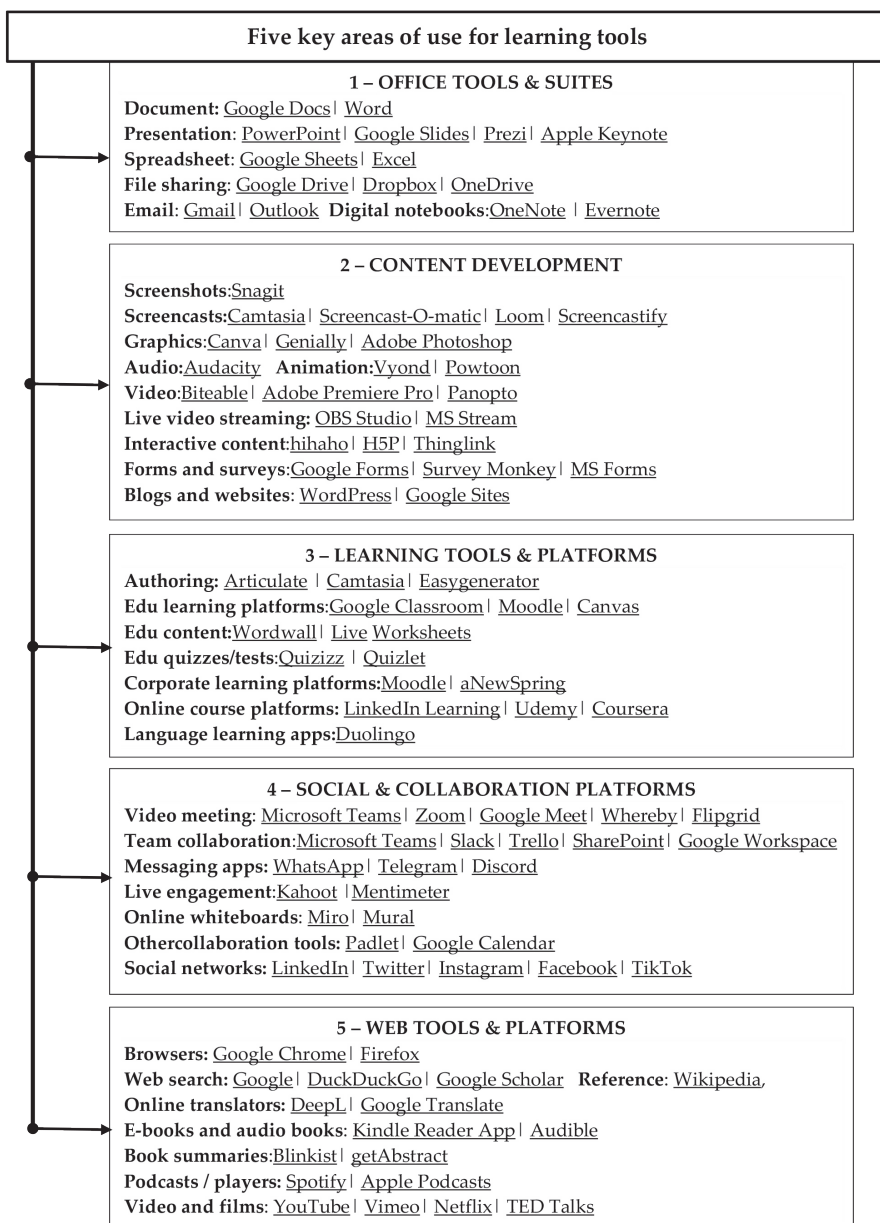

Fig 3 – Areas of use of the TOP 100 educational tools

If we consider the tools as educational technologies, then all of them are aimed at the professional development of pedagogical and scientific-pedagogical workers in terms of the organization of the educational process using forms, methods, techniques and ways of learning, which will allow to activate the educational and cognitive activity of students/pupils.

The modern present of the educational process, for example in higher educational institutions, is the creation of such a high-tech information-communication educational-scientific environment in which an educator is every day in the process of the entire period of study at a higher school, which must meet the needs of the information society, the current state of the development of science and technology, global educational standards and to promote the formation of information and communication competences of all participants in the educational process, from the professor to the student.

Among the innovative technologies, based on which a new educational environment is created in higher education institutions, where students can access educational materials at any time and in any place, there are electronic (distance, mobile) learning technologies, the use of which makes the educational process more attractive, democratic, comfortable and will stimulate students to self-education and lifelong learning.

Many educational institutions have opened freely accessible platforms with their educational materials. One of the means of information and communication technologies that meets the specified conditions is the Moodle system – a modular object-oriented dynamic learning environment, which is a freely distributed educational content management system.

The Moodle system provides an opportunity to organize a full-fledged educational process, including learning tools, a system for monitoring and evaluating students' educational activities, as well as other necessary components of the electronic learning system. Moodle is recommended to educational institutions as the most developed electronic learning system with a multilingual interface, in particular, the localization of the system in the Ukrainian language.

In many universities of Ukraine, the distance learning platform Moodle is used in the educational process. All measures of the educational process using Moodle distance technologies allow authorized access to the information and communication tools of the distance learning organization of the system, the ability to determine the start and end time of access, the duration of tasks, and the ability to check the results of tasks. For communication between teachers and

students, a set of educational and methodical materials is created in Moodle for each discipline: lectures, practical work for subgroups and groups, questions for self-examination, independent and control work.

When uploading subject materials to Moodle, the teacher has the opportunity to connect students to the course, limit access to specific course topics, and set the deadline for practical, independent and control work. The system's capabilities allow you to view and review the course materials, check and evaluate completed tasks, and conduct consultations on completing tasks in the chat. In addition, even if the student received a grade, the system has the possibility to change the results, time to revise the work or correct errors. The teacher independently adjusts the actions within the course.

Remote communication of the participants of the educational process can be carried out through means of communication built into the Moodle system, e-mail, messengers (Viber, Telegram, etc.), video conferences (MS Teams, ZOOM, Google Meet, Skype, etc.), forums, chats, etc.

So, thanks to the concept of open software, which the developers of the system profess, the features of the technological platform and its functional capabilities, Moodle is becoming more and more widespread in the world information and educational space. Today, the Moodle system is used not only in universities, but also in secondary schools, non-profit organizations, private companies, individual teachers and even parents who teach their children independently.

An analogue of the Moodle system for organizing the educational process is the use of Google's digital tools, namely, Google Class.

Google Classroom is a universal place for teaching and learning. The easy-to-use and secure tool helps teachers manage, measure and enrich the learning process. Google Classroom allows you to combine all learning tools in one place and manage several classes in one place. Any member of the school community can get started with Class in minutes. It is possible to work simultaneously on one document with the whole class or communicate face-to-face using Google Meet; empower teaching and learning from anywhere, on any device, and make your classroom more flexible and mobile.

In addition to Classroom, Google offers several services and tools for various needs, including educational ones. Most of them are web applications that only require the user to have a browser in which they work and an Internet connection. This allows you to use data at any point on the planet and not be tied to one computer. The advantages of Google

services and tools are the availability of a centralized data repository and a well-thought-out user interface.

The Ministry of Education and Science of Ukraine, with the support of Google Ukraine, is organizing free training within the framework of the “Google Digital Tools for Education” program, which will be carried out during 2022/2023, in order to expand the possibilities of using digital tools for the organization of distance learning and increase the efficiency of the educational process. academic year [5, 6].

The rapid spread of mobile Internet and compact devices has opened a lot of opportunities to the world. In this regard, such an educational trend as mobile learning is becoming more and more relevant. Today's practice shows that mobile devices and applications are easily integrated into the learning process and make it more effective. The student of the 21st century is progressive and has access to any information from world sources with the help of his gadgets. Students themselves are using mobile technologies more and more and use them regularly in their personal lives. Therefore, it is not surprising that for today's young people it will not be difficult to use mobile devices for learning, and not only for their specific needs. One example of such an application is the use of QR codes to access information. It is the active use in everyday life, the ease of reading and coding, and the presence of smartphones in most of the population that made the use of QR codes popular among teachers and students for education. After installing the recognition program, the student can instantly enter text information into his phone, add contacts to the address book, follow web links, send SMS messages, watch lectures and take tests during the educational process.

It is worth noting that modern technologies contribute not only to the high-quality study of educational subjects, but also to the formation of digital competence of both students and teachers. The use of mobile phones in classes leads to saving time, increasing the motivation of educators and high-quality feedback between teachers and students

During distance learning, test control is widely used to determine the level of knowledge, which fully considers all control functions. Test control of students' knowledge, abilities and skills makes it possible to assess students' academic performance effectively and objectively. Many programs and services are used to create tests, to control students' knowledge, for example, Online Test Pad, it is also possible to create a test using Google Forms or on the Moodle platform, etc. The innovative testing system for educators from schoolchildren to students on the Vseosvita website is easy to use.

3. Conclusions

Therefore, both during the war and after its end, the main task of the educational sector is and will be ensuring the quality of education at all levels. Therefore, it is quite natural to carry out scientific research in education and implement their results in work practice, to introduce innovative technologies, to provide educational institutions with new teaching aids, scientific methodical and educational literature.

Today, every educator of the 21st century must be clearly aware of the trends in educational technologies for the intensification of learning and master the skills of using these technologies in 21 days. As we can see, despite the difficult conditions in which our country is today, innovative and research-experimental activity in the education system continues, and its result is new pedagogical thinking, new pedagogical ideas, forms of education and models of organizing the educational process.

References:

1. Хронологія подій у сфері освіти та науки в умовах воєнного стану. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/hronologiya-podij-u-sferi-osviti-ta-nauki-v-umovah-voyennogo-stanu>
2. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Top 100 Tools for Learning 2022 Results of the 16th Annual Survey Top 100 Tools for Learning 2022 Results of the 16th Annual Survey URL: <https://www.toptools4learning.com/>
4. Центр навчальних та інноваційних технологій URL: <https://ceit.ucu.edu.ua/resursy/instrumenty/testi-ta-opituvannya/mentimeter/>
5. Лист Міністерства освіти і науки України №1/12471-22 від 24.10.2022 «Про рекомендований розподіл і використання комп'ютерного обладнання, яке передається в рамках співробітництва з партнерами з розвитку для забезпечення потреб освіти». URL: https://osvita-omr.gov.ua/wp-content/uploads/2022/11/1_12471-22-3.pdf
6. Академія цифрового розвитку. URL: <https://www.digitalacademy.in.ua>

Transliteration of References:

1. Chronology of events in the field of education and science under martial law. Official website of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/news/hronologiya-podij-u-sferi-osviti-ta-nauki-v-umovah-voyennogo-stanu> [in Ukraine].
2. Official website of the State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukraine].

3. Top 100 Tools for Learning 2022 Results of the 16th Annual Survey. Retrieved from: <https://www.toptools4learning.com/> [in Ukraine].
4. Center for educational and innovative technologies. Retrieved from: <https://ceit.ucu.edu.ua/resursy/instrumenty/testi-ta-opitivannya/mentimeter/> [in Ukraine].
5. Letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine 1/12471-22 dated October 24, 2022 «On the recommended distribution and use of computer equipment, which is transferred as part of cooperation with development partners to meet educational needs.» Retrieved from: https://osvita-omr.gov.ua/wp-content/uploads/2022/11/1_12471-22-3.pdf [in Ukraine].
6. Academy of digital development. Retrieved from: <https://www.digitalacademy.in.ua> [in Ukraine].

The Author

Svitlana Nuzhna
*PhD in Economics,
Associate Professor,
Associate Professor Department of
Information Systems and Technologies,
Dnipro State Agrarian and Economic University,
Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6850-4016>
PUBLONS: <https://publons.com/researcher/4120840/>
E-mail: nuzhna.s.a@dsau.dp.ua, snuzhnaya@ukr.net*

Abstracts

СВІТЛАНА НУЖНА. Інноваційна експериментальна діяльність в системі освіти України в умовах війни. Розглянуто проблему організаційної трансформації освітнього процесу з початком війни в Україні. Зосереджено увагу на ролі інноваційних технологій для забезпечення безпекової ситуації продовження освітнього процесу з використанням усіх доступних форм: онлайн (із застосуванням ІТ-технологій), офлайн та у змішаному режимі. Доведено ефективність використання сучасних інформаційних та веб-технологій для побудови комунікаційного середовища здобувачів освіти. Охарактеризовано 100 найкращих інструментів для навчання 2022 року, які були впроваджені в усі форми навчання: формальне, неформальне, експериментальне та соціальне. Наведено приклади застосування модульної об'єктноорієнтованої динамічної

платформи Moodle для дистанційної форми навчання в закладах вищої освіти. Запропоновано використання у навчальному процесі цифрових інструментів Google, а саме, Google Classroom. Визначаючи стрімке поширення мобільного Інтернету у XXI столітті, наголошено, що це надає можливість впровадження мобільних гаджетів у навчальне середовище освітян. Одним з прикладів такого застосування, є використання QR-кодів для доступу до інформації та здійснення освітнього процесу. Всі розглянуті сучасні технології сприяють не лише якісному навчанню, а й формуванню цифрової компетентності як здобувачів освіти, так і викладачів.

Ключові слова: інноваційні технології, освітня діяльність, цифрові інструменти Google, інструменти навчання, дистанційна форма навчання, мобільні гаджети.

SWIŁANA NUŻNA. **Innowacyjna eksperymentalna działalność w ukraińskim systemie oświaty w warunkach wojny.** W artykule autorka przybliżyła problem transformacji organizacyjnej procesu kształcenia po wybuchu wojny w Ukrainie. Szczególną uwagę zwrócono na rolę innowacyjnych technologii w zapewnieniu uczniom bezpieczeństwa i kontynuacji nauki w ukraińskich szkołach w różnych trybach: zdalnym (wykorzystanie nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych), stacjonarnym i hybrydowym. Udowodniono skuteczność wykorzystania nowoczesnych technologii informacyjnych i technologii webowych w celu stworzenia komunikacyjnego środowiska dla uczniów szkoły średniej. Autorka scharakteryzowała 100 najlepszych narzędzi do nauki w 2022 roku, które efektywnie wspomagają różne typy edukacji: formalną, nieformalną, społeczną i eksperymentalną. Przytoczono przykłady efektywnego wykorzystania platformy e-learningowej Moodle do nauczania zdalnego w szkołach wyższych. Autorka proponuje wykorzystanie narzędzi Google, a mianowicie Google Classroom podczas nauczania. Biorąc pod uwagę dynamikę upowszechnienia mobilnego dostępu do internetu w XXI wieku, autorka podkreśla, że pozwala to wykorzystywać urządzenia mobilne przez nauczycieli do celów edukacyjnych. Jednym z przykładów efektywnego zastosowania nowoczesnych technologii, jest wykorzystanie kodów QR w edukacji, które ułatwiają dostęp do materiałów i usprawniają proces edukacji. Wszystkie opisane nowoczesne technologie nie tylko usprawniają proces nauczania, ale też sprzyjają kształtowaniu kompetencji cyfrowych u uczniów i nauczycieli.

Słowa kluczowe: innowacyjne technologie, działania edukacyjne, cyfrowe narzędzia Google, narzędzia do nauki, kształcenie na odległość, gadżety mobilne.

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.07>

This publication was made with the funds of a joint Grant of EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Karinna SARDARIAN

The educational process and scientific activity in Ukraine under martial law

KARINNA SARDARIAN. The educational process and scientific activity in Ukraine under martial law. *In this article I consider the possibilities of the educational process for pupils, students, teachers in Ukraine and outside of it under martial law. I also outline opportunities for participants of the educational and scientific process to carry out the educational process within the framework of exchange programs with European educational institutions. This allows pupils, students and teachers to be realized in professional activity despite unfavorable social, economic and political conditions.*

Keywords: *distance learning, learning process models, academic mobility, communicative competence, intercultural communication, internationalization of education.*

1. Introduction

On February 24, 2022 in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, martial law was introduced by Presidential Decree No. 64/2022. Due to martial law, the educational process in Ukraine is organized according to four models developed by specialists from the Ministry of Education and Science. These models are based on the locations of the participants of the educational process.

First option: the participants of the educational process are in the territory remote from the hostilities.

The second option: the participants of the educational process are internally displaced persons.

The third option: the participants of the educational process are in the combat zone or in the temporarily occupied territories.

Option four: participants of the educational process are temporarily outside of Ukraine.

The Ministry of Education and Science of Ukraine has proposed such models of training for two categories of participants (those who are in safe places and those who are displaced within Ukraine):

- Face-to-face training (in classrooms),
- Distance learning,
- Mixed form of training,
- Externship.

The Ministry of Education and Science of Ukraine offers the same forms of education to students who are abroad.

For participants in the educational process who are in a combat zone, the following forms of education are offered:

- Distance education or distance learning externships,
- Family form of education,
- Externship.

Those who remain in Ukraine have several options for continuing their education. First, if circumstances allow, they can continue their distance learning at their school or transfer to the educational institution at their place of residence. Children who do not have this option can join classes online. A large number of private schools in Ukraine provide free classes. A list of these schools is published on the website of the Ministry of Education. I would like to point out that many online projects have been created for all children in Ukraine, who can join various classes on Zoom, Telegram Channel and other platforms.

Based on personal practice (because I lived with children in a war zone for 2 years), as well as the testimony of many people in these anti-human conditions, it is almost impossible to educate children (who are in dangerous areas) in a distance format. This is influenced by many factors: first, in life-threatening conditions people must first of all try to preserve their lives and the lives of their loved ones. Staying in combat zones develops psychological traumas. In addition, in these conditions there is a lack of communication and basic conditions for normal life (emergency power outages, water and heating cuts, limited availability of food products, lack of gadgets).

So, in addition to the main issue – the preservation of life and safe living conditions, people should get normal living conditions, only after that should work with a psychologist, work with the dangerous, shocking events that children have received.

I believe that training should be preceded by counseling and psychotherapy of war trauma.

It is also important for participants of the educational process who are on the territory of Ukraine to take into account the aerial alarms, which should not be ignored by participants of the educational process. Very often children are afraid to hear these sounds because they have an association of danger. Lack of security guarantees is not conducive to effective learning.

Of course, a number of rules are prescribed, which must be adhered to in educational institutions. This is an algorithm of actions in case of air-raid alarms during the educational process. All participants in the educational process must be familiarized with the location of shelters and protective structures. Everyone must be familiar with the rules of conduct in the shelter during the air-raid alarm. Educational facilities must have directional signs to the shelters for quick and safe movement.

As practice shows, very often in Ukrainian institutions of higher education, mainly in Western Ukraine, the administration of the institutions ignores these recommendations because there are no shelters or protective structures, and those shelters that replace them are unsuitable for protection. Because of this, many parents have initiated a ban on full-time education in all educational institutions in Ukraine until the end of the war. Sometimes their requests are ignored. Therefore, the conclusion is that today in Ukraine there are no conditions for the safe conduct of the educational process in educational institutions.

2. Main results of the research

Projects and scholarship programs for researchers, scientists, and students require special consideration. Schoolchildren are also often invited to exchange programs.

Due to Russia's full-scale invasion of Ukraine, many academic organizations have opened up opportunities for Ukrainian researchers, scholars, and students. Many events have been organized to support migrant scientists. This support enables researchers and employees of the educational sector to freely carry out research work, professional activity, maintain communication with Ukrainian universities and research centers. Academic mobility programs help researchers and students adapt to difficult environments, help them gain innovative experiences, develop, and continue their professional careers. Host organizations help participants in educational processes to integrate into society. For higher education institutions a significant advantage is the strengthening of cooperation with foreign universities.

Consider the definitions of the concept of "academic mobility". According to the Law of Ukraine "On Higher Education": Academic mobility is an opportunity to study or teach, train or conduct scientific activities in another educational institution (scientific organization) on the territory of Ukraine and abroad, without expulsion or dismissal from the main place of study or work [7].

Academic mobility programs are designed to interact for the implementation of cooperation, projects, research programs, the implementation of scientific education and the implementation of scientific activities.

Under the academic mobility program, scholars moved between institutions, gaining new knowledge and social connections, as well as bringing and spreading their knowledge to new colleagues and students. Since February 2022, the mobility of participants in educational processes has increased significantly.

Such support from European academic and non-academic organizations is important, since Russia's full-scale military invasion of Ukraine further reduces the progress of research projects in any field of scientific knowledge. Researchers and educators were forced to leave Ukraine, especially those whose houses and property were destroyed.

The host academic and non-academic organizations of the Member States of the European Union have offered various areas of research with the award of fellowships. Academic mobility programs are aimed at the

recognition of diplomas, degrees, academic titles, the creation of international courses, which leads to international development.

It is important to say that the information and propositions of academic mobility programs for students are more common than those of mobility programs for academics. There is ample evidence of this in resources and channels. Age limits for program participants are often prescribed. However, we observe some difficulties for student participation in mobility programs. One of the difficulties is the inability of students over 18 to leave the territory of Ukraine, and the second is the restrictions of Ukrainian educational institutions themselves for students. Because of Russia's full-scale invasion of Ukrainian territory, the number of students wishing to enroll in Ukrainian educational institutions has dropped dramatically. Also higher educational institutions in Ukraine arrange internal contests for students to participate in Erasmus and other programs.

Today there is no problem of physical mobility because thousands of people, including participants in scientific and educational processes, have left the territory of Ukraine. Moreover, for many of them it is the only opportunity to carry out professional activities.

Due to Russia's full-scale military invasion of Ukraine (and let's not forget that the war started back in 2014), many scientists from the most dangerous areas of Ukraine, which had been under attack since 2014, were forced to look for new jobs inside the country.

From personal experience, when moving to Kyiv, one of the higher education institutions in Kyiv asked the author of the article "the right to work."

Let's return to the academic mobility provisions for researchers, and today these provisions are many times fewer than those for students. Although in Ukrainian higher education institutions participation in mobility programs is one of the main conditions for passing the contract, along with publications in publications of other countries. It is also important to pay attention to the various propositions in the scientific communities of short-term internships, which, in my opinion, will not contribute to the development of professional skills and exchange of experience. Since it is necessary to take into account the adaptation period of a researcher in another country, active work begins after adaptation. So does the adaptation of new employees, which takes from 8 to 26 weeks. Joanna Gajda mentions a two-month adaptation period for highly adapted researchers. Take into account the forced relocation of

some researchers in conditions of full-scale military invasion and related experiences and stressful situations, so such circumstances may take longer to adapt to the new environment [6].

3. Conclusion

Although under martial law students, students, and teachers continue to carry out educational and training programs, for the reasons mentioned above, education in Ukraine, especially in areas of high risk, is not effective.

Academic mobility plays a major role in the development of professionalism of scientists in various fields. The organization of academic mobility is designed to establish integration ties, improve the quality of scientific and educational results, update scientific research on the basis of international experience, and also helps develop communicative competence. Well-organized program promotes expansion of contacts, gaining of experience, improvement of professional skills, contributes to effective search of program financing, improvement of intercultural communication. As modern society is undergoing radical changes for a variety of reasons, the scientific community must unite and accept the internationalization of science and education as a driving factor in the development of world science.

Among the positive aspects of researchers' mobility programs are: improving the qualifications of scientists in the context of global trends, acquiring the world's best practices and experience, increasing competitiveness in the domestic and global labor market.

Host academic and non-academic organizations of European Union member states do everything possible to support Ukrainian education, support the Ukrainian educational and scientific system, which is manifested in the assistance to Ukrainian students and workers in the field of education. These activities and programs of support from the European scientific community are important and striking indicators of our basic values, loyalty to universal human principles and norms. For example, Uppsala University gave Ukrainian scientists the opportunity to learn the best practices of strengthening and efficiency of the powerful Swedish higher education system, namely studying the implementation of digital learning in the university, discussions on topical educational and scientific issues, sharing knowledge and experience with representatives of Swedish universities and scientific organizations.

References:

1. Academic mobility [Electronic resource] : [website]. – Access mode: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/osvita-za-kordonom/akademichna-mobilnist> Date of access: 26.10. 2022.
2. Resolution on approval of the Procedure for the implementation of the right to academic mobility. [Electronic resource]: [website]. – Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF#Text>. Date of access: 26.10.2022.
3. Academic Mobility and Migration: What We Know and What We Do Not Know Published online by Cambridge University Press: 02 April 2015 <https://www.cambridge.org/core/journals/european-review/article/academic-mobility-and-migration-what-we-know-and-what-we-do-not-know/64FD3D7C022788BC9B2A0D2B3780B77> Date of access: 27.11.2022.
4. Naira Velumyan Manage New Employees' Adaptation In Stages For Better Performance <https://www.forbes.com/sites/forbescoachescouncil/2021/11/04/manage-new-employees-adaptation-in-stages-for-better-performance/?sh=1da0514779cf> Date of access: 12.12.2022.
5. Adaptation Period – New Employees and Transfers <https://www.bowdoin.edu/hr/employee-handbook/employment/adaptation-period.html#:~:text=Policy%3A%20The%20adaptation%20period%20is,following%20the%20date%20of%20hire>. Date of access: 12.12.2022.
6. Joanna Gajda (2019). PROFESSIONAL ADAPTATION OF NEW EMPLOYEES TO THE ORGANIZATION. CzOTO 2019, volume 1, issue 1, pp. 929-938. <https://sciendo.com/pdf/10.2478/czoto-2019-0118> doi: 10.2478/czoto-2019-0118 Date of access: 23.12. 2022.
7. Указ Президента України N 64/2022 <https://www.president.gov.ua/> Date of access: 11.02.2023.
(Ukaz Prezidenta Ukraini N 64/2022 <https://www.president.gov.ua/> Date of access: 11.02.2023.)

The Author

Karina Sardarian
*PhD of Philological Sciences,
Visiting Researcher at Department of Literature,
UPPSALA UNIVERSITY, Uppsala, (Sweden).
Assistant professor at the Institute of Journalism,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1081-7319>
E-mail: karinna.sard@gmail.com*

Abstract

КАРІННА САРДАР'ЯН. Навчальний процес і наукова діяльність в Україні в умовах воєнного стану. У цій статті розглядаю можливості проведення освітнього процесу для учнів, студентів, викладачів в Україні та за її межами в умовах воєнного стану. Також оцінюю можливості для учасників освітнього та наукового процесу здійснювати освітній процес у межах програм обміну з європейськими навчальними закладами. Це дозволяє учням, студентам та вчителям бути реалізованими у професійній діяльності, незважаючи на несприятливі соціальні, економічні, політичні умови.

Ключові слова: дистанційне навчання, моделі навчального процесу, академічна мобільність, комунікативна компетенція, міжкультурна комунікація, інтернаціоналізація освіти.

KARINNA SARDARJAN. Proces kształcenia i działalność naukowa w Ukrainie w warunkach stanu wojennego. W niniejszym artykule autorka opisuje różne możliwości organizowania procesu edukacji dla uczniów, studentów i wykładowców w Ukrainie i poza jej granicami w warunkach stanu wojennego. Autorka również ocenia możliwość organizowania procesu kształcenia dla uczestników procesu nauczania i procesu naukowego w ramach wymiany na europejskich uczelniach. Pozwala to uczniom, studentom i wykładowcom rozwijać się zawodowo, nie zważając na niesprzyjającą sytuację polityczną, społeczną i gospodarczą.

Słowa kluczowe: kształcenie na odległość, modele procesu edukacyjnego, mobilność akademicka, kompetencje komunikacyjne, komunikacja międzykulturowa, internacjonalizacja edukacji.

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.08>

This publication was made with the funds of a joint Grant of EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Світлана ТАНАНА

Інноваційний формат організації навчання іноземних мов у професійній підготовці майбутніх учителів-філологів у ЗВО

SVITLANA TANANA. Innovative format of organization teaching of foreign languages in the professional preparation of future teachers-philologists. *Actuality of the research is determined by raised problem of organization of system teaching of foreign language in establishments of higher education for the purpose of professional preparation of future teacher- philologists with use of innovative means teaching is raised in the article.*

The importance and benefits of using innovative methods in teaching foreign languages, which provides the development of communicative, professional and creative competencies and stimulate the need for a future specialist's self-education is discovered. The implementation of innovative means of teaching foreign languages have a positive effect at motivation of students and the end result of learning – level of language acquisition is found in it. The formation of readiness for the innovation activity of future

teachers- philologists is one of the main tasks of the educational process from a higher school is accented attention.

The conceptual approaches of forming the professional competence of teacher-philologists are analyzed; socioculture bases, its contribute of formation and development of personality specialist are grounded in it. The theoretical aspects of the problem of readiness to innovation activity are analyzed, the meaning of «interactive methods», »innovation means«, «preparation».

The purpose of this article consists in the research of innovative means of teaching in the professional preparation of future teachers-philologists, regarding the possibility theirs using in the educational process of establishments higher education.

Results. *The professional development of the future teacher of philological subjects – the process is complicated and lengthy. Theoretical and practical study is a necessary part during of future teacher's master of system or research knowledge in the branch of philological subjects in conjunction with general professional training. The problem of using interactive methods in the preparation of teacher-philologists of higher school is considered in the article.*

The readiness to innovation teaching activities – particularly personal status of teacher, which implies the presence of a motivational approach to the professional activity. Thus, the analysis of the scientific and methodological literature has shown that innovative interactive methods, in contrast to traditional teaching methods, are more effective. As a result, there is not only a transformation of goals, from teaching a foreign language to learning speaking a foreign language, but also rethinking the role of teacher and students.

The use of innovative teaching means of teaching during learning of English allows building a new model, where dominant place belongs of future specialist of philological is determined in it. Implementation of the whole complex of innovation methods and means in teaching process with using their appropriate combination is social significant aspect in information of creative personality of future specialist of philological specialties.

Conclusions. *Modern Ukrainian higher school needs to revise their principles of interaction with innovative forms and methods of organization. But first of all, the number of hours for studying pedagogical disciplines should be increased in the training plans of Ukrainian institutions. Therefore, a higher school teacher must refer to the model of innovative teaching, determined by the information society, as a constant-*

ly changing process, renewing students' creative ability and mastery of socioDidactic projection technologies.

Prospects for further of scientific researches in this direction is considered more thorough consideration of practical peculiarities and methods of realization of competence approach and its components in the pro-cess preparation of future teacher, as well as the current control system implementation results of this approach in higher education in Ukraine. Strategy of innovative teaching implies: the change of knowledge, functions and organization ways of creative process; emphasizing of social goals of teaching and personality development.

Key words: professional preparation, readiness, innovation means, innovation technologies, teacher-philologists, effectiveness of studies, interactive methods, multimedia technologies.

1. Introduction

In the strategic documents of the educational industry of Ukraine, in particular in the Laws of Ukraine «On Education», in the National Strategy for the Development of Education in Ukraine for the period to 2021 years, «On Higher Education», resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and orders of the Ministry of Education and Science of Ukraine on reforming the educational system in the context of Bologna process, the need for strategic tasks and requirements for the level of modern training of future philologists is emphasized.

Considering the situation with the global COVID-19 pandemic that has engulfed the world, including our country, in this difficult socio-economic period in connection with the invasion of the russian invaders, the promotion of the use of innovation learning technologies through distance learning in higher education institutions is more urgent than ever. Today we can't imagine our personal and professional life without the use of computers, smart devices, various educational platforms, as they play an important role in all areas of modern educational life.

Innovations in the methodology used in the educational process of higher institutions are associated with the use of new technologies. "Interactive training as a new methodological approach to learning foreign languages provides an opportunity to solve communicative-cognitive tasks through communication in a foreign language. This type of learning and cognitive activity is interactive teaching, realized in the form of dialogue (student, teacher, student-student) with continuous adjustment of the learning content according to the analysis of the activity of the teaching subject. From the conditions of using interactive

methods in the teaching process, almost all students are organized in the learning process. Interactive methods in the process of learning a foreign language are to create learning conditions where all students interact among themselves» (Shemuda M., 2018).

Applying to computer technologies in education means that the various changes are developed personally, thus relating to cognitive processes and emotional-motivational processes, its influence on personal character, thereby increasing students' the cognitive motivation in work with a computer. Using of information methods and communicative technologies in teaching contributes to increasing the proportion of independent training activity and motivating a student, forming his personality by developing his capacity for education, self-education, self-updating, and self-realization. The information and communication technologies affect the formation of students' theoretical, creative and modular-reflective intelligence, the visualization of educational information on a computer significantly influences the formation of the ideas, it occupies a central place in creative thinking, and representation imagery of phenomena in the memory of a student's wealth of perception of educational material, it increases his scientific understanding (Khomenko O., Buhiniska T., Terleska L., Hladkoskol L., Tanana S., 2021).

Such requirement to the personal qualities of a modern teacher is reflected in Ukrainian legislation in the field of education, in particular, in the National Education Development Doctrine (2002), National Education Development Strategy of Ukraine for 2012-2022, which includes respective provisions on formation of leader in an educational area, raising the role of a teacher in the formation of an innovation society.

2. Analysis of the recent researches and publication

The problem of using innovative methods of teaching foreign languages in the higher education institutions was also studied by R. Blair, S. Martinelli, L. Konoplianyk, O. Siutkina, H. Stern, Ye. Polat, M. Tailor and others. Reasoning for theoretical and methodological bases of pedagogical innovation (I. Bekn, M. Burgin, L. Danylenko, I. Ziazin, M. Klarin, O. Popova, A. Prygozhyn). Important contributions in this field were made by I. Gavrysh, N. Klokar, G. Kravchenko, E. Morozov, V. Khomych, O. Shapran.); generalization of different approaches of scientists to the definition of the essence of the idea «informational and educational environment of higher education» (B. Akhmetov, A. Kaliuzhniy, O. Kosolapov, V. Kriukov, S. Tanana, A. Torina, K. Shahgeldian);

organizational aspects of introduction in the educational process of new information technologies (S. Bondareva, V. Bykov, T. Gabai, M. Zhaldak, P. Korchemnyi, O. Spivakovskiy).

The purpose of this article is to briefly look at certain of the innovation methods that have attracted the attention of the profession in recent years, to show reason for interest in them, in what they are exploring, in what they accomplish, the principles and ideas that guide them.

3. Methods

The following research methods have been used in realization of the set objective: *theoretical* (analysis of pedagogical, educational and methodical, normative literature and scientific works on the topic of the current article, subject, logical and information-target analysis of text materials; *empirical*: expert survey. Theoretical and comparative analysis of scientific literature showed, that pedagogical conditions of the development of professional potential of future foreign language teachers in the process of their professional training have not become the topic of scientific investigation of the researchers. From this respect, the method of expert evaluation of the efficiency of pedagogical conditions has been applied. Thus, the teachers of higher educational establishment, participating in the experiment research, have been suggested to be the experts. In the context of the carried out survey, the experts have been asked to determine the most effective, in their opinion, pedagogical conditions for the development of professional potential of future foreign language teachers in the process of their professional training.

4. Presentation of the basic material

The democratic and humanistic reforms taking place in Ukraine need to be renewed foreign language learning reinterpret education goals, tasks, content and implement new educational technologies to successfully master foreign communication competence.

Ukrainian Innovation Development Strategy for the years 2010-2020, in the context of globalization trends and modern challenges, Ukrainian higher education should prepare people professionally for life in the information society, information and innovation society, to form a person with innovative, innovative thinking culture, and the ability to innovate activity. A country of globalization and integration, world society and the European community contribute to the rapid

growth of the role of quality education for the further development of society, and in line with its profound reform. Given that this problem has been realized, improving the quality of the preparation process that future teachers, including future English teachers in order to increase their ability to compete, needs to have a process to effectively realize a competency approach. Effectively determine these tasks that are possible for conditions by improving educational content and its procedural-methodological approach using an innovation-based approach. The quality of the professional preparation of future teachers depends on the content of modern education; it should include a full orientation on the acquisition and updating of student competencies by improving the mechanisms and using them in everyday practice (Hnatyk K., 2021).

Ukraine wishes to commit to the European dimension of higher education by adopting the measures of the Bologna Declaration. At the same time, some issues related to the objectives of the Bologna Process are still being addressed. One of the problems is the development of learners' professional language competence.

Therefore, in terms of methodology, the meaning of category interactive training will be considered as: a) dialogue training where teacher-student interaction takes place; b) training which has the purpose of tackling linguistic, communicative and operational tasks. An interactive training activity includes organizing and developing a dialogue speech with the aim of mutual understanding, interaction, and solving modern and general but significant tasks for all participants of the educational process (Tanana S. M., 2022).

The key principles of collaborative learning within the interactive training system are:

- 1) positive interdependence – when all students do their work well, the group succeeds;
- 2) individual responsibility – when working together in a group each student has a different job;
- 3) equal participation – all students are given the same amount of time to speak or complete a task;
- 4) simultaneous interaction – when all students participate at the same time (Tanana S. M., 2021).

In the process of dialogue training students learn to: solve complex problems based on analyzing the circumstances and corresponding information, consider alternative points of view, take considered decisions, participate in discussions, and connect with different people.

It is necessary to organize different types of activities in the foreign language group, group and team. Among the most well-known types of pair and group work the following types should be mentioned: inside (outside) circles, brainstorming, lines, reading of a different puzzle, sharing thought-pairs, debate, pair interviews etc. The sections are given to different learners to read. They must communicate with each other in order to discover the whole message or different views on the subject.

It must be noted that all the above types of interactive training are efficient in case a problem is discussed as a whole as the students have previous experience and ideas that they have gained earlier in their classes or the course of their private life. "In the work process the teacher should consider the fact that the topics to be discussed in the classroom should not be limited or very narrow. One of the most common peculiarities of the interactive forms are those where these types of training motivate the student not only to express his own opinion but after some debate from their partners in the work process to change perspective » (Ruchen Dominique, 2013).

The following benefits of interactive collaborative learning are identified:

- a friendly atmosphere and a relationship is formed between learners;
- learners have the opportunity to be more independent and self-confident; they are not afraid to make mistakes;
- helps learners to overcome confidence problems, language barrier and fear of making mistakes;
- learners' speaking time is longer, good for communication;
- the teacher does not dominate;
- a teacher has the opportunity to give the task to each student. All learners take part in the work;
- it is good for individual work;
- learners can use their background knowledge (Tsiguleva O., 2014).

Language is the social product, and as a form of human intellectual activity it encompasses all individual and social life cycles. Perhaps one of the most essential pedagogical principles of language learning is one that emphasizes the study of language in a cultural context. One of the main tasks of learning foreign languages is to penetrate the culture in which their people are taught, to the system of perception of the world. The language is the result of the theoretical and practical activity of an individual and society. There is an inseparable link between people's culture, the social conditions of life and the language (Tanana S., 2021).

Readiness for innovative teaching activities is noted – especially the teacher's personal status, which suggests the presence of a motivational value approach to the professional activity, having effective ways and means to achieve educational goals, the ability to be creative and reflective. Many of the problems faced by teachers who work in an innovative way, which are related to low innovation competence – teachers' motivation systems, knowledge, skills, personal qualities that provide effective use of new educational technologies work with future experts. The use of innovative teaching methods of the future teacher's linguist in teaching activities is analyzed; that the content of the innovation process in education is defined; the object and tasks of educational innovation are based; conceptual design of efficient provision of educational technologies in shaping the professional competence of teachers in the future (Harmer J., 2015).

The effectiveness of innovation teaching projection depends to a large extent on the adequate selection and implementation of sacred pedagogical technologies. Pedagogical technologies are called in the process of traditional education «organizational forms and methods of education. The function of a teacher can be described as a system of subsequent action, expressed in planning, observing and correcting students' activities.

The priority of education development «philological department at Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav is the implementation of modern information technologies that provide access to the network of high-quality databases, expanding the possibility for students to capture complex information. It is realized by building teaching programs of individual modules with various levels of complexity depending on specific needs, using the interactive methods, providing distance education, producing electronic textbooks» (Alexandria V. A., Camilleri M. A., Camilleri A. C., 2017).

Interactive methods of learning a foreign language enable us to solve some problems at the same time. "The main purpose is to develop communication skills, help establish an emotional connection with the student, provide for the achievement of an educational task that is: train them to work in a team, to consider someone's opinion. As can be seen from experience, using' r methods above help to avoid nervous tension of a student, to change types of activity, to highlight the main question of the lesson» (Bahno Y. M., Serhiichuk O. M., Tkachenko L. V., Khmelnytska O. S., Tanana S. M., 2021).

To summarize the interactive teaching methods, give foreign language teachers the opportunity to master some new communicative methods of foreign language training. Risk taking and conversational interaction play a major role in language acquisition. It is hoped that this short survey will encourage many language teachers to learn more about the interactive methods of training. Such information will provide some healthy perspective in evaluating the innovations or new approaches to methodology that will continue to emerge over time (Brattseva E., Kovalev P., 2015).

5. Conclusions

Modern Ukrainian higher school needs to revise their principles of interaction with innovative forms and methods of organization. But first of all, the number of hours for studying pedagogical disciplines should be increased in the training plans of Ukrainian institutions. Therefore, a higher school teacher must refer to the model of innovative teaching, determined by the information society, as a constantly changing process, renewing students' creative ability and mastery of socio0didactic projection technologies.

Prospects for further of scientific researches in this direction is considered more thorough consideration of practical peculiarities and methods of realization of competence approach and its components in the process preparation of future teacher, as well as the current control system implementation results of this approach in higher education in Ukraine. Strategy of innovative teaching implies: the change of knowledge, functions and organization ways of creative process; emphasizing of social goals of teaching and personality development.

References:

1. Alexandria, V. A., Camilleri, M. A., & Camilleri, A. C. (2017). Teachers of English to Speakers of Other Languages. *Digital learning resources and ubiquitous technologies in education. Technology, Knowledge and Learning*. Vol. 22(1). Pp. 65–82.
2. Brattseva, E. F., Kovalev P. (2015). The power of case study method in developing academic skills in teaching Business English (time to play). *Liberal Arts*. Vol. 3. Pp. 234–240. DOI: <https://doi.org/10.15643/libartrus-2015.3.7>
3. Bahno, Y. M., Serhiichuk, O. M., Tkachenko, L. V., Khmelnytska, O. S., & Tanana, S. M. (2021). Current trends in the establishment of innovative educational environment in higher education institutions in remote learning conditions. *Laplage Em Revista*. Vol. 7 n. 3 D, Sept.-Dec.: May/Aug. Conhecimento científico: certezas e incertezas. Pp. 593–608.

4. Khomenko, O., Buhiniska, T., Terleska, L., Hladkoskol, L. & Tanana, S. (2021). Formation of Linguistic Competence of a Foreign Teacher (On The Example of Language) In The System of Lifelong Learning By: *Laplage Em Revista*. Vol. 7. n. Extra-C: May/Aug. Conhecimento científico: certezas e incertezas. Pp. 518–527.
5. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching*. Third Edition London: Longman ELT, 384 p.
6. Hnatyk, K. (2021). Pedagogical conditions of development of professional potential of future foreign language teachers in the process of their professional training. *Pedagogy and Education Management Review*. Vol. 1 (3). P. 149-157.
7. Ruchen Dominique, S. (2013). *Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society*: Hogrefe & Huber Publishers, Germany. 206 p.
8. Scott, C. L. (2020). *The Futures of Learning 3: What kind of pedagogies for the 21st century?* UNESCO Education Research and Foresight, Paris. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000243126>
9. Shemuda, M. (2018). Strategies for teaching gifted students English grammar. *Advanced Education: scientific journal*. Kyiv. Publishing House «Polytechnica». Vol. 9. Pp. 107–114.
10. Tanana, S. M. (2021). Implementation of innovation teaching means of foreign language as a guarantee of effective of professional training of future teachers-philologists. *Innovation pedagogics*. Vol. 32. N. 2. Publish. «Gelvetyka», Pp. 199-203.
11. Tanana, S. M. (2021). Using of innovation components technologies of teaching/training of foreign languages in higher education. *Фаховий науково-метричний збірник «Записки з українського мовознавства»*. Odesa. Pp. 344-352.
12. Tanana, S. M. (2022). Creative technology of teaching of future philologists of English monologue persuasive language. Theory and methods of educational activities in Ukraine: monograph edited by Prof. Oleh Mikhailychenko. Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing. 2022. P. 146-168.
13. Tsiguleva, O. V. (2014). Foreign languages as a tool of development professional mobility of a future specialist, *International Journal of Multidisciplinary Thought*. Vol. 04. N. 02. Copyright by University Publications.net. Pp. 89–95.

The Author

Svitlana Mykhailivna Tanana
Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor,
Assistant Professor at the Chair for Foreign
Linguistics, Translation
and Methods of Education,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6088-0738>
E-mail: tananasvetlana@gmail.com

Abstracts

СВІТЛАНА ТАНАНА. Інноваційний формат організації навчання іноземних мов у професійній підготовці майбутніх учителів-філологів у ЗВО. Актуальність дослідження визначена порушеною проблемою організації системи навчання іноземних мов у ЗВО з метою професійної підготовки майбутніх учителів-філологів і використанням інноваційних засобів під час навчання. Виявлено важливість і переваги використання інноваційних засобів під час навчання іноземних мов, що забезпечує розвиток комунікативних, професійних і творчих компетентностей та стимулює потребу до самоосвіти майбутніх учителів-філологів. Встановлено, що впровадження інноваційних методів навчання іноземних мов позитивно впливає на мотивацію студентів і на кінцевий результат навчання – рівень оволодіння мовою. Звернуто увагу на формування готовності до інноваційної освітньої діяльності майбутніх учителів-філологів, що є одним із головних чинників освітнього процесу закладу вищої освіти. Проаналізовано концептуальні підходи формування професійної компетентності вчителів-філологів, обґрунтовано соціокультурологічні чинники, що сприяють формуванню та розвитку особистості фахівця. Проаналізовано теоретичні аспекти проблеми організації готовності до інноваційної діяльності, розглянуто зміст понять «інтерактивні методи», «інноваційні засоби», «підготовка».

Мета написання статті полягає у дослідженні інноваційних засобів навчання у професійній підготовці майбутніх учителів-філологів, щодо можливості їх застосування у навчальному процесі закладів вищої освіти.

Результати. Професійне становлення майбутнього вчителя філологічних дисциплін – процес складний і тривалий процес. Серед його обов'язкових складових – теоретичне й практичне навчання, під час якого майбутні вчителі опановують системою наукових знань і вмінь у поєднанні з загальнопрофесійною підготовкою. Розглянуто проблему використання інноваційних засобів навчання при підготовці вчителів-філологів закладів вищої освіти. Визначено роль інтерактивних засобів у процесі професійної підготовки майбутнього вчителя-філолога в педагогічній діяльності; окреслено сутнісні характеристики змісту інноваційних процесів у сучасній освіті; обґрунтовано предмет і завдання освітньої інноватики у ЗВО.

Висновки. Сучасна українська вища школа потребує перегляду застосування інноваційних форм і методів в організації освітнього процесу у закладах вищої освіти. Використання інноваційних засобів навчання під час вивчення іноземних мов дає змогу організувати нову модель навчання, де домінантне місце належить майбутньому фахівцю філологічних спеціальностей. Упровадження всього комплексу інноваційних методів і засобів навчання у навчальний процес ЗВО з урахуванням їх доцільного поєднання є соціально значущим аспектом у формуванні творчої особистості майбутнього фахівця іноземних мов.

Ключові слова: професійна підготовка, готовність, інноваційні засоби, новітні технології, вчитель-філолог, ефективність навчання, інтерактивні методи, мультимедійні технології.

SVITLANA TANANA. **Innowacyjna forma organizacji nauczania języków obcych w zawodowym przyszłych nauczycieli filologii w szkołach wyższych.** O aktualności opracowania decyduje problem organizacji systemu nauczania języków obcych w szkołach wyższych na potrzeby kształcenia zawodowego przyszłych nauczycieli filologii oraz wykorzystanie środków innowacyjnych w nauczaniu. Ujawniono znaczenie i zalety stosowania innowacyjnych narzędzi w nauczaniu języków obcych, co zapewnia rozwój kompetencji komunikacyjnych, zawodowych i twórczych oraz stymuluje potrzebę samokształcenia przyszłych nauczycieli filologii. Ustalono, że wprowadzenie innowacyjnych metod nauczania języków obcych wpływa pozytywnie na motywację studentów oraz końcowy wynik nauki – poziom przyswojenia języka. Szczególną uwagę zwraca się na kształtowanie gotowości do innowacyjnych działań edukacyjnych przyszłych nauczycieli filologii, co jest jednym z głównych czynników procesu edukacyjnego w szkole wyższej. Przeanalizowano koncepcyjne podejścia do kształtowania kompetencji zawodowych nauczycieli filologii, uzasadniono czynniki społeczno-kulturowe przyczyniające się do powstawania i rozwoju osobowości specjalisty. Analizowane są teoretyczne aspekty problemu organizowania gotowości do działalności innowacyjnej, rozważana jest treść pojęć «metody interaktywne», «środki innowacyjne», «szkolenie».

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie innowacyjnych środków dydaktycznych w kształceniu zawodowym przyszłych nauczycieli filologii, możliwości ich zastosowania w procesie edukacyjnym szkół wyższych.

Wyniki. Rozwój zawodowy przyszłego nauczyciela dyscyplin filologicznych jest procesem złożonym i długotrwałym. Wśród jego

obligatoryjnych składników znajdują się szkolenia teoretyczne i praktyczne, podczas których przyszli nauczyciele opanowują system wiedzy i umiejętności naukowych w połączeniu z ogólnym przygotowaniem zawodowym. W artykule rozważono problem wykorzystania innowacyjnych środków dydaktycznych w kształceniu nauczycieli filologii w szkołach wyższych. Określono rolę narzędzi interaktywnych w procesie kształcenia zawodowego przyszłego nauczyciela-filologa w działalności pedagogicznej; przedstawiono zasadnicze cechy treści procesów innowacyjnych we współczesnej edukacji; uzasadniono przedmiot i zadania innowacji pedagogicznej w szkolnictwie wyższym.

Wnioski. Współczesne ukraińskie szkolnictwo wyższe wymaga rewizji wykorzystania innowacyjnych form i metod w organizacji procesu edukacyjnego w szkołach wyższych. Wykorzystanie innowacyjnych środków dydaktycznych w nauce języków obcych umożliwia zorganizowanie nowego modelu edukacji, w którym dominujące miejsce należy do przyszłego specjalisty specjalności filologicznych. Wprowadzenie do procesu kształcenia w szkołach wyższych całego szeregu innowacyjnych metod i narzędzi dydaktycznych, z uwzględnieniem ich odpowiedniego łączenia, stanowi społecznie istotny aspekt w kształtowaniu osobowości twórczej przyszłego specjalisty w zakresie języków obcych.

Słowa kluczowe: przygotowanie zawodowe, gotowość, innowacyjne narzędzia, najnowsze technologie, nauczyciel filologii, efektywność nauczania, metody interaktywne, technologie multimedialne.

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.09>

This publication was made with the funds of a joint Grant of EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Nataliia TYKHONOVA

Problems of developing entrepreneurial competence of students in vocational educational institutions of Ukraine

NATALIIA TYKHONOVA. Problems of developing entrepreneurial competence of students in vocational educational institutions of Ukraine. *The problems of developing entrepreneurial competence among graduates of vocational education are relevant due to the economic crisis, the challenges of wartime, the need to reform the education system, its harmonization with the EU educational system.*

The purpose of the theoretical research is to determine the pedagogical problems of the development of entrepreneurial competence of students in institutions of vocational education in Ukraine after 2014 and until now.

Theoretical (analysis, comparison, classification, systematization of data) and empirical research methods (interviews and observations) were used to identify such problems as youth employment, mobility; the content and quality of vocational education; readiness of vocational teachers to implement the competence approach in the educational process; adaptation of the educational process; the content, theory and practice in education; state standards in vocational education; low prestige of

vocational education in society; legislation of Ukraine for self-employment, deregulation in business; harmonization of the professional education system of Ukraine with EU education.

But it turned out that pedagogical and socio-economic problems co-exist together being a challenge for the development of entrepreneurial competence among students of vocational educational institutions.

In order to solve pedagogical problems, the need to develop educational programs for the economic disciplines "Financial Literacy", "Fundamentals of Entrepreneurship and Self-Employment", methodological recommendations were substantiated for the effective development of entrepreneurial competence among students.

To reduce the negative impact of socio-economic problems on the development of entrepreneurial competence among graduates of vocational educational institutions, it was suggested developing and submitting recommendations to the Chamber of Commerce, the Cabinet of Ministers of Ukraine and relevant ministries, although the determination of socio-economic problems were not considered to be the purpose of this study.

Also it was recommended to solve these problems as a complex of measures of a pedagogical and socio-economic nature due to their mutual influence.

Keywords: *entrepreneurship, self-employment, vocational education, financial literacy, sustainability, human trafficking.*

1. Introduction

The market economy has its own conditions of functioning in modern society, for which graduates of vocational educational institutions should be ready. In accordance with the principles of a competence-oriented approach, students of vocational educational institutions need the qualities that would not only meet public interests, contribute to the comprehensive development of the individual, but also develop entrepreneurial competence, which is relevant for ensuring effective employment and functioning of vocational students in modern socio-economic conditions.

As a result of prolonged hostilities on the territory of our state, unprecedented internal and external migration of the population, starting in 2014 and the beginning of the invasion of Russian troops into Ukraine on February 24, 2022, the situation with economic employment only worsened, and the crisis phenomena in the economic and social spheres became even worse. Migration increased the level of competition in the labor market and caused a negative impact on the social and

economic situation of the local population and IDPs (internally displaced persons), refugees, forced migrants, the youth in particular.

Local residents, internally displaced persons, forced migrants have to adapt to new circumstances: master new professions, acquire new knowledge and skills, completely change career plans in order to adapt to new realities in the conditions of war aggression.

But, unfortunately, new workplaces for qualified workers were not created, in particular, in the towns and cities of Donetsk and Luhansk regions, city-forming industrial enterprises, in most cases coal mining and adjacent to them, do not provide enough opportunities for employment for graduates of vocational institutions without their prior training to get ready for the specifics and internal conditions of the enterprises during short-term training courses at industrial enterprises.

Thus, according to statistical data, the unemployment rate of graduates of vocational educational institutions in 2021 is 9.7% and 7.1% of graduates continue their studies at higher educational institutions and other educational institutions, there are no data about people who were employed outside of their profession. Therefore, the analysis of statistical data and training programs in vocational educational institutions, one-sided content of education and the lack of opportunities for mobility confirm the existence of problems with the quality of vocational education [16].

Institutions of vocational education have a different profile and provide an opportunity to obtain any labor professions. According to the statistical data of the State Statistics Service, as of January 1, 2022, more than 685 vocational educational institutions were operating in Ukraine, of which most were located in Dnipropetrovsk Region (57 institutions), Lviv Region (53) and Donetsk Region (43).

As of January 2022, about 247,500 students obtained vocational education, among them 164,200 entered a vocational educational institution after the 9th grade and, together with obtaining a profession, received a secondary education. The largest number of students studied in Dnipropetrovsk region (20,994 thousand), Lviv region (20,850 thousand) and Kharkiv region (13,867 thousand). In the city of Kyiv, 7,852 thousand students obtained vocational education [21].

According to the data of the State Statistics Service of Ukraine regarding the economic activity of the population in 2021, young people aged 15-24 remain the most vulnerable category when it comes to employment only 24.8% of young people have official employment, persons aged 15-70

in the number of 3018,4 thousand are unofficially employed, there are no statistical data on unofficial employment of the 15-24 age group. In particular, students of vocational educational institutions are often faced with the problem of finding suitable opportunities on the labor market after completing their studies in vocational educational institutions, they find work outside of their profession [17]. In these cases, students and graduates may even be victims of human trafficking, especially during wartime when employment opportunities are rather scarce.

The theoretical analysis of scientific and pedagogical sources [19], [20] and pedagogical practice on the raised problem proves that its solution is complicated by the presence of contradictions between:

- modern requirements of time and level of training of students of vocational educational institutions;
- the economic and social needs of society and the content of educational programs for the development of entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions;
- modern challenges in education and the level of readiness of teachers of vocational education;
- the potential opportunities for training teachers of vocational education for the development of entrepreneurial competence of students and the available methodological support for it;
- the expectations of students on one hand and the needs of employers, society, state institutions and private, in particular, oligarchic business on the other one;
- theoretical and practical aspects of the development of entrepreneurial competence in the crisis and post-war period;
- the scientists' level of development of the problem of the readiness of vocational educational institutions for the development of entrepreneurial competence of students and the insufficient development of this problem in pedagogy in the conditions of modern realities and reforming of vocational education.

Therefore, there are certain discrepancies between the expectations of society, the state, the employer and the level of training of students in vocational educational institutions, there is no control over educational standards on the part of the state, if we are talking about training and retraining at private enterprises, then it is even possible to have different standards in parallel – state and private ones, which negatively affect the content and quality of students' training, mobility, development of entrepreneurial skills, etc.

In the scientific and pedagogical literature, there is a lack of research focused on the development of entrepreneurial competence of students in vocational educational institutions, and the problems of the development of entrepreneurial competence have not been thoroughly investigated until now.

Since 2014, the society and the state need a qualitatively different training of education seekers and teaching staff of vocational educational institutions in order to work in war and post-war times, for the restoration of Ukraine.

The purpose of the theoretical research is to determine the pedagogical problems of the development of entrepreneurial competence of students in vocational educational institutions in Ukraine after 2014 and until now.

2. Methods

The study of the problems of the development of entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions is purely of theoretical nature. To achieve the goal of the study, a complex of research methods was used:

- theoretical – analysis of scientific and pedagogical literature, statistical data, legislation; pedagogical analysis of teaching and methodological, programmatic and regulatory materials to identify the peculiarities of the organization of training of students of vocational educational institutions; analysis of pedagogical practice, comparison, classification and systematization of theoretical data for the study of the essence, structure and content of educational activities of students of vocational institutions; modeling in the form of recommendations, generalization of research results, application of a system approach;
- empirical – conversations, interviews with vocational education specialists, teachers and methodologists, students; observation of the educational process in order to identify deficiencies in the development of entrepreneurial competence of students; pedagogical examination of the developed model and methodology for designing the content of professional training and the development of entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions.

3. Results

During the theoretical research, socio-economic and pedagogical problems of the development of entrepreneurial competence of students of vocational education were identified:

- youth employment problems, low level of mobility [21];
- inconsistency of the content and level of quality of vocational education with the demands and needs of the labor market: use of outdated programs, methodological base and educational standards;
- shortcomings in the application of a competence-oriented approach to education, in particular, the development of entrepreneurial competence, the level of readiness of vocational education teachers to implement the competence approach in the educational process;
- lack of adaptation of the educational process to existing pedagogical and socio-economic conditions in vocational education;
- one-sided content of education, predominance of theory over practice in the educational process;
- lack of supervision with state standards in vocational education;
- low prestige of vocational education in society;
- unsettled legislation of Ukraine regarding opportunities for self-employment of the population, partial deregulation of business [25];
- lack of harmonization of the vocational educational system of Ukraine with the EU educational system.

It is important to consider the definition of socio-economic and pedagogical problems of the development of entrepreneurial competence comprehensively in a dialectical relationship. Although the definition of socio-economic problems of the development of entrepreneurial competence is not the purpose of the article, the research revealed that the impact of these problems on professional education is significant.

During the research, both theoretical (analysis, comparison, classification, systematization of data) and empirical research methods (interviews and observations) were used, however, not all the data necessary for the research were available for processing in open access, the theoretical research was conducted in the conditions of socio-economic uncertainty and lack of resources in the country due to hostilities, but the scientific work is timely now.

Determination of pedagogical problems of the development of entrepreneurial competence of students in institutions of vocational edu-

cation as a theoretical study provided an opportunity to obtain practical results of scientific research.

The practical significance of the obtained research results lies in the theoretical substantiation of the development of educational programs of economic orientation in the academic disciplines "Financial Literacy", "Fundamentals of Entrepreneurship and Self-Employment", methodological recommendations for teachers regarding the application of educational programs for the development of entrepreneurial competence of students of vocational education in terms of reforming the educational system, as well as introducing these developments into the educational process to increase the effectiveness of the development of entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions. It is proposed to pay special attention to the content of educational programs, which should eliminate the existing contradictions and pedagogical problems of the development of entrepreneurial competence of students of vocational education. Additionally, together with socio-economic topics, it is proposed to include information on the prevention and combating of human trafficking in the content of the program on the basics of entrepreneurship and self-employment.

Therefore, the implementation of the development of training programs and recommendations will help in solving problems of a pedagogical nature, in relation to the socio-economic problems identified in the study, without the solution of which it will be impossible to solve the problem of the development of entrepreneurial competence effectively and quickly, it is suggested developing and submitting recommendations to the Chamber of Commerce, the Cabinet of Ministers in Ukraine and relevant ministries.

Thus, socio-economic and pedagogical problems are recommended to be solved in a complex of measures of a pedagogical and socio-economic nature.

The practical significance of the obtained research results lies in the theoretical substantiation of the development of educational programs of economic orientation in the academic disciplines "Financial Literacy", "Fundamentals of Entrepreneurship and Self-Employment", methodological recommendations for teachers regarding the application of educational programs for the development of entrepreneurial competence of students of vocational education in terms of reforming the educational system, as well as introducing these developments into the educational process to increase the effectiveness of the development of entrepreneurial competence of stu-

dents of vocational educational institutions. It is proposed to pay special attention to the content of educational programs, which should eliminate the existing contradictions and pedagogical problems of the development of entrepreneurial competence of students of vocational education.

Therefore, the implementation of the development of training programs and recommendations will help in solving problems of a pedagogical nature, in relation to the socio-economic problems identified in the study, without the solution of which it will be impossible to solve the problem of the development of entrepreneurial competence effectively and quickly, it is proposed to develop and submit recommendations to the Chamber of Commerce, the Cabinet of Ministers of Ukraine and relevant ministries.

Thus, socio-economic and pedagogical problems are recommended to be solved in a complex of measures of a pedagogical and socio-economic nature.

4. Discussion

After 2014, the economy of Ukraine was found in a difficult situation, and from February 24, 2022, the problems in the socio-economic sphere of the country became even more serious. Subsequently, socio-economic problems in combination with pedagogical ones led to the reform of vocational education, these problems were very closely interconnected, therefore, it was proposed to define and analyze them together:

- youth employment problems, lack of opportunities for mobility;
- inconsistency of the content and level of quality of professional education with the demands and needs of the labor market: use of outdated programs, methodological base and educational standards;
- shortcomings in the application of a competence-oriented approach to education, in particular, the development of entrepreneurial competence, the level of readiness of vocational education teachers to implement the competence approach in the educational process;
- lack of adaptation of the educational process to existing pedagogical and socio-economic conditions in professional education;
- one-sided content of education, predominance of theory over practice in the educational process;
- lack of supervision of compliance with state standards in professional education;
- low prestige of vocational education in society;

- unsettled legislation of Ukraine regarding self-employment opportunities of the population, partial deregulation of business;
- lack of harmonization of the professional education system of Ukraine with EU education.

The importance of the development of entrepreneurial competence is caused primarily by the economic and industrial needs of the country, the low level of employment of graduates of vocational educational institutions, the one-sided content of education and the lack of opportunities for mobility of graduates of vocational educational institutions.

The problems of developing entrepreneurial competence of students have certain contradictions, it is obvious that at private enterprises there is no motivation to develop entrepreneurial competence of students during training activities, because the owner is interested in hiring a qualified worker with a peculiar specialization, and the society and economy of Ukraine need a universal specialist, in particular with developed entrepreneurial competence.

While studying in vocational educational institutions, they receive most of the necessary technical skills for their future profession, however, the Ukrainian educational system does not prepare students for alternative employment opportunities – entrepreneurship and self-employment. This is confirmed by optional classes on financial literacy and the basics of entrepreneurship at schools in Ukraine and recommendations as for implementation of similar disciplines, which in the conditions of a lack of jobs, war and post-war times, crisis phenomena in the economy will become one of the prerequisites for the development of the economy of Ukraine in the post-war period, in particular, a worthy employment alternative for graduates of vocational educational institutions, these disciplines should be included into the educational process.

For many years the development of the entrepreneurial competence of citizens in Europe has been a key goal of the European Union's policy. It is a common knowledge that entrepreneurial skills and abilities can be learned, entrepreneurial thinking and entrepreneurial culture can be developed, which will benefit not only individual citizens, but also society as a whole.

Therefore, the UN Sustainable Development Goals aim to support learners during the reform of vocational education and to promote the development of their entrepreneurial competencies. The European Union considers entrepreneurial skills essential for economic growth, financial

stability and sustainability. Thanks to entrepreneurial education, entrepreneurial thinking and behavior, effective tools for the development of the economy, industry, innovative technologies and human capital will appear [22].

At the same time, the European Commission identified initiative and entrepreneurship as components of eight competencies necessary for society. The Entrepreneurial Competence Framework (EntreComp) defines entrepreneurial competence, which aims to establish a link between education and employment and serves as a benchmark for initiative in any area related to the development of entrepreneurial competence. The entrepreneurial competence framework is a flexible mechanism for implementing any changes or reforms in various contexts – developing or reforming new curricula in education, creating opportunities for acquiring entrepreneurial experience in formal and informal education; development of tools for assessing the level of development of entrepreneurial competence, etc. [18].

Today, entrepreneurship is one of the most complex and interesting socio-cultural phenomena for the entire period of human existence. In different periods, the entrepreneur acted in different capacities: merchant, speculator, dealer, specialist, worker, business owner, successful manager, etc. Ukrainian society is increasingly aware that entrepreneurship is one of the most important factors in the development of the national economy. What's more, entrepreneurship is a prerequisite for an innovative type of economic growth, which is based on entrepreneurial initiative in the field of scientific-technical and organizational-economic activity.

Therefore, in the system of professional education, it is necessary to introduce mandatory disciplines of economic orientation “Financial literacy”, “Fundamentals of Entrepreneurship and Self-Employment”, because even in the system of secondary education there are no mandatory disciplines of economic orientation, thus the development of entrepreneurial competence in the system of vocational education should be introduced to a certain extent as problematic against the background of already existing problems.

Problems of economic education, economic education of vocational students, conceptual provisions that determine the essence of entrepreneurial competence within the framework of the competence approach, problems of the development of entrepreneurial competence, in particular, are quite widely represented in the scientific works of foreign scientists. The development of entrepreneurial and related competences

of students' education has always been actively discussed in scientific and methodological literature and in scientific discourses.

So Espinosa M.P.P, Fernandez I.M.S., Martinez J.G., Cartagena F.C. in their study rely on the European Framework of Entrepreneurial Competence and emphasize the need to develop models and practical guides for teachers of economic disciplines that will help to determine the content of their educational activities, the researchers also consider the training of teachers in both technological and pedagogical directions to be critically important [6], [11].

Scientists Seikkula-Leino J., Salomaa M., Jonsdottir S.R., McCalum E., Israel H. investigated how European policy can be turned into an effective tool for stimulating the development of entrepreneurial competences based on the European Framework of Entrepreneurial Competence (EntreComp), identified the possibilities of its integration in the development of education and training in different countries. However, according to the authors' opinion, due to the lack of a common vision and methods of its application, EntreComp may hinder the effective implementation of the competence framework, therefore, additional support and training for educators is needed for educational planning at the micro and macro levels [14].

Researchers Diepolder C. S., Weitzel H., Huwer J. identified a framework of competencies which provides training for future entrepreneurs using a competency-oriented approach in accordance with the principles of sustainable development, they believe that such entrepreneurs play a key role in the process of economic transformation, as they create innovative market solutions with environmental, social and economic value, but they have not reached a consensus on the competencies needed by learners to solve the problems of sustainable development [4].

The authors of the study Comesana-Comesana P., Amorós-Pons A., Alexeeva-Alexeev L. found out the problems of developing competences in such professional skills of students as problem solving, strategic thinking and creativity. Scientists suggested using social networks in teaching entrepreneurship and knowledge management. The aim of the research is to develop digital competences of the students, this will encourage their self-learning, improve creative potential and practical skills for better adaptation to social needs. The work also points out the need for three-way synergy of education, business and society to achieve sustainable results [3].

Scientists Keinanen, M. M., Kairisto-Mertanen L. presented a pedagogical strategy called innovative pedagogy. They believe that entrepreneurship can be related to innovative competences of students, the study expands approaches to scientific developments both in education and innovation, the article concludes that the educational environment should be universal [9].

The authors of the article Jonsdottir S. R., Macdonald M. A. emphasize the need to build a methodology for evaluating the implementation of innovative and entrepreneurial education in general educational institutions, the conclusion was made about the possibility of developing own standards for each educational institution [8].

The authors of the research Lv Y., J. Chen Y., Y. Sha Y. M., Wang J., An L. Y. J., Chen T. J., Huang X., Huang Y. J., Huang L. L. analyzed the impact of entrepreneurship education on entrepreneurial intentions from the perspective of the theory of planned behavior, it has also been experimentally confirmed that entrepreneurship training, organization and holding of business plan competitions and support of entrepreneurial practice have a positive effect on the development of entrepreneurial competence. They believe that such training activities improve the ability to start a business and engage in entrepreneurship in the future, so entrepreneurial competence acquired through entrepreneurship education has a positive effect on entrepreneurial intentions [10].

Ferreras-Garcia R., Sales-Zaguirre J., Serradell-Lopez E. in their study developed a structural approach model, concluded that general competencies influence specific competencies, and there is a close relationship between professional and entrepreneurial competencies, in particular it was emphasized that the change of experience has a positive effect on different groups of competences, and gender and age do not affect the development of entrepreneurial competence in any way [7].

Scientists Moller-Recondo C., D'AAmato J.P. proposed to combine the idea of entrepreneurial competence, which, in their opinion, has leadership and social responsibility in its structure, with high intellectual abilities, in order to be engaged systematically in the development of entrepreneurial competence [12].

Thus, Donoso-Gonzalez M., Pedraza-Navarro I., Palferro-Fernandez L. studied the impact of entrepreneurial education on the formation of personality and the definition of its entrepreneurial identity, they believe that it improves the adaptation of education seekers in a changing socio-economic environment [5].

Researchers Morris T. H., Konig P. D. in their work rely on the principles of independent learning, they formulated a theoretical basis for combining independence in learning with experimental learning for the development of adaptability, which is a necessary prerequisite for the development of entrepreneurial competence [13].

And the scientists Belwal R., Belwal S., Sufian A. B., Al Badi A. applied an innovative method – the project approach (PBL) to develop a set of skills and competencies in the target group that are qualitatively different from those obtained during the traditional teaching method, thus bring students closer to the realities of life, in particular, practical aspects of education and employment, the authors proposed the implementation of separate courses using project-based learning and an interdisciplinary approach. Researchers believe that these approaches provide a pedagogical way to connect education with real-life situations [1].

Scientists Charosky G., Hassi L., Papageorgiou K., Bragos R. suggest using traditional project courses together with design courses to increase the efficiency of competence development and reduce gap between industry needs and innovative competences of education seekers [2].

Researchers Zat'kova T. S., Ambrozy, M. studied the problems of training teachers of general economic theory in Slovakia. The article presents the results of the ENTAGLE project, which includes the following geography: Slovakia, Lithuania, Spain, the Netherlands, Great Britain and Cyprus. The study deals with the training of teachers for the development of entrepreneurial competence of students. The idea of additional entrepreneurial education together with the proper pedagogical one, is considered to overcome the problem of unemployment among young people in EU countries [15].

5. Conclusion

Therefore, the need to develop educational programs for the disciplines of economic direction "Financial Literacy", "Fundamentals of Entrepreneurship and Self-Employment", methodological recommendations for the development of entrepreneurial competence of students in the context of vocational education reform is considered relevant and timely.

The study of domestic and international experience, the rational combination of modern theory and practice of the development of entrepreneurial competence of students of vocational education institutions,

the systematization of existing methodological developments on the development of entrepreneurial competence are relevant and timely, since the problems of the development of entrepreneurial competence in practice of the students of vocational institutions have not been studied in Ukraine.

Based on the analysis of the economic block of the content of the training of vocational education students, the contradiction between society's need for personnel for activities and the current state of the economic training of vocational education students is determined. To solve it, the necessity of developing entrepreneurial competence of students of vocational education in practice to train a comprehensively developed personality, which will be competitive in the labor market thanks to the alternative forms of employment – entrepreneurial activity and self-employment, is substantiated.

It is possible to ensure the development of entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions only with the help of a competence-oriented approach in the learning process.

The initial conceptual provisions of the 21st century personality education are outlined in state documents. For example, the Law of Ukraine "On Education" (2017) [23] defines eleven key competencies that a student must acquire while studying at an educational institution. Entrepreneurial competence occupies an important place among them.

Accordingly, the methodological base, in particular the content of educational programs and curricula, is designed to ensure the development of entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions based on the new requirements of the Law of Ukraine "On Vocational Education" [24].

The content of vocational education is determined by social requirements for the level of qualification of workers and is determined by the state standards of professional vocational education in each profession for the training of qualified workers in the institutions of vocational education specified in the state list of professions.

The content of vocational education is systematically updated in accordance with changes in science, technology, production or service technologies, work organization, etc. through the periodic development of new standard curricula and standard educational programs, as well as making appropriate changes to the curricula and educational programs. In this way, the periodicity of updating typical curricula and typical educational programs is carried out at least once every 5 years.

Control over updating the content of vocational and education is carried out by the central body of executive power, which implements state policy in the field of education and science [24].

The purpose, general tasks and ways of ensuring high-quality professional training of students of vocational educational institutions are outlined in particular in the Concept of Development of Vocational Education (2020), which provides the transformation of the current higher and professional higher pedagogical education [26].

So, the scientific novelty of the research consists in substantiating need to develop educational programs in the disciplines of economic direction in institutions of vocational education for the development of entrepreneurial competence of students in the conditions of modern vocational reform.

So, we can conclude that the problems of developing entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions are relevant not only in Ukraine, but also abroad. The analysis of scientific research confirmed the relevance and necessity of:

- development at the level of the EU and individual countries of the regulatory and legal framework, which contributes to the successful solution of this problem and the transition of education to a competence approach, as well as to the integration of vocational education of Ukraine into the EU educational system;
- filling the content of educational disciplines and forms with modern educational material of an economic orientation, thanks to which it will be possible to prepare qualitatively the future generation for further life, to form a cohort of modern entrepreneurs;
- implementation of a comprehensive competence-oriented and creative approach of the teacher to the organization and implementation of the process of education and upbringing, taking into account national, socio-economic and pedagogical factors, age and personal qualities of students;
- development of methodological recommendations for the development of entrepreneurial competence for teachers of vocational education.

Thus, the article provides a theoretical justification for the need and importance of developing programs in the disciplines of economic orientation “Financial Literacy”, “Fundamentals of Entrepreneurship and Self-Employment”, the need for their introduction into the educational process of vocational educational institutions, since in the system of

general secondary education these disciplines are optional. Therefore, it can be considered that the elective nature and optionality of these disciplines in the system of general secondary and vocational education is a justification for the need to develop programs in economic disciplines for institutions of vocational education and their mandatory introduction into the educational process for the development of students of institutions of vocational education of entrepreneurial competence, improvement of the quality and prestige of vocational education, opportunities for employment and mobility of vocational education recipients.

In the perspective of scientific research, it is considered to be necessary to develop methodological recommendations for programs in the economic disciplines "Financial Literacy", "Fundamentals of Entrepreneurship and Self-Employment" and their implementation in vocational education institutions.

The problems of training future teachers for the development of entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions also require further research.

We can see the prospects for further scientific work in this direction in the development of a manual on the development of entrepreneurial competence for teachers of vocational and educational institutions.

Theoretical ideas regarding the development of entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions in the context of reforming modern vocational education in Ukraine, taking into account existing socio-economic and pedagogical problems, as well as the content and methods of professional training students taking into account research recommendations on the development of entrepreneurial competence.

Further study of the problems of youth employment, inconsistencies in the content and insufficient level of quality of vocational education, outdated programs, methodological base and educational standards, shortcomings in the application of a competence-oriented approach to education, in particular the development of entrepreneurial competence, the level of readiness of vocational education teachers to implement the competence approach in education process, the lack of adaptation of the educational process to the existing pedagogical and socio-economic problems in vocational education, the one-sided content of education, the predominance of theory over practice in the educational process, the lack of supervision of state standards in vocational education, low prestige of vocational education must be solved comprehensively for

effective development of entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions, as a result of which the expectations of society and employers regarding the quality of training of professional personnel will tend to logical solution by reproducing in the content of new educational programs disciplines of economic direction. Thus, in the system of vocational education the conditions will be created for the effective development of entrepreneurial competence, and our state will ensure the harmonization of the system of professional education in Ukraine with EU education.

Therefore, in order to solve the problem of developing the entrepreneurial competence of students of vocational educational institutions, it is planned to develop educational programs in the disciplines of the economic cycle, namely "Financial Literacy", which will be directed to the development of financial literacy of students of vocational education, as well as a curriculum from the discipline "Fundamentals of Entrepreneurship", the content of which will be directed to the development of entrepreneurial skills. Both initial disciplines with developed programs are offered as compulsory in the curriculum. It is also planned to develop methodological recommendations for teachers of vocational education for the implementation and use in the educational process of economic programs.

Also, together with the economic topic, it is proposed to include in the educational program on the basics of entrepreneurship and self-employment information on combating and preventing human trafficking, since students of vocational educational institutions can become a vulnerable category and may suffer from human trafficking, especially in times of crisis and military operations on the territory of our country.

In the study, it is proposed to consider socio-economic and pedagogical problems of the development of entrepreneurial competence of students of vocational education comprehensively due to their mutual influence.

References:

1. Belwal, R., Belwal, S., Sufian, A. B., Al Badi, A. (2021), "Project-based learning (PBL): outcomes of students' engagement in an external consultancy project in Oman", *Education and Training*, Vol. 63 No. 3, pp. 336-359.
2. Charosky, G., Hassi, L., Papageorgiou, K., Bragos, R. (2022), "Developing innovation competences in engineering students: a comparison of two approaches", *European Journal of Engineering Education*, Vol. 47 No. 2, pp. 353-372.

3. Comesana-Comesana P., Amoros-Pons A., Alexeeva-Alexeev L. (2022) "Technocreativity, Social Networks and Entrepreneurship: Diagnostics of Skills in University Students", *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, Vol. 17 No. 5, pp. 180-195.
4. Diepolder, C. S., Weitzel, H., Huwer, J. (2021), "Competence Frameworks of Sustainable Entrepreneurship: A Systematic Review", *Sustainability*, Vol. 13 No. 24, p. 26.
5. Donoso-Gonzalez, M., Pedraza-Navarro, I., Palferro-Fernandez, L., (2022), "Analysis of Entrepreneurial Education-Study of the Configuration of the Entrepreneurial Identity through the Acquisition of Crucial Transversal Competences for Future University Students", *Education Sciences*, Vol. 12 No. 5, p. 16.
6. Espinosa, M. P. P., Fernandez, I. M. S., Martinez, J. G. Cartagena, F. C. (2020), "Education for entrepreneurship in Secondary Education: teachers' opinions about the current state and future possibilities in European contexts", *Bordon-Revista De Pedagogia*, Vol. 72 No. 2, pp. 153-172.
7. Ferreras-Garcia, R., Sales-Zaguirre, J., Serradell-Lopez, E. (2021), "Developing entrepreneurial competencies in higher education: a structural model approach", *Education and Training*, Vol. 63 No. 5, pp. 720-743.
8. Jonsdottir, S. R., Macdonald, M. A. (2019), "The feasibility of innovation and entrepreneurial education in middle schools", *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 26 No. 2, pp. 255-272.
9. Keinanen, M. M., Kairisto-Mertanen, L. (2019), Researching learning environments and students' innovation competences, *Education and Training*, Vol. 61 No. 1, pp. 17-30.
10. Lv, Y. J., Chen, Y. Y., Sha, Y. M., Wang, J., An, L. Y. J., Chen, T. J., Huang, X., Huang, Y. J., Huang, L. L. (2021), "How Entrepreneurship Education at Universities Influences Entrepreneurial Intention: Mediating Effect Based on Entrepreneurial Competence", *Frontiers in Psychology*, Vol.12, p.12.
11. Margherita, B., *EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework*, Publications Office of the European Union. Belgium. Retrieved from <https://policycommons.net/artifacts/2162555/entrecomp/2918054/> on 01 Mar 2023. CID: 20.500.12592/0wj6td.
12. Moller-Recondo, C., D'AAmato, J. P. (2020), "New genius-entrepreneurs: Itinerary and trajectories of university educational excellence", *Comunicar*, Vol. 28 No. 64, pp. 73-83
13. Morris, T. H., Konig, P. D., (2021), "Self-directed experiential learning to meet ever-changing entrepreneurship demands", *Education and Training*, Vol. 63 No. 1, pp. 23-49.
14. Seikkula-Leino, J., Salomaa, M., Jonsdottir, S. R., McCallum, E., Israel, H., (2021), "EU Policies Driving Entrepreneurial Competences-Reflections from the Case of EntreComp", *Sustainability*, Vol. 13, No. 15, p. 21.

15. Zaťkova, T. S., Ambrozy, M. (2019), "VET Teacher Preparation in Slovakia and the New Professionals - Entrepreneurship Trainers for VET", *Tem Journal-Technology Education Management Informatics*, Vol. 8 No. 1, pp. 248-254.
16. <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>
17. <https://www.dcz.gov.ua/analitics/69>
18. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1317&langId=en>
19. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/12/edp-nakaz.pdf>
20. <https://mon.gov.ua/ua/tag/yevropejska-ta-yevroatlantichna-integraciya>
21. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
22. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/envision2030-goal8.html>
23. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
24. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>
25. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#Text>
26. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-a508r>

The Author

Nataliia Tykhonova
Donbas State Pedagogical University, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6092-1798>
Web of Science Researcher ID HMD-4640-2023
E-mail: tykhonovanv@gmail.com

Abstract

НАТАЛІЯ ТИХОНОВА. Проблеми розвитку підприємницької компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів України. Проблеми формування підприємницької компетентності у випускників професійно-технічної освіти є актуальними у зв'язку з економічною кризою, викликами воєнного часу, необхідністю реформування системи освіти, її гармонізації з освітньою системою ЄС. Метою теоретичного дослідження є визначення педагогічних проблем розвитку підприємницької компетентності учнів закладів професійно-технічної освіти України після 2014 року і дотепер. Теоретичні (аналіз, порівняння, класифікація, систематизація даних) та емпіричні методи дослідження (інтерв'ю та спостереження) використовувалися для виявлення таких проблем, як зайнятість молоді, мобільність; зміст і якість професійно-технічної освіти; готовність педагогів ПТНЗ до впровадження компетентнісного підходу в освітній процес; адаптація

навчального процесу; зміст, теорія і практика освіти; державні стандарти з професійно-технічної освіти; низький престиж професійно-технічної освіти в суспільстві; законодавство України щодо самозайнятості, дерегуляція бізнесу; гармонізація системи професійної освіти України з освітою ЄС. Але виявилось, що педагогічні та соціально-економічні проблеми співіснують разом і є викликом для розвитку підприємницької компетентності учнів ПТНЗ.

З метою вирішення педагогічних завдань обґрунтовано необхідність розробки навчальних програм з економічних дисциплін «Фінансова грамотність», «Основи підприємницької діяльності та самозайнятості», методичних рекомендацій щодо ефективного розвитку підприємницької компетентності у студентів. Для зменшення негативного впливу соціально-економічних проблем на розвиток підприємницької компетентності у випускників професійно-технічних навчальних закладів запропоновано розробити та подати рекомендації до Торгово-промислової палати, Кабінету Міністрів України та профільних міністерств, хоча визначення соціально-економічні проблеми не вважалися метою цього дослідження. Також було рекомендовано вирішувати ці проблеми комплексом заходів педагогічного та соціально-економічного характеру за рахунок їх взаємовпливу.

Ключові слова: підприємництво, самозайнятість, професійно-технічна освіта, фінансова грамотність, стійкість, торгівля людьми.

NATALIIA TYKHONOVA. **Problemy rozwoju kompetencji przedsiebiorczych uczniow szkół zawodowych w Ukrainie.** Problemy kształtowania kompetencji przedsiebiorczych u absolwentów szkół zawodowych są aktualne ze względu na kryzys gospodarczy, wyzwania wojenne, konieczność reformy systemu edukacji i jego harmonizacji z systemem edukacji UE. Celem opracowania teoretycznego jest identyfikacja pedagogicznych problemów kształtowania kompetencji przedsiebiorczych uczniow szkół zawodowych na Ukrainie po 2014 roku i do chwili obecnej. Za pomocą teoretycznych (analiza, porównanie, klasyfikacja, systematyzacja danych) i empirycznych metod badawczych (wywiady i obserwacje) zidentyfikowano takie problemy, jak: zatrudnienie młodzieży, mobilność; treść i jakość kształcenia zawodowego; gotowość nauczycieli szkół zawodowych do wdrożenia w procesie edukacyjnym podejścia opartego na kompetencjach; adaptacja procesu edukacyjnego;

treść, teoria i praktyka kształcenia; państwowe standardy kształcenia zawodowego; niski prestiż kształcenia zawodowego w społeczeństwie; ustawodawstwo Ukrainy dotyczące samozatrudnienia; konieczność opracowania systemu kształcenia zawodowego. Okazało się jednak, iż problemy pedagogiczne i społeczno-ekonomiczne współlistnieją razem i stanowią wyzwanie dla rozwoju kompetencji przedsiębiorczych uczniów szkół zawodowych.

W celu rozwiązania problemów pedagogicznych w artykule uzasadniono potrzebę opracowania programów nauczania dla dyscyplin ekonomicznych "Wiedza o finansach", "Podstawy przedsiębiorczości i samozatrudnienia", zaleceń metodycznych dla efektywnego rozwoju kompetencji przedsiębiorczych uczniów. W celu zmniejszenia negatywnego wpływu problemów społeczno-ekonomicznych na rozwój kompetencji przedsiębiorczych wśród absolwentów szkół zawodowych zaproponowano opracowanie i przedstawienie rekomendacji Izbie Przemysłowo-Handlowej, Gabinetowi Ministrów Ukrainy i odpowiednim ministerstwom, chociaż identyfikacja problemów społeczno-ekonomicznych nie została uznana za cel tego badania. Zalecono również, aby problemy te były rozwiązywane przez zestaw środków pedagogicznych i społeczno-ekonomicznych ze względu na ich wzajemny wpływ.

Słowa kluczowe: przedsiębiorczość, samozatrudnienie, kształcenie zawodowe, wiedza finansowa, zrównoważony rozwój, handel ludźmi.

4.

TOLERANCE IN EDUCATION AND SOCIETY

TOLERANCJA W EDUKACJI I SPOŁECZEŃSTWIE

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.10>

This publication was made with the funds of a joint Grant of EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Andrzej MIRSKI

Management of school – teaching the tolerance and cultural openness

ANDRZEJ MIRSKI. **Management of school – teaching the tolerance and cultural openness.** *As we know, one of the most important goals of modern educational programme, is preparing young people to a creative life in XXI century. It is obvious that it will be time of a great co-operation of nations, of an enormous exchange of people, goods and ideas. The basic condition to effective, creative and secure life in such a society is high level of tolerance and cultural openness. Tolerance is a disposition to be indulgent towards those whose opinion and costumes are different, cultural openness is a disposition to be not only tolerant, but also actively a lively interested in other cultures. However, many local European societies have many troubles in this area. Nationalism is still strong in Europe, still provokes conflicts.*

In the results of our research we can see, that in Poland today programme of teaching is much more open to other nations and culture than used to be in the past (before the war and in the period of communism). The global results of almost every person tested are encouraging – they are positive which shows that generally both teachers and pupils are tolerant and open to other cultures. But some aspects are

less optimistic. First of all, the investigation shows, that results of pupils are higher than results of teachers. It means, that Polish school could be obstacle rather than stimulation in the process of opening to other cultures. Secondly, correctional analysis shows that in the population of pupils there is negative correlation of idealism with cultural openness, what indicate that idealistic concepts of young people are not built around ideas of international and multicultural community, but probably around the more traditional ideas.

Keywords: *management of school, teaching the tolerance, cultural openness, modern society, programme of teaching in Poland.*

1. Introduction

One of the most important goals of modern educational programme, is preparing young people to a creative life in XXI century. It is obvious that it will be time of a great co-operation of nations, of an enormous exchange of people, goods and ideas. The basic condition to effective, creative and secure life in such a society is high level of tolerance and cultural openness. Tolerance is a disposition to be indulgent towards those who opinion and costumes are different, cultural openness is a disposition to be not only tolerant, but also actively a lively interested in other cultures. However, many local European societies have many troubles in this area. Nationalism is still strong in Europe, still provokes conflicts. In Poland nationalism and chauvinism are not so much dangerous, but the situation in our country is still far from ideal. There are many reasons for it. Ethnically, we are one of the most homogeneous country in the world. It is a new situation in Poland, because Poland many centuries our country was a home for many nations. In the area of culture, especially in the question of religion, Poland is practically homogenous as well, the enormous majority belongs to catholic church, whereas before the second war Poland was a traditional home for many religions catholic, Orthodox, Judaism, Protestants and Islam. This cultural and ethnic homogeneity guarantees the secure stability in our country and prevents any bloodshed in our country. On the other hand it deprives us from cultural richness, which was so beneficial for the history of polish civilisation. The most interesting and valuable works in art and literature were created in most rich in other cultures places (like great poem of Mickiewicz "Pan Tadeusz", based on experience in Lithuania and written in Paris). Moreover, one can suspect, that than this long lasting homogeneity could be a serious obstacle to

adaptation to life in the multinational and multicultural society. Also the experience from the past is not encouraging for Poles to join common Europe. The memories from the common existents with other nations in big empires (Habsburgian, Napoleonian, carist, nazist and communist) are rather bad. Of course, they were more or less “evil empires” and the European Union will be certainly democratic and humanistic one, but some considerable amount of scepticism is still alive. The only institution, which can seriously and effectively prepare young Poles to life in common Europe is a school. The goal of this paper is to investigate whether Polish school really do it. Particularly, I was anxious to cheque if and in what extend, Polish school teaches tolerance and cultural openness.

Certainly, school makes a big impact on attitudes of young people, mainly on two ways:

1. through official transmission: curriculum and programme of teaching
2. through unofficial transmission: the private views and comments of teachers.

In order to investigate whether Polish school inance attitudes of tolerance and cultural openness, rather than nationalism I performed:

1. a review of the curriculum and of the programme of teaching
2. a measuring of attitudes of teacher through testing.

Additionally, I tested youngsters in school using the same test in order to compare tolerance and cultural openness of teachers and students.

2. Official (institutional transmission)

Generally one can say, that until the early nineties Polish school were oriented more into the direction of some isolationism. Before the second war the enthusiasm of regained independence was accompanied by the deep distrust (unfortunately often justified) to the neighbours: Russian, Germans etc. Young people were brought up on the patriotic poems and romans of Mickiewicza and Sienkiewicz. More universal and progressive writers like Słowacki, Prus, Żeromski were not popular in Polish school.

After the second war isolationist tendencies were even stronger, but in different way. Poland was isolated by a communist system from the rich and creative world of western civilisation. At the same time nobody believed in cultural greatness of Soviet Union or in so called proletarian internationalism. In effect, Polish school was still closed

in the world of national literature and culture without so fruitful and necessary communication with other cultures. After the fall of Berlin wall situation improved. In the majority of modern handbooks of history the chapters describing history of Poland and history of other countries have approximately the same length (proportion 1 to 1). The proportion of Polish and non-Polish literature is like 1 to 2/3, which seem to be reasonable. Unfortunately, there are still in school programme some Polish poems and romans which nowadays could be consider as nationalistic or maintaining the bad images and stereotypes or other nations or cultures (for instance poems of Sarbiewski and Orzechowski from XVII century, poems of Krasiński, romans of Sienkiewicz). Only careful, critical and rational interpretation of teacher could prevent young people of acquisition bad stereotypes of other nation and religions from this types of literature.

3. Unofficial transmission – tolerance and cultural openness of teachers

It seems, that in school much more important than official programme is what teachers think and communicate to pupils. Each item existing in the programme could be interpreted by teacher in the way, which practically allows him to transmit his or her opinion or point of view. In order to investigate opinions of teachers on tolerance and attitudes of teachers towards other nations, cultures, religion etc. I tested a sample of teachers by the “test of tolerance and cultural openness”.

4. Tolerance i cultural openness of pupils

In order to answer the question whether Polish school teaches the tolerance and cultural openness I tested also pupils by the same test. It gave me also the possibility to compare the results of pupils with results of teachers.

5. The method

I used created by me “test of tolerance and cultural openness”. Since tolerance and cultural openness are very broad variables, contained many factors, I defined in my test seven dimensions:

- 1.E: Equity – National megalomania
- 2.T: Tolerance – Intolerance
- 3.O: Open interest – Closeness
4. I: Integration – Isolation

5.P: Progressivism – Traditionalism

6.C: Critical attitude toward stereotypes – Stereotypes

7.Ex: Exchange – Rejection

Each of those dimension have six sentences. The possible answers are: +2, +1, 0, -1, -2 depending of the level of accordance with the sentence. Thus, the score of each dimension vary from -12 to +12. The global score of the test is the sum of results of all dimensions. It can vary from -84 (minimal tolerance and openness) to +84 (maximal tolerance and cultural openness).

6. The results

6a. Results of teachers.

I tested 20 teachers. Table below represents results of each teacher, beginning from 1st until 20th. In each columns there are dimensions, the last column contains the global scores of the test. In the two last row there are medium results and standard deviations.

Table 1: Results of teachers

	E	T	O	I	P	C	Ex	CO
1	2	10	11	0	8	2	5	38
2	5	5	10	1	11	2	5	39
3	6	6	6	1	6	6	4	35
4	3	7	11	2	4	5	8	40
5	6	12	12	10	10	5	7	62
6	0	-3	3	0	1	-2	3	2
7	-1	7	11	2	2	6	6	33
8	4	7	10	4	4	8	7	44
9	9	10	12	12	8	11	9	71
10	10	12	11	3	8	6	2	52
11	0	-5	4	12	-7	-5	8	16
12	7	8	10	-5	1	6	7	34
13	0	5	5	10	1	7	3	31
14	3	4	11	7	6	1	4	36
15	6	9	11	0	8	5	4	43
16	8	7	8	2	7	10	3	45
17	8	2	10	0	0	1	1	22
18	3	9	8	1	10	8	3	42
19	3	-2	4	2	4	1	5	17
20	9	12	9	7	5	8	4	54
Mean	4,55	6,10	8,85	3,55	4,85	4,55	4,90	37,8
st.dev	0,75	1,09	0,64	1,03	0,97	0,90	0,49	3,56

The table above shows that the highest scores teachers achieved in the dimension of O (open interest to others): mean 8,85, and second highest in the dimension T (tolerance): mean 6,10, whereas the lowest in the dimension of E (equity) and C (critical attitude towards stereotypes): in both cases: mean 4,55. It is quite optimistic that the scores in all dimensions are above zero. However, in some cases there are also negative (below zero) results.

6b. Results of pupils.

I tested 28 pupils.

Table 2.

	E	T	O	I	P	C	Ex	CO
1	8	9	11	7	2	10	5	52
2	6	12	12	5	8	4	8	55
3	1	7	11	8	10	10	12	59
4	10	12	10	6	7	11	2	58
5	4	9	11	10	8	9	7	58
6	1	10	11	2	4	6	12	46
7	7	4	7	5	9	5	9	46
8	10	11	12	11	9	9	12	74
9	4	2	10	3	7	8	7	51
10	4	12	10	3	7	8	7	51
11	8	8	12	8	5	5	6	52
12	3	9	12	-2	11	11	7	51
13	7	7	10	11	6	6	9	56
14	4	5	5	11	-1	6	7	37
15	4	2	11	7	2	2	6	34
16	6	8	12	6	7	10	6	55
17	8	9	11	8	3	9	5	53
18	0	6	11	2	-2	5	6	28
19	4	8	10	4	1	10	11	48
20	2	10	11	6	10	7	7	53
21	8	8	9	4	9	6	9	53
22	4	5	5	11	-1	6	7	37
23	8	9	12	4	5	8	9	55
24	6	10	12	-2	6	6	6	44
25	3	7	8	2	9	7	4	40
26	10	9	11	4	1	4	6	45
27	9	11	12	8	12	10	11	73
28	6	11	10	11	0	6	11	55

Śr.	5,54	8,57	10,32	5,82	5,50	7,29	7,64	50,68
od.st.	0,54	0,48	0,36	0,70	0,75	0,45	0,48	1,91

Similarly to teachers, pupils have the highest scores in dimension: O (open interest) and T (tolerance) and the lowest in the dimension E (equity): and I (integration). The high scores they have also in dimensions: C (critical attitudes towards stereotypes), and in Ex (exchange).

7. Comparative analysis

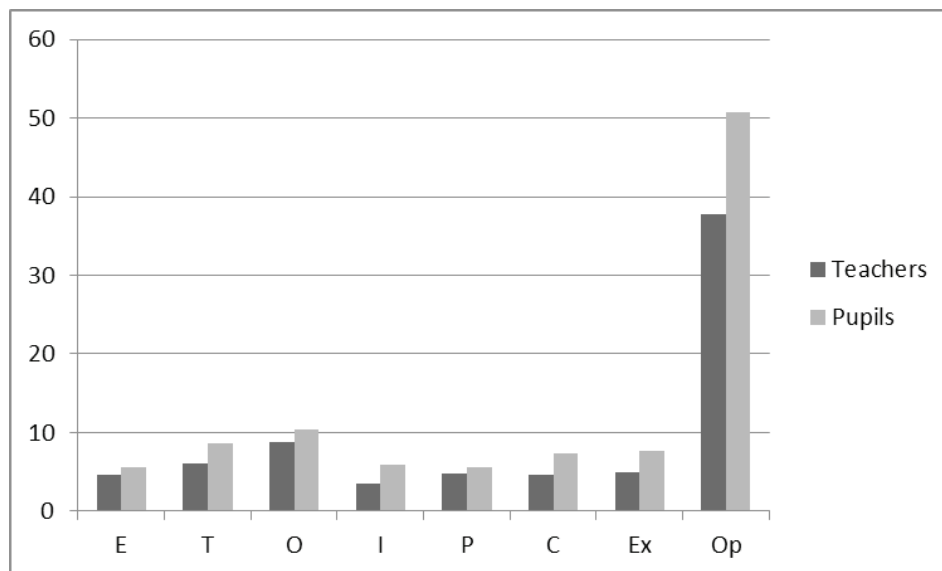
Table 3. Mean results of teachers

	E	T	O	I	P	C	Ex	Op
Śr.	4,55	6,10	8,85	3,55	4,85	4,55	4,90	37,8

Table 4. Mean results of pupils

	E	T	O	I	P	C	Ex	Op
Śr.	5,54	8,57	10,32	5,82	5,50	7,29	7,64	50,68

Figure 1.

Both pupils and teachers have the highest scores in dimensions: O (open interest) and T: tolerance, the lowest in dimension E (equity).

Probably it is not accidental coincidence, it seems that is rather something characteristic for all the Poles, young and adults, something characteristic for Polish culture what Polish poet Słowacki called ironically “peacock and parrot”. It seems that, on the one hand tolerant and lively interested in customs and achievements of other nations (parrot), but on the other hand proud and megalomaniac (peacock). However, young people are much more critical to stereotypes, more progressive, more interested in cultural exchange and in European integration. It is a question if this difference is caused by developmental features (radicalism and curiosity of young people) or by a cohort effect, e.g. by some traits characteristic only for this particular generation, first generation of youngsters after the fall of Berlin wall. Most probably both factors are involved. However, the most important difference is, that global scores of pupils are distinctively higher (mean 50,68) than scores of teachers (mean 37,8).

8. Correctional analysis

6a. Teachers: Correctional analysis shows negative correlation with idealism: -0,36, negative correlation with neurotism: -0,24 (especially in case of dimension E: -0,48 and C: -0,48), positive correlation with extravertism: 0,42 (especially in case of dimension P: 0,46 and O: 0,46).

6b. Pupils: Correctional analysis shows negative correlation with extroversion: -0,46. Extroversion correlates positively only with dimension Ex (exchange): 0,33, but negatively correlates with dimension T (tolerance): -0,48 and with dimension P (progressivism): -0,64.

There is negative correlation between cultural openness and neurotism: -0,39, especially in the case of dimension I (integration): -0,54 and C (criticism): -0,40.

9. Conclusions

First of all the results are not alarming – they are rather optimistic. Existing today programme of teaching is much more open to other nations and culture than used to be in the past (before the war and in the period of communism). The global results of almost every person tested are encouraging – they are positive which shows that generally both teachers and pupils are tolerant and open to other cultures. But some aspects are less optimistic. First of all, the investigation shows, that results of pupils are higher than results of teachers. It means, that Polish school could be obstacle rather than stimulation in the process of opening to other cultures. Secondly, correctional analysis shows that in the

population of pupils there is negative correlation of idealism with cultural openness, what indicate that idealistic concepts of young people are not built around ideas of international and multicultural community, but probably around the more traditional ideas. It seems that probably more culturally open are less idealistic so called "MTV youth" (listeners and viewers of satellite television), because certainly, from the point of view of pleasure and consumption the cultural openness is very attractive.

To sum up, one can say that in the last years polish school made some effort to enhance the tolerance and cultural openness, but being aware that Polish youth will enter adults life in to United Europe (Poland will enter UE probably in 2000) it should be done much, much more in this area.

References:

1. Małgorzata Brudzyńska, Danuta Król, Andrzej Subko, Daniel Zych: Antologia literatury dla klasy I L.O. (Antology of Polish literature for 1st grade Grammar School)
2. Bruner J.: Toward a theory of instruction. 1966.
3. John Dewey: Democracy and Education. 1916.
4. Hurlock E.: "Adolescent development". McGraw-Hill, N.Y., 1955.
5. Jaczewski A., Woynarowska B.: „Dojrzewanie”. (Adolescence), 1982.
6. Mirski, A., Niemczyński, A.: Szanse i pułapki na drodze rozwoju (Hopes and fairures in the way of development.). „Oświata i wychowanie” 1988.
7. Mirski, A.: Koncepcja stadiów w rozwoju człowieka po adolescencji. Analiza związków między rozwojem rozumowań społeczno-moralnych a inteligencją operacyjną. Rozprawa doktorska (The stage problem in reference to socio-moral and cognitive development). Ph.D. thesis. 1992.
8. Mirski, A.: Information Technology and Education. Dissertation at University of Oxford. Oxford, 1992.
9. Adam Niemczyński: Modele indywidualnego rozwoju człowieka. (Models of individual human development). Kraków, 1980.
10. Niemczyński, A., Mirski, A., Czyżowska, D., Pourkos, M.: The Cracow studies with Kohlberg Moral Judgment Interview. "Polish Psychological Bulletin", 1988.
11. Anna Radziwił i Wojciech Roszkowski: Historia dla klasy IV L.O (History for the 4th grade Grammar School).
12. Grażyna Szelągowska: Historia dla klasy III L.O (History for the 3th grade Grammar School)
13. Karolczak-Biernacka B. (ed.): Tolerancja (Tolerance). Warszawa 1992.

The Author

Andrzej Mirski
*PhD, Doctor of Psychology,
Assistant Professor,
Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University,
Kraków, Poland
E-mail: artmir@o2.pl*

Abstracts

АНДЖЕЙ МІРСКИ. Управління школою – навчання толерантності та культурній відкритості. Як відомо, однією з найважливіших цілей сучасної освітньої програми є підготовка молоді до творчого життя у ХХІ столітті. Очевидно, що настане час великої співпраці націй, величезного обміну людьми, товарами та ідеями. Основною умовою ефективного, творчого та безпечного життя в такому суспільстві є високий рівень толерантності та культурної відкритості. Толерантність — це схильність бути поблажливим до тих, хто має інші погляди та костюми, культурна відкритість — це схильність бути не лише толерантним, але й активно цікавитися іншими культурами. Однак багато місцевих європейських суспільств мають багато проблем у цій сфері. Націоналізм досі сильний у Європі, досі провокує конфлікти.

За результатами нашого дослідження ми бачимо, що програма викладання в Польщі сьогодні є набагато більш відкритою для інших націй і культури, ніж це було в минулому (до війни та в період комунізму). Загальні результати майже кожного тестованого обнадійливі – вони позитивні, що свідчить про те, що загалом і вчителі, і учні є толерантними та відкритими до інших культур. Але деякі аспекти менш оптимістичні. Перш за все, дослідження показує, що результати учнів вищі, ніж результати вчителів. Це означає, що польська школа може бути радше перешкодою, ніж стимулом у процесі відкриття до інших культур. По-друге, корекційний аналіз показує, що в популяції учнів існує негативна кореляція ідеалізму з культурною відкритістю, що свідчить про те, що ідеалістичні концепції молодих людей будуються не навколо ідей інтернаціональної та мультикультурної спільноти, а, ймовірно, навколо більш традиційних ідей.

Ключові слова: менеджмент школи, навчання толерантності, культурна відкритість, сучасне суспільство, програма навчання в Польщі.

ANDRZEJ MIRSKI. **Zarządzanie szkołą – nauka tolerancji i otwartości kulturowej.** Powszechnie wiadomo, że jednym z najważniejszych celów współczesnego programu edukacyjnego jest przygotowanie młodych ludzi do twórczego życia w XXI wieku. Oczywiście będzie to czas wielkiej współpracy między narodami, ogromnej wymiany ludzi, towarów i idei. Głównym warunkiem efektywnego, twórczego i bezpiecznego życia w takim społeczeństwie jest wysoki poziom tolerancji i otwartości kulturowej. Tolerancja to skłonność do pobłażliwości wobec osób o innych poglądach i strojach, natomiast otwartość kulturowa to skłonność do bycia nie tylko tolerancyjnym, ale i aktywnie zainteresowanym innymi kulturami. Wiele lokalnych społeczeństw europejskich ma jednak w tej dziedzinie wiele problemów. Nacjonalizm jest w Europie wciąż silny i wciąż prowokuje konflikty.

Zgodnie z wynikami naszego badania widzimy, że program nauczania w Polsce jest dziś zdecydowanie bardziej otwarty na inne narody i kultury niż w przeszłości (przed II wojną światową i w okresie komunistycznym). Ogólne wyniki niemal każdego uczestnika naszego badania napawają optymizmem – są pozytywne, wskazują, że generalnie zarówno nauczyciele, jak i uczniowie są tolerancyjni i otwarci na inne kultury. Ale niektóre aspekty są mniej optymistyczne. Po pierwsze, badanie pokazuje, że wyniki uczniów są na wyższym poziomie niż wyniki nauczycieli. Oznacza to, że polska szkoła może być raczej przeszkodą niż bodźcem w procesie otwierania się na inne kultury. Po drugie, analiza korelacyjna pokazuje, że istnieje ujemna korelacja między idealizmem a otwartością kulturową wśród uczniów, co wskazuje, że idealistyczne koncepcje młodych ludzi nie są budowane wokół idei międzynarodowej i wielokulturowej wspólnoty, ale raczej wokół bardziej tradycyjnych idei.

Słowa kluczowe: zarządzanie szkołą, nauka tolerancji, otwartość kulturowa, nowoczesne społeczeństwo, program nauczania w Polsce.

Contents

1. PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY OF WAR 3

Ирина МАНОХА

Война как феномен и реальность: 24.02.2022..... 4

2. HUMANITIES IN THE CONDITIONS OF WAR ... 44

Олена БОНДАРЕВА

Чим мають прирости філологічні студії у контексті
російської агресії та українського опору 45

3. EDUCATION IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF A FULL-SCALE MILITARY INVASION in 2022 61

**Olena LEVCHUK, Kostiantyn LEVCHUK, Lyudmila HUSAK,
Nataliia HAVRYLIUK**

Technology of blended learning in institutions of
higher education in war conditions..... 62

Вікторія МАРИНОВИЧ

Вища освіта в умовах збройної агресії з боку рф та
сучасних геополітичних викликів. 90

**Mykola MORMUL, Dmytro SHCHYTOV, Oleksandr SHCHYTOV,
Lyubov ROMANCHUK, Tetyana CHUPILKO**

Ways of improving distance teaching of mathematics
under the conditions of martial law in Ukrainian
educational institutions 101

Svitlana NUZHNA

Innovative experimental activities in the education
system of Ukraine in the conditions of war 115

Karinna SARDARIAN

The educational process and scientific activity in
Ukraine under martial law 130

Світлана ТАНАНА

Інноваційний формат організації навчання
іноземних мов у професійній підготовці майбутніх
учителів-філологів у ЗВО 138

Nataliia TYKHONOVA

Problems of developing entrepreneurial competence of
students in vocational educational institutions of Ukraine 151

4. TOLERANCE IN EDUCATION AND SOCIETY... 172**Andrzej MIRSKI**

Management of school – teaching the tolerance and
cultural openness 173

Spis treści

1. FILOZOFIA I PSYCHOLOGIA WOJNY 3

Irina MANOCHA

Wojna jako Zjawisko i Rzeczywistość: 24.02.2022 4

2. HUMANISTYKA W WARUNKACH WOJNY 44

Olena BONDAREWA

Czym powinny być przesiąknięte studia filologiczne
w kontekście rosyjskiej agresji na Ukrainę
i ukraińskiego ruchu oporu 45

3. EDUKACJA W UKRAINIE W WARUNKACH INWAZJI WOJSKOWEJ NA PEŁNĄ SKALĘ W 2022 ROKU 61

**Olena LEVCHUK, Kostiantyn LEVCHUK, Lyudmila HUSAK,
Nataliia HAVRYLIUK**

Technologia kształcenia mieszanego w szkołach
wyższych w warunkach wojennych 62

Viktoriia MARYNOWYCZ

Szkolnictwo wyższe w warunkach zbrojnej agresji
Federacji Rosyjskiej na Ukrainę i wyzwań geopolitycznych. 90

**Mykoła MORMUL, Dmytro SZCZYTOW,
Oleksandr SZCHYTOW, Ljubow ROMANCZUK,
Tetyana CZUPILKO**

Sposoby usprawnienia zdalnego nauczania
matematyki w warunkach stanu wojennego
w ukraińskich placówkach oświatowych. 101

Svitłana NUŻNA

Innowacyjna eksperymentalna działalność
w ukraińskim systemie oświaty w warunkach wojny 115

Karinna SARDARJAN

Proces kształcenia i działalność naukowa w Ukrainie
w warunkach stanu wojennego 130

Svitlana TANANA

Innowacyjna forma organizacji nauczania języków
obcych w kształceniu zawodowym przyszłych
nauczycieli filologii w szkołach wyższych 138

Nataliia TYKHONOVA

Problemy rozwoju kompetencji przedsiębiorczych
uczniów szkół zawodowych w Ukrainie 151

4. TOLERANCJA W EDUKACJI I SPOŁECZEŃSTWIE..... 172

Andrzej MIRSKI

Zarządzanie szkołą: nauka tolerancji i otwartości kulturowej .. 173

WORK APPLICATION

Editorial Board EHS:S&S Takes the evaluation and publication of original materials, previously unpublished texts and only the ones that at the same time do not pass any publishing process.

Language(s) of publication: English, Polish. Possibility of the publication to further the stated languages - by the decision of the editorial board.

Authors who wish to publish the article in „European Humanities Studies: State and Society“, must send it to the E-mail: ehs.state@gmail.com, contains information about the author: academic degree and academic title, place of work (university, college, department), city, country, e-mail address.

After the successful Peer-review materials obtained the author will receive official notification of acceptance of an article for publication and preparation for publication. After receiving such notice, the author directs the editorial board of the Declaration of the author (download): print, fill out "by hand", sign, scan and send by e-mail edition: ehs.state@gmail.com

Declaration of the author:

- confirms that his / her text does not violate the rights of third parties, and is not in consideration for publication in any edition;
- confirms the accuracy and completeness of the copyright data (affiliation);
- agrees to submit personal information in electronic and printed form;
- in the case of collective work, the authors indicate the proportion of personal contributions (in accordance with the recommendations of the Ministry of Science and Higher Education, and in order to counter the practice of "ghostwriting" and "guest authorship").

Payment of printing costs (when it is necessary) carried out by the author only after the successful completion of a preliminary review procedure and the adoption of the Declaration of the editorship of the author.

Edition does not pay fees for the publication of the texts on the pages of the EHS:S&S. The editors reserve the right to make minor changes and reductions in the articles, which have no influence on their content, notifying the author.

AUTHOR GUIDELINES

Texts sent to the editors "European Humanities Studies: State and Society", subject to the review procedure.

The article should be submitted in MS Word format. Illustrations (tables, figures, charts and graphs) should't be sent in the form of separate image files. The minimum amount of text is 12 pages. The maximum amount of text is 25 pages.

The number of co-authors is two persons. The higher number of co-authors is possible in case if the article present the results of scientific research conducted within the grants or research projects with special budget issues. Official information about it must be stated in the article and supported by the relevant documents.

Article shall be executed in accordance with the requirements of: font Times New Roman, size 14, line spacing 1.5; standard field – 2.5 cm. At the beginning of the text should be: name and surname of the author (s), article title, abstract (225-250 words – about 1800 characters), keywords (5-10) in English, Polish, Ukrainian, Russian as well as additional statements, edited languages (in the case of special issues).

The abstract should contain: Relevance; Objective; Methods and Research Procedure; Results; Conclusions.

The article should contain: Introduction, Main text (divided into subsections – without numbering), the End (Conclusions, Recommendations, etc.), Footnotes, Bibliography (References).

References shall be made in the end of the article, in alphabetical order according to the surnames of the authors.

References provided by Cyrillic, always served in the original and in English translation or transliteration – two consecutive lists: References (1) and Transliteration of References (2). The style of submission of the original list of references is in accordance with the current requirements of the Higher Attestation Commission / SAC. The style of presentation of the Transliterated (or translated into English) list of links – APA.

**THE JOURNAL IS AVAILABLE ONLINE IN THE FOLLOWING DATABASES /
CZASOPISMO JEST DOSTĘPNE ONLINE W BAZACH:**

Index Copernicus International (<http://www.indexcopernicus.com>)

Link: <http://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46623>

Biblioteka Narodowa (https://alpha.bn.org.pl/search*pol)

Polska Bibliografia Naukowa (<https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/works/734610>)

Centrum NUKAT (<http://katalog.nukat.edu.pl/lib/item?id=chamo:3718161&theme=nukat>)

<http://ehs.eeipsy.org> (OJS access on-line)

Address for correspondence of the Editorial
European Humanities Studies: State and Society

Adres korespondencyjny redakcji
European Humanities Studies: State and Society

E-mail: ehs.state@gmail.com

**Website /
Adres strony internetowej**

<http://ehs.eeipsy.org>

ARTE ET HUMANITATE,
LABORE ET SCIENTIA

EUROPEAN
HUMANITIES STUDIES:
State and Society

EUROPEAN HUMANITIES STUDIES: State and Society /
EUROPEJSKIE STUDIA HUMANISTYCZNE: Państwo i Społeczeństwo. –
Issue 2, 2022. - (Poland - Ukraine)

International Publishing / Międzynarodowe Wydawnictwo

East European Institute of Psychology (EEIP) / Wschodnioeuropejski Instytut Psychologii

Oddział w Krakowie (Polska) – 30-009 Kraków

tel. +48 797 325 749

Oddział w Kijowie (Ukraina)– 03039, Kijów, Ukraina

str. Holosiivska 13, of. 528-530, 03039, Kyiv, Ukraine

tel. +380442570710, +380443608622

e-mail: ehs.state@gmail.com

Partnership / Współpraca

Polska Akademia Nauk, pl . Defilad 1, 00-901 Warszawa, Poland (Przedstawicielstwo w Kijowie)

Fundacja im. M. Reja, Kraków

ul. Nad Potokiem 20, 30-830 Kraków, Poland